

Szent István Egyetem, Gödöllő
Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola

Doktori (PhD) értekezés

**A DIVERZIFIKÁCIÓ FŐBB ÖSSZEFÜGGÉSEI A MEZŐGAZDASÁGI
VÁLLALKOZÁSOKBAN**

Készítette:
Hamza Eszter

Gödöllő
2011

A doktori iskola

megnevezése: Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola

tudományága: gazdálkodás- és szervezéstudományok

vezetője: Dr. Szűcs István
egyetemi tanár, MTA doktora,
SZIE, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar,
Közgazdaságtudományi és Módszertani Intézet

Témavezető: Dr. Dorgai László,
Tudományos főmunkatárs, kandidátus
Agrárgazdasági Kutató Intézet

Az iskolavezető jóváhagyása

A témavezető jóváhagyása

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS, CÉLKITŰZÉSEK	5
1. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS	7
1.1. TEVÉKENYSÉGBŐVÍTÉS A MEZŐGAZDASÁGBAN – INDÍTÉKOK ÉS ESZKÖZÖK (ALAPFOGALMAK)	7
1.1.1. <i>A diverzifikáció agrár-közgazdasági meghatározása, mérése</i>	7
1.1.2. <i>Multifunkcionalitás, diverzifikáció, fenntartható mezőgazdaság</i>	10
1.1.3. <i>A gazdaságon kívüli jövedelemszerzés (részmunkaidős gazdaságok)</i>	18
1.2. A MEZŐGAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGBŐVÍTÉS (DIVERZIFIKÁCIÓ) MÚLTJA MAGYARORSZÁGON – A XX. SZÁZAD ELEJÉTŐL A RENDSZERVÁLTÁSIG	21
1.3. A TÖBB LÁBON ÁLLÁS, TEVÉKENYSÉGBŐVÍTÉS FONTOSSÁGA ÉS TÁMOGATÁSA A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐEN (UNIÓS CSATLAKOZÁSUNK ELŐTT ÉS UTÁN)	25
1.4. NEMZETKÖZI KITEKINTÉS	31
1.4.1. <i>A tevékenységbővítés mértéke és az elmúlt évek tendenciái</i>	31
1.4.2. <i>A diverzifikációt befolyásoló tényezők</i>	35
1.4.3. <i>A diverzifikált tevékenységek főbb jellemzői</i>	36
1.4.4. <i>A mezőgazdasági tevékenységdiverzifikáció támogatása az Európai Unióban</i>	40
1.4.4.1. Az 1994-1999 közötti tervidőszak	41
1.4.4.2. A 2000-2006 közötti tervidőszak	43
1.4.4.3. A 2007-2013 közötti tervidőszak	45
2. ANYAG ÉS MÓDSZER	47
3. EREDMÉNYEK	53
3.1. A GAZDASÁGON BELÜLI TEVÉKENYSÉGBŐVÍTÉS (DIVERZIFIKÁCIÓ) MÉRTÉKE, JELLEMZŐI	53
3.1.1. <i>A diverzifikáció elterjedtsége, változása</i>	53
3.1.2. <i>A diverzifikált tevékenységek</i>	58
3.2. A DIVERZIFIKÁCIÓT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK VIZSGÁLATA	62
3.2.1. <i>Egyszerű statisztikai elemzések eredményei</i>	63
3.2.1.1. Gazdasági szervezetek.....	63
3.2.1.2. Egyéni gazdaságok	66
3.2.2. <i>Regresszió számítás eredményei</i>	74
3.2.3. <i>Empirikus vizsgálatok eredményei</i>	77
3.3. A DIVERZIFIKÁCIÓT ÖSZTÖNZŐ TÁMOGATÁSOK EREDMÉNYEI, A TAPASZTALATOK ÉRTÉKELÉSE.....	83
3.4. A HIPOTÉZISEK ÉS A KUTATÁSI EREDMÉNYEIM SZEMBESÍTÉSE	89
3.5. ÚJ TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK	91
4. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK	93
5. ÖSSZEFOGLALÁS	103
6. SUMMARY	109
MELLÉKLETEK	113
IRODALOMJEGYZÉK	115
ÁBRÁK JEGYZÉKE	123
TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	125
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	141

Bevezetés, célkitűzések

Problémafelvetés

A **mezőgazdasági termelés** egyik legfontosabb **sajátossága** a biológiai törvényszerűségek által meghatározott **szезonalitás**, melynek nyomán – különösen a növénytermesztésben – „csúcsidőszakok” és „holtidőszakok” váltják egymást. A holtidőszakokban a mezőgazdaságban dolgozók, **gazdálkodók, szabad munkaerő- és eszközkapacitásuk felhasználásával a mezőgazdasági alapterveken kívüli tevékenységekkel igyekeznek jövedelmüket kiegészíteni**. A mezőgazdasági alapanyag termelés jövedelemtermelő képessége intenzív kertészeti kultúráktól eltekintve alacsony, a kis és közepes egyéni gazdaságokban pusztán a mezőgazdasági termelés általában nem nyújt elegendő jövedelmet egy család megélhetéséhez. Nyugat-Európában, ahol a mezőgazdasági termelés döntően családi gazdaságokban történik, a gazdaságok közel fele rész munkaidős gazdaság, illetve sokan a gazdaság erőforrásaira alapozva végeznek a mezőgazdasági alapterveken kívüli egyéb, kiegészítő tevékenységet. Elmondható, hogy ez az „egyéb”, vagy „**kiegészítő**” **tevékenység minden korban – némiképp eltérő tartalommal és eltérő környezetben – de jellemző volt** nem csak Nyugat-Európában, hanem **a magyar mezőgazdaságban** is. A rendszerváltás előtt, a magyar mezőgazdaság „virágzó” korszakában (1968-1980-as évek közepéig) a termelészövetkezetekben és állami gazdaságokban a mezőgazdasági alapterveken kívüli, akkori szóhasználattal élve melléktevékenységek, melléküzemágak, épp az egyenletes munkaerő és erőforrás kihasználás miatt, valamint a több lábbon állás előnyeinek kihasználása okán igen elterjedtek voltak. A rendszerváltás előtti évektől a nagyüzemek átalakulásával azonban ezen tevékenységek leépültek, illetve különváltak a mezőgazdasági szövetkezetektől és állami gazdaságoktól, a mezőgazdaság termelési szerkezete is jelentősen egyszerűsödött és a kilencvenes években a nagyszámú kis földterülettel rendelkező egyéni gazdálkodó kénytelen volt szembesülni azzal a ténnyel, hogy pusztán a mezőgazdaságból nem, vagy csak igen szerényen lehet megélni.

A téma időszerűsége, a disszertáció célkitűzései

Uniós csatlakozásunkkal részesei lettünk a Közös Agrárpolitikának, amely az elmúlt évtizedekben jelentős változásokon ment keresztül, és jelenleg is reformok előtt áll. A társadalom elvárásainak megfelelően a közös agrárpolitikának választ kell adnia a fenntarthatóság követelményeire, beleértve a tájvédelmet, a természeti erőforrások és a biodiverzitás megőrzését, valamint az élelmiszer-biztonság kérdését. **Előtérbe kerül a mezőgazdaság sokfunkciós felfogása**, a közjavak és a **vidéki gazdaság diverzifikálása**, a vidéki életminőség javítása. Ennek kapcsán a közös agrárpolitikában és a vidékfejlesztéssel foglalkozó szakemberek körében is egyre inkább elfogadott álláspont, hogy a vidéki térségek népességmegtartó képességében, a helyi foglalkoztatási és megélhetési lehetőségek bővítésében, a hagyományos vidéki táj megővésében és fenntartásában különös szerepe van a gazdálkodók mezőgazdasági alapterveken kívüli tevékenységbővítésének. Nem véletlen, hogy a vidék népességmegtartó képességével, a mezőgazdaságból élők megélhetésének és jövedelemszerzési lehetőségeinek bővítésével, a fenntartható mezőgazdasággal kapcsolatos publikációk ajánlásai között szinte kivétel nélkül megtalálható a vidéken élők, különösen a mezőgazdasági termelők jövedelemszerző tevékenységeinek bővítése, a gazdaságon belüli (on-farm) és a gazdaságon kívüli (off-farm) diverzifikáció és különösen a falusi turizmus hangsúlyozása. Adódik azonban a kérdés, hogy ez a sokszor hangoztatott „megoldás” valós lehetőségként szolgál-e a mezőgazdaságból élők jövedelemszerzési és megélhetési gondjainak mérséklésére.

Disszertációm egyik célkitűzése reális képet adni a hazai mezőgazdasággal foglalkozó családok és vállalkozások jövedelem-kiegészítési lehetőségeiről, azon belül is a gazdaság erőforrásaihoz kötődő, a hagyományos mezőgazdasági alapterveken (szántóföldi

növénytermelés, állattenyésztés, kertészet, szőlő- gyümölcsstermelés) kívüli termelő-szolgáltató tevékenységek – **diverzifikáció – elterjedtségéről, jelenlegi súlyáról, arról, hogy ezen a téren hol áll most, és merre tart Magyarország?** Dolgozatom második célkitűzése, **bemutatni azokat a főbb tevékenységeket, amelyeket a diverzifikált tevékenységek körébe sorolunk**, és feltárni a diverzifikált **gazdaságok jellemzőit**. Arra is keresem a választ, hogy kimutathatók-e térségi különbségek a diverzifikációt illetően, valamint **mely tényezők, milyen mértékben és irányban befolyásolják a tevékenységbővítést** (harmadik célkitűzés). E cél keretében kiemelten kezelem az egyéni gazdaságokat, vizsgáltam körükben, hogy ezen a téren milyen buktatók jelentkeznek, illetőleg, hogy a sikeresek minek köszönhetik sikerüket. Végül, negyedik célkitűzésem **a diverzifikációt ösztönző támogatási rendszer fejlesztésének irányaira, kritériumaira vonatkozó javaslatok megfogalmazása**, javítva ezzel a gazdálkodók több lábon állásának esélyeit.

Hipotézisek:

- H1: A tevékenységbővítés a gazdálkodó szervezetek és az egyéni gazdaságok körében is viszonylag szorosan kapcsolódik az alaptevékenységhez.
- H2: A nagyobb méretű és munkaerő lekötésű, szakmailag felkészültebb gazdálkodó által irányított, elsődlegesen árutermelő gazdaságokban az átlagosnál magasabb a diverzifikált gazdaságok aránya.
- H3: Az elsősorban saját fogyasztásra termelő részmunkaidős gazdaságok (vidéki háztartások) számára maga a mezőgazdasági termelés jelenti a tevékenységdiverzifikációt.
- H4: A diverzifikáció elterjedtségét és a diverzifikált tevékenységeket illetően is kimutathatók regionális sajátosságok, eltérések.

A disszertáció négy részből áll. Az első részben az alapvető fogalmakat és a kapcsolódó szakirodalmat mutatom be. A második részben a módszertani kérdéseket tekintem át és meghatározom a szükséges vizsgálatokat. A dolgozat harmadik része az elért eredményeket negyedik része pedig a levonható következtetéseket és javaslatokat tartalmazza.

Az első fejezetben a hazai és nemzetközi szakirodalom feldolgozása segítségével felsorakoztatom és ütköztetem a mezőgazdasági tevékenységbővítésre (diverzifikációra) vonatkozó fogalmi megközelítéseket és meghatározom, hogy a dolgozatban melyik értelmezést használom. Ezt követően a mezőgazdasági vállalkozások tevékenységbővítésének magyarországi múltját tekintem át a huszadik század elejétől napjainkig. Főként nemzetközi publikációk, statisztikák és támogatási rendeletek, dokumentumok, jogszabályok elemzésével bemutatom az Európai Unió országaiban a tevékenységbővítés mértékét, főbb jellemzőit és a diverzifikáció támogatását.

Az eredményeket tárgyaló fejezet négy alfejezetből áll. Elsőként statisztikai adatok alapján a diverzifikáció mértékét, jellemzőit és az egyes tevékenységeket mutatom be. Ezt követően a tevékenységbővítést befolyásoló objektív és szubjektív tényezőket vizsgálom statisztikai adatok és empirikus felmérés alapján. A harmadik alfejezetben értékelem a diverzifikációt ösztönző támogatások hatásait (eredmények és tapasztalatok).

A következtetéseket, javaslatokat összefoglaló fejezetben a feltárt tendenciák, információk, tapasztalatok, valamint az agrár- és vidékfejlesztési politika formálódása, támogatási prioritásai alapján megfogalmazom a mezőgazdasági termelők, vállalkozások tevékenységbővítésének kilátásait, az egyes diverzifikált tevékenységek jövőbeni szerepét, továbbá a diverzifikáció elterjedését, fejlődését segítő javaslatokat fogalmazok meg.

1. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Kutatásomat a mezőgazdasági vállalkozások tevékenység diverzifikációjával kapcsolatos hazai és nemzetközi szakirodalom áttanulmányozásával kezdem. Az alapfogalmak tisztázását követően áttekintem a mezőgazdasági tevékenységbővítés magyarországi múltját a huszadik században, jelentősebb figyelmet szentelve a szocializmus időszakának második felében a termelőszövetkezetekben jellemző melléküzemágak szerepére, jellemzőire. A rendszerváltást követően a mezőgazdasági üzemeknek ez a fajta tevékenységdiverzifikációja leépült, de az uniós csatlakozásunk közeledtével az agrár- és vidékpolitikában a több lábbon állás, tevékenységbővítés fontossága egyre inkább előtérbe került, amely a támogatási rendszer változásában is tetten érhető. A hazai helyzet áttekintését a nemzetközi, elsősorban Európai Unió kitekintéssel folytatom. A szakirodalmi források, statisztikák alapján bemutatom a mezőgazdasági tevékenységdiverzifikáció (nemzetközi szóhasználatnál élve farm-diverzifikáció) mértékét jellemzőit, az elmúlt évek változásait, a fontosabb tényezőket. Ezt követően áttekintést adok arról, hogy az EU agrárpolitikájában mikor és hogyan került előtérbe a diverzifikáció, annak támogatása miképpen „fejlődött”, változott az egymást követő tervezési időszakokban.

1.1. Tevékenységbővítés a mezőgazdaságban – indítékok és eszközök (alapfogalmak)

A szakirodalmi feldolgozás első lépéseként az alapfogalmakat igyekszem tisztázni, ami véleményem szerint azért is fontos, mert az egyes szakemberek, kutatók között máig nincs egységes álláspont a diverzifikáció fogalmát, tartalmát illetően. Az alfejezetben azt is meghatározom, hogy mely szerzők álláspontjával értek egyet és mit értek a fogalom alatt, mely tevékenységek azok, amelyekre vizsgálataim a későbbiekben kiterjednek.

1.1.1. A diverzifikáció agrár-közgazdasági meghatározása, mérése

A „diverzifikáció” kifejezést az Idegen szavak és kifejezések szótára (Bakos, 2002. p.148.) a következőképp definiálja: „a termelő vállalat gyártási profiljának a várható piaci lehetőségek jobb kihasználására irányuló tudatos bővítése, a vállalat működési körének kiterjesztése; több lábbon állás”. A definícióból talán az utolsó kifejezés, a „több lábbon állás” az, amit magyar közkeletű kifejezésként ismerünk és ami leginkább kifejezi a fogalom lényegét. A The Dictionary of Modern Economics (Pearce, 1983 p. 115) a diverzifikációt két szinten, egyrészt foglalkoztatás-politikai stratégiai, másrészt vállalati szinten értelmezi. Az előbbi értelmezésben a diverzifikáció megnöveli azt az iparági kört, amelyhez kapcsolódóan bővülnek a foglalkoztatási lehetőségek. Példaként említi Észak-Angliát, ahol az állami képviselők által követett diverzifikációs stratégia megteremtette a helyi foglalkoztatás bővítésének és stabilizálásának lehetőségét. Vállalati szinten a diverzifikáció a piacra kerülő termékkör kiterjesztését jelenti és a piaci kiszolgáltatottságot csökkenti. A Közgazdasági Kislexikon (Brüll, 1987. p. 113.) értelmezésében „a diverzifikáció a vállalatok termelési profiljának, termékválasztékának szélesítése a várható értékesítési lehetőségek jobb kihasználása végett. A diverzifikáció akkor válhat a vállalat fejlődésének elősegítőjévé, ha nem akadályozza a gyártmányfejlesztést és annak ésszerű koncentrálását, az optimális termelési széria elérését, ha a termékválaszték új elemei növelik az értékesítési biztonságot és az új termékek bevezetése a kapacitások jobb kihasználását segíti elő.”

Általános vállalatgazdasági szempontú közelítésben a diverzifikáció a specializációval ellentétes folyamat, amely a legegyszerűbb esetben az ágazatok, illetőleg a tevékenységek számának növekedését jelenti. Általánosabban a diverzifikáció a rendszer funkciói számának növekedését, a rendszer sokoldalúbbá, bonyolultabbá válását jelenti. A diverzifikáció mindig előnyös, ha a

rendszeren belül van, vagy létrejön olyan elem (kapacitás), amelyet a meglévő funkciók (vállalati szerkezet vonatkozásában a meglévő tevékenységek) már nem tudnak hatékonyan felhasználni. A diverzifikációban valósul meg a vállalati termelési szerkezet fokozatos átalakulása, a termékváltások gazdasági előnyeinek kihasználása, vagyis a diverzifikáció a növekvő vállalatok piaci alkalmazkodásának egyik fő eszköze (Szakál, 2000).

A túlzott diverzifikáció azonban az erőforrás-kapacitások olyan mértékű elaprózódásához vezethet, ami megakadályozza az optimális termelési színvonal és termelési méret kialakítását az egyes tevékenységeknél.

A diverzifikáció szakirodalomban megkülönböztetett alaptípusai (Szakál, 2000 szerint):

- a) **Vertikális diverzifikáció:** A vállalat valamely meglévő tevékenységének termékpályájához tartozó, kapcsolódó tevékenység termelési szerkezetbe történő bevonását jelenti. A kapcsolódó tevékenységek technológiai szempontból lényegesen különböznek a már meglévő tevékenységektől. Tipikus példája a vertikális diverzifikációnak az alapanyag termelésre épülő alapanyag-feldolgozás.
- b) **Teljes termékkála típusú diverzifikáció:** Első esetben a diverzifikáció alapja a már meglévő erőforrás-rendszer vagy a már kialakított technológia. Ilyenkor a vállalat olyan új tevékenységeket von be a termelési szerkezetbe, amelyek a meglévő eszközökkel vagy technológiákkal megvalósíthatók. Ilyenkor a technológiában közelálló, jól társítható termékek előállításával mód nyílik a specializáció kedvező hatásainak részbeni kihasználására. Másik eset, amikor a diverzifikáció alapja valamely fogyasztói kör különböző igényeinek minél szélesebb körű kielégítése. Ilyenkor lehet, hogy az új tevékenység bevezetése a meglévőkől eltérő erőforrásokat vagy technológiát igényel.

Mindkét esetre jellemző, hogy a vállalat már meglévő tapasztalataira és kapcsolataira épül, ami csökkenti a diverzifikáció kockázatát.

- c) **Oldalirányú vagy körkörös diverzifikáció** esetén a termelési szerkezetbe bevont új tevékenység a már meglévőkkel semmilyen kapcsolatban nincs, a gazdaságok olyan tevékenységekbe fektetnek tőkét, amelyek távol állnak eredeti profiljuktól és teljesen új szükségletet elégítenek ki.

A diverzifikációnak tehát előnyös és hátrányos vonásai egyaránt vannak. Magda (2003) előnyként említi, hogy nagyobb biztonságot jelent a piaci, időjárási kockázatok tekintetében, valamint a több – eltérő termelési idejű, másrészt kockázatosabb és kevésbé kockázatos – tevékenység kiegészítheti egymást. Előnyt jelent továbbá, hogy a gépkapacitás kihasználását, valamint az állandó és a családi munkaerő folyamatos foglalkoztatását könnyebb megoldani (Magda, 2003.). A kiegyensúlyozott forgóeszköz-felhasználás és termékkibocsátás miatt az üzemvitel kisebb tartalékokkal, készletezéssel fenntartható.

Szakál (2000) ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a diverzifikáció korlátozott erőforrás kapacitás esetén kevesebb tevékenységnél ad módot az optimális termelési volumen és technológia eléréséhez. Így bár kisebb a kockázat, de a jövedelem is kisebb. Soktermékes szerkezetnél, a többféle tevékenységnél a fejlesztési források elaprózódnak, megoszlik a termelői, vezetői figyelem, az irányítási, szervezési teendők ellátásának ráfordításai megnövekednek.

Forster és Weiss, (1998) nyomán Kovács (2009) is megállapítja, hogy a specializáció és a diverzifikáció ellentétesen hat a gazdaság jövedelmének nagyságára, illetve a jövedelem ingadozására. A specializáció nagyobb jövedelmet hozhat a legkifizetődöbb tevékenység(ek)

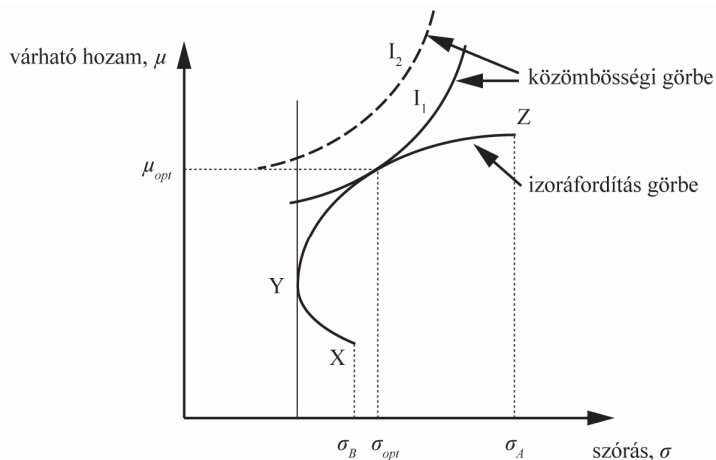
előtérbe állítása, a méretgazdaságosság, továbbá a nagyobb szaktudás és a színvonalasabb menedzsment elérésének lehetősége révén, de fokozza a jövedelem-kockázatot. A gazdálkodók azonban gyakran hajlandók kisebb várható jövedelemmel megelégedni, ha így csökkenthető a jövedelem ingadozása (szóródása) vagyis a kockázat. A kockázat csökkentésének egyik eszköze tehát a diverzifikáció lehet, ami elkerülhetővé teszi, hogy a vállalkozás sikere – szélső esetben – egyetlen termék hozamának és árának előre nem látható alakulásától függjön.

A diverzifikáció (a fogalom alatt ebben az esetben a mezőgazdasági tevékenységen belüli termelési szerkezet-bővítést értik a szerzők) optimális szintjének meghatározásához a gazdaságban A és B tevékenységek végzésével elérhető összhozam (μ) várható értékének és az egyesített kockázat (σ) összefüggését kell vizsgálni. A hozam-kockázat párok az izoráfordítás görbén helyezkednek el (1. ábra).

A döntés, hogy az izoráfordítás görbe mentén mozogva milyen diverzifikációs szintet minősítsünk optimálisnak, a vállalkozó közömbösségi görbéjétől, vagyis a hozam (jövedelem, vagyon) és a kockázat közötti egyéni preferenciától függ. Optimális kockázat és hozam választása esetén a közömbösségi görbe érinti az izoráfordítás görbét. A közömbösségi görbe feletti pontok azért nem jöhetnek szóba, mert bár magasabb hozamot biztosítanak kisebb kockázat mellett, de a rendelkezésre álló erőforrások (izoráfordítás görbe) nem teszik lehetővé az adott A-B tevékenységkombinációk realizálását. A közömbösségi görbe alatti pontok ugyan (részben) erőforrás oldalról megvalósíthatók lennének, de nincs értelme, mert azonos kockázattal magasabb hozamok is elérhetők.

1. ábra

A diverzifikáció optimális szintjének meghatározása

Forrás: McNamara –Weiss (2001) nyomán In: Kovács G. (2009): Kockázatok és kockázatkezelés a mezőgazdaságban. Agrárgazdasági Tanulmányok. no. 6. AKI, Budapest. p. 22.

Lényegében tehát a vállalkozások diverzifikációs stratégiáját két tényezőcsoport befolyásolja: az egyik csoportot az izoráfordítás görbe által kifejezett üzemi adottságok (eszközellátottság/vagyon, termelési lehetőségek, hatékonyság), a másikat a vállalkozás vezetőjének kockázatpreferenciái képezik, utóbbiakat a közömbösségi görbe jelképezi.

A diverzifikáció mértékének megállapítására az alábbi mérőszámok alkalmasak (Forster - Weiss, 1998):

- **A tevékenységek száma (D_A):** Ez a legegyszerűbb mutató, amely azonban az egyes tevékenységek súlyát, arányait nem fejezi ki.
- **Diverzifikációs ráta (D_C):** $D_C = 1 - CR_1$ ahol CR_1 a legjelentősebb termék részaránya. Teljes specializáció esetén a $D_C = 0$, míg a diverzifikáció foka annál nagyobb, minél közelebb van a mutató értéke az 1-hez. A mutató hátránya, hogy a legnagyobb részarányt képviselő terméken kívül a többi terméket figyelmen kívül hagyja.
- **Berry index (Berry, 1971), (D_B):** az előbbi két mutató hátrányait kiküszöböli, a termékarányok négyzetösszegét 1-ből kell kivonni.

$$D_B = 1 - \sum_{j=1}^n \left(\frac{q_j}{Q} \right)^2, \text{ ahol}$$

Q : a teljes termelés mennyisége (értéke),

q_j : a j tevékenység által előállított termék mennyisége.

A mutató értékét a diverzifikációs rátához (D_C) hasonlóan kell értelmezni.

- **Entrópia mutató, (D_E):** $D_E = \sum_{j=1}^n \frac{q_j}{Q} \log \left(\frac{Q}{q_j} \right)$

D_E növekvő értékével együtt a diverzifikáció mértéke is nő. A mutató nulla, ha $n=1$, azaz teljes a specializáció és $D_E = \log n$ lesz az értéke, amennyiben teljes a diverzifikáció, vagyis a

termékarányok azonosak $\frac{q_j}{Q} = \frac{1}{n}$.

Az entrópia-mutató mind a tevékenységek számát, mind azok részarányát figyelembe veszi: értéke annál nagyobb, minél több tevékenységről van szó, illetve minél egyenletesebb a termékarányok megoszlása. Alkalmazását nehezíti, hogy a konkrét számérték önmagában nem értelmezhető, de a diverzifikáció legérzékenyebb mutatójának tartják, mivel a különböző vállalkozások termelési szerkezetében mutatkozó sokrétűséget pontosan, összehasonlítható módon fejezi ki (Kovács, 2009).

1.1.2. Multifunkcionalitás, diverzifikáció, fenntartható mezőgazdaság

Mint ahogy az előző fejezetben láttuk, az agrárgazdaságtan szokásos értelmezésében a diverzifikáció a mezőgazdaságban elsősorban a termelési szerkezetbővítést jelenti. A fogalom „corki”¹ értelmezése ettől gyökeresen eltérő, éppen a vidéki gazdaság és a vidékfejlesztés mezőgazdasági orientációjával való szakítást szorgalmazza (Nemes, 2000). Szakál (2000) szerint is a mezőgazdasági vállalatok termelési szerkezetének diverzifikációját helyezi előtérbe a mezőgazdaság multifunkcionális felfogása. Szakál (2000) fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a mezőgazdasági vállalatok nem tekinthetők kizárólag mezőgazdasági rendszereknek és az ágazatot nem szabad csupán a növénytermesztésre és állattenyésztésre leszűkíteni, mint ahogy ezt a mezőgazdaság általános, hagyományos felfogása teszi. Az integrált és sokoldalú (multifunkcionális) mezőgazdaságban szerves egységet alkot a hagyományos értelemben vett mezőgazdaság, az erdészet, az akvakultúra, a vadászat, az élelmiszer-feldolgozás. A szerző

¹ Az 1996-ban megrendezett corki konferencia zárodokumentuma tíz pontban foglalta össze a vidékfejlesztés integrált, holisztikus megközelítését, amelyben a diverzifikáció (a sokszínűség) kialakításának elve a gazdasági és társadalmi életnek a helyi közösségek és magánszemélyek kezdeményezéseire alapozott „sokszínűsítését” célozza meg (Nemes, 2000).

megállapítását kibővítem azzal, hogy a termelési szerkezet mellett a vállalatok tevékenységének diverzifikációját (és talán hangsúlyosabban ez utóbbit) helyezi előtérbe a multifunkcionális megközelítés. Szakál felsorolásában a multifunkcionális mezőgazdaság feladatai a következők:

- Termelési funkciók:
 - élelmiszerek és élelmiszer-ipari nyersanyagok termelése,
 - egyéb nyersanyagok termelése beleértve az élelmiszernövények nem élelmezési célú termelését is,
 - energiatermelés,
 - élelmiszerek elsődleges feldolgozása, csomagolása, tárolása, értékesítése
- Térségi vagy regionális funkciók
 - a megélhetés biztosítása (lakosság megtartás)
 - munkaerő-kiegyenlítés (például részidejű mezőgazdasági vállalkozások segítségével),
 - infrastruktúra fenntartás és –fejlesztés.
- Földdel kapcsolatos és ökológiai funkciók
 - tájfenntartás,
 - termőföldvédelem,
 - természetgazdálkodási feladatok,
 - biodiverzitás megőrzése,
 - levegőtisztítás.
- Szociális és kulturális funkciók:
 - a vidéki életmód, hagyományok és kulturális értékek őrzése, fejlesztése,
 - pihenési és üdülési lehetőségek biztosítása,
 - a vidéki közösségek életképességének fenntartása.

A mezőgazdaság multifunkcionális jellege alatt azt kell érteni, hogy a mezőgazdaság elsődleges (termelési) funkcióján felül az agrártevékenységek hozzájárulnak a táj- és a környezetvédelemhez, a megújítható természeti erőforrások fenntartásához, a biodiverzitás megőrzéséhez, valamint a vidék társadalmi-gazdasági életképességének fenntartásához. Ha a diverzifikáció fogalma alatt a mezőgazdasági alapanyag termelésen kívüli, a gazdaság erőforrásaihoz kötődő tevékenységbővítést értjük (a részletes fogalmi tisztázást lásd később), akkor belátható, hogy a **diverzifikációnak és a multifunkcionalitásnak sok közös területe van**. Ahogy Fehér (2005) megfogalmazza, mindkettő a gazdaságon belüli tevékenységekre vonatkozik, azonban a multifunkcionalitás magában foglalja a konvencionális mezőgazdasági tevékenységeket is, míg a diverzifikáció a hagyományostól eltérő tevékenységekre vonatkozik. Így a **multifunkcionalitás egy általánosabb, szélesebb körű fogalomnak tekinthető**.

A tevékenységbővítés célját tekintve viszonylag egységes a szakemberek véleménye, miszerint az a hagyományos mezőgazdasági termelés mellett új lehetőségeket teremt a gazdaságok jövedelemszerzéséhez, és ennél fogva a gazdálkodók jövedelme kevésbé függ az egyedülként végzett mezőgazdasági alaptevékenységtől, így a gazdálkodók kevésbé kiszolgáltatottak az ingadozó gazdasági és időjárési tényezőknek (Barghouti et al., 2004).

A fogalmi meghatározás azonban már korántsem egységes a szakirodalomban, hiszen a témával foglalkozó szerzők többféle megközelítésből vizsgálják a témát. Fehérnek azon állítása, miszerint a „diverzifikáció” fogalma a gazdaságon belüli tevékenységekre vonatkozik, egyáltalán nem egységesen elfogadott álláspont a nemzetközi és hazai szakemberek körében. Egyetértek Kovács (2002) megállapításával, miszerint a diverzifikáció definiálásáról a nyugat-európai szakirodalomban is sokrétű vita folyik, és mint ahogy Ilbery (1988) is megállapítja, a farmdiverzifikáció problémáiról és a különböző tevékenységek gazdasági életképességéről sokan

és sokat írnak, de magát a fogalmat ritkán határozzák meg. Vannak akik a végzett tevékenység jellege és helye szempontjából (Kopasz, 2004), a tevékenység gazdálkodáshoz és földterülethez kötődő viszonya alapján (Kopasz, 2004; Griffiths, (1987) In Fehér – Czibalmos, 2003) közelítik meg, és vannak akik az erőforrás-felhasználás (Gyulai – Laki, 2005), illetve a képződött jövedelem gazdasághoz fűződő kapcsolata (Ilbery et al., 1996) alapján vizsgálják. E szempontok alapján szűkebb és tágabb értelmezések sora található a szakirodalomban, mely jelzi a téma komplexitását.

Az agrár-közgazdaságtan a diverzifikáció fogalma alatt elsősorban a termelési szerkezet bővítését érti, ugyanakkor főként a nemzetközi szakirodalomban már régóta elterjedt „**farm-diverzifikáció**” kifejezés egészen más megközelítést alkalmaz. Ebben a megközelítésben a gazdaságvezetők és segítő családtagjaik jövedelemszerző tevékenységeinek kibővítése áll a középpontban, méghozzá a mezőgazdasági **alaptevékenységeken kívüli tevékenységek végzésével**. Ez attól függően, hogy a gazdaságban, a gazdaság erőforrásainak felhasználásával végzett, vagy gazdaságon kívül folytatott tevékenysége(ke)t takar, nevezhető gazdaságon belüli „on-farm” vagy gazdaságon kívüli „off-farm” diverzifikációnak. A hazai szakemberek is egyre gyakrabban alkalmazzák az idegenül csengő „farmdiverzifikáció” kifejezést (Elek, 1994, (Kovács, 2002, Czibalmos, 2004, Fehér et al., 2010), ami talán azért érthető, mert a szinonimaként használható „mezőgazdasági tevékenységbővítés”, vagy „tevékenységdiverzifikáció” szavak nem érzékeltetik a gazdasághoz, (amely alatt leginkább családi gazdaságot kell értenünk) mint alapegységhez való kötődést.

Az on-farm és off-farm diverzifikáció fogalmkörével párhuzamosan kell szót ejtenünk a magyarul elég ügyetlenül, „**soktevékenységűség**”-nek fordítható, de a nemzetközi szóhasználatban igen elterjedt „pluriactivity” fogalmáról. Vannak szakemberek, akik szerint a **soktevékenységűség a diverzifikáció tágabb értelmezése** (Nawaratne et al., 2001, Delgado – Siamwalla, 1997, Boulay, 2002). Ezzel szemben egyesek (Griffiths, 1987) a tevékenységbővítés (diverzifikáció) alatt csak a gazdaságon belüli nem mezőgazdasági tevékenységeket értik, míg mások (Ilbery et al., 1996) szerint a diverzifikáció fogalmába beleértendő minden olyan mezőgazdasági tevékenység is, ami kívül esik az úgynevezett hagyományos, konvencionális mezőgazdasági alaptevékenységen (szántóföldi növénytermelés, állattenyésztés, kertészet, szőlő-gyümölcsstermelés). Ilyen tevékenységek például az ökológiai gazdálkodás (más szóval biogazdálkodás), illetve különféle speciális (nem konvencionális) növényfajok termelése, állatok tartása, az erdőgazdálkodás és az akvakultúra. Felvetődik persze a kérdés, hogy mit tekintünk speciális növény- és állatfajnak, hiszen ez országonként, régióként igencsak változó.

Más szerzők szerint (Gyulai-Laki, 2005, p. 87.) a soktevékenységűség olyan tevékenységbővítés, amikor a **gazdálkodók a gazdaságon kívül is végeznek jövedelemszerző tevékenységet**, míg a diverzifikáció fogalom alatt azt kell érteni, amikor a gazdaságban lévő erőforrások felhasználásával végez a gazdálkodó mezőgazdasági, vagy nem mezőgazdasági tevékenységeket. A szerzőpáros szerint „a családi gazdaságok tevékenységüket akkor diverzifikálják, amikor a rendelkezésre álló erőforrásaikat másként (vagyis nem közvetlenül a mezőgazdasági alapanyag-termelésben) használják fel, míg a gazdaság jövedelemforrásainak kiszélesítésével soktevékenységűvé válnak.”

Az Eurostat Gazdaságszerkezeti Összeírásának (Farm Structure Survey, rövidítve FSS) definíciója szerint a „pluriactivity” fogalma alá tartozik a saját gazdaságban végzett minden, nem mezőgazdasági tevékenység, (mint pl. a turistáknak történő szállásadás) vagy más gazdaságban végzett díjazott tevékenység, illetve nem mezőgazdasági vállalkozás alkalmazásában történő munkavégzés. A „diverzifikáció” fogalma alatt pedig minden olyan tevékenységet kell érteni, amely nem tartozik a hagyományos mezőgazdasági tevékenységek közé, ugyanakkor közvetlenül kapcsolódik a gazdasághoz pl. használja a gazdaság erőforrásait vagy termékeit.

Tehát az FSS módszertani értelmezése szerint a „pluriactivity” magában foglalja a farmdiverzifikációt, de tágabb annál, mert a más gazdaságban, vállalkozásban munkabér ellenében történő munkavégzés is ide tartozik. Ehhez képest viszont az FSS adatgyűjtése a „pluriactivity” esetében kizárólag az egyéni gazdaságok vezetőire, azok házastársára vagy egyéb családtagjaira vonatkozik, és azt méri fel, hogy a gazdaságon kívül fő vagy kiegészítő formában végez-e az illető más jövedelemszerző tevékenységet. Ezzel szemben a farm-diverzifikációra vonatkozó adatgyűjtés az összes gazdaságra vonatkozik (tehát a gazdasági szervezetre is) és azt méri fel, hogy a gazdaságban van-e „gazdaságban végzett nem mezőgazdasági tevékenység”, tehát itt csak a tevékenység megléte vagy nem léte számít. Ezek a felmért tevékenységek az FSS módszertani útmutatója (A Bizottság 1444/2002/EK rendelete) alapján az alábbiak lehetnek:

- **Mezőgazdasági termék-feldolgozás:** Minden mezőgazdasági termékfeldolgozás ide tartozik, függetlenül attól, hogy az alapanyag a gazdaságból származik-e, vagy vásárolt. Ide tartozik többek között a húsfeldolgozás, sajt készítés, bortermelés, stb. A fogyasztóknak történő közvetlen értékesítés is ide tartozik, kivéve, ha a termék termelési folyamata egyáltalán nem kötődik a gazdaság helyéhez.
- **Szerződéses munkavégzés:** általában a gazdaság eszközeivel történő munkavégzés legyen az mezőgazdasági, vagy azon kívüli tevékenység. Pl. hóeltakarítás, szállítás, tájfenntartási munkák, mezőgazdasági és környezetvédelmi szolgáltatás.
- **Akvakultúra:** hal- és ráktermelés a gazdaságon belül.
- **Megújuló energia termelés:** megújuló energiát termel piacra, pl. szélkerékkel vagy biogázzal történő áramtermelés, továbbá mezőgazdasági termékek, szalma, fa eladása energiatermelés céljára.
- **Turizmus:** minden turisztikai tevékenység, szállásadási szolgáltatás, gazdaság turisztikai bemutatása, sport, rekreáció, stb., amennyiben a terület, az épületek, vagy más hasznosított erőforrások a gazdasághoz tartoznak.
- **Kézművesség:** olyan kézműves, vagy iparműves tevékenység amit a gazdaságban a gazdálkodó, vagy családtagja végez, vagy családi munkaerőn kívüli munkaerő, ha eleget tesz a gazdaságban történő munkavégzési kötelezettségnek is. Függetlenül attól, hogy a terméket hol értékesítik.
- **Fafeldolgozás:** nyers fa gazdaságban történő feldolgozása értékesítés céljára. (fűrészmalom, fűrészáru) A további feldolgozás, mint pl. a gerendából történő bútorkészítés a kézműves tevékenységek közé sorolandó.

A leírtak értelmében tehát az FSS „pluriactivity”-re és diverzifikációra vonatkozó definíciója és adatgyűjtése némileg ellentmondásos, mert míg a definíció szerint a „pluriactivity” magába foglalja a gazdaságban végzett nem mezőgazdasági jövedelemszerző tevékenységeket, addig az adatgyűjtés ezen témakörben csak a gazdaságon kívüli jövedelemszerző tevékenységekre fókuszál.

A tevékenységeket nem csupán a jövedelemszerzés oldaláról, hanem az ágazat kibocsátása felől is azonosíthatjuk. A mezőgazdasági számlarendszerben a mezőgazdasági ágazat teljes kibocsátása a mezőgazdasági (alaptevékenységek) kibocsátása (növénytermelés, állattenyésztés, kertészet) valamint az ún. másodlagos, nem mezőgazdasági tevékenységek során előállított termékekből és szolgáltatásokból tevődik össze. A másodlagos, nem mezőgazdasági tevékenységeken belül a tevékenységek két alaptípusát különböztetjük meg (KSH, 2000):

- **„A mezőgazdasági termékek feldolgozása”** jellegű tevékenységek: az itt megjelölt kör azokat a tevékenységeket fogja át, amelyek a mezőgazdasági tevékenység valamilyen tovább folytatását jelentik és amelyekben mezőgazdasági termékeket használnak fel. A mezőgazdasági termékek feldolgozása ennek az első csoportnak jellemző tevékenysége. Ide tartozik még a mezőgazdasági termékek osztályozása és csomagolása is.
- **„Egyéb másodlagos tevékenységek”**: a tevékenységek ezen köre azokra a tevékenységekre terjed ki, amelyekhez a gazdaságot és annak mezőgazdasági termelőeszközeit igénybe veszik. Ez egy kevésbé egységes csoport. Ezen tevékenységek közé tartoznak az alábbiak (OECD, 2009):
 - agroturisztikai tevékenységek (szállásadás, étkeztetés),
 - a gazdaságban termelt termékek közvetlen értékesítése,
 - sport és rekreációs szolgáltatás a gazdaság területén (golf, lovaglás, horgászat),
 - harmadik fél részére történő szolgáltatás nyújtás (mezőgazdasági gépek bérbeadása, öntözés, tanácsadás, termés tárolás, szállítás),
 - tájgondozási, tájfenntartási szolgáltatások (kaszálás, sövénynyírás, hó eltakarítás),
 - halgazdálkodás,
 - egyéb tevékenységek, amelyek a gazdaság földjének és eszközeinek használatával járnak.

Látható, hogy a tevékenységek kétféle megközelítésben végzett csoportosítása gyakorlatilag megegyezik. Hiányosság viszont a statisztikai adatgyűjtés terén mutatkozik. Több uniós országban, miként hazánkban sem mérik ugyanis sem a mezőgazdasági termékek feldolgozásának, sem az egyéb másodlagos tevékenységek kibocsátását.

Amennyiben nem a tevékenységekre, hanem a jövedelemszerzési forrásra koncentrálunk a diverzifikációt illetően, akkor felvetődik a kérdés, hogy vajon a tevékenységbővítés fogalmába csak a jövedelemszerző tevékenységeket, vagy a gazdaság erőforrásaira alapozott passzív jövedelemforrásokat is beleértjük. A University of Exeter Vidéki Kutatások Központjának 2002-es tanulmányában a diverzifikációt (farmdiverzifikációt) a következőképpen tipologizálják (Turner et al, 2003):

Strukturális diverzifikáció:

1. Turizmus (szálláshely, rekreációs szolgáltatás, vagy ezek kombinációja)
2. Hozzáadott érték növelés (direktértékesítés, élelmiszer és nem élelmiszer termékfeldolgozás)

Mezőgazdasági diverzifikáció

1. Nem konvencionális mezőgazdasági alapanyag-termelés (növénytermelés: pl. különleges fűszer- és gyógynövények; állattenyésztés: pl. szarvas, hal, strucc)
2. Ökológiai gazdálkodás
3. Erdőgazdálkodás (energia-, rekreációs-, vadállomány megőrzési célú erdőművelés)
4. Mezőgazdasági szerződéses munkavégzés

Passzív diverzifikáció

5. Föld bérbeadás
6. Épület bérbeadás

A 2. ábra segítségével áttekinthetjük a mezőgazdasági vállalkozások lehetséges jövedelemszerzési tevékenységeit (forrásait) és azok kapcsolatrendszerét attól függően, hogy az a vállalkozás erőforrásaira alapozott, vagy attól független (on-farm, vagy off-farm tevékenység),

illetve a tevékenység kötődik–e a mezőgazdasághoz, vagy más nemzetgazdasági ághoz tartozik. Ezek az alapvető tulajdonságok ugyanis meghatározzák az adott tevékenységi körre a szakirodalomban használt terminológiát, amely, mint ahogy az előzőekben láthattuk, korántsem egységes. Az ábrában példászerűen csak a leggyakrabban előforduló tevékenység típusok vannak feltüntetve a teljesség igénye nélkül.

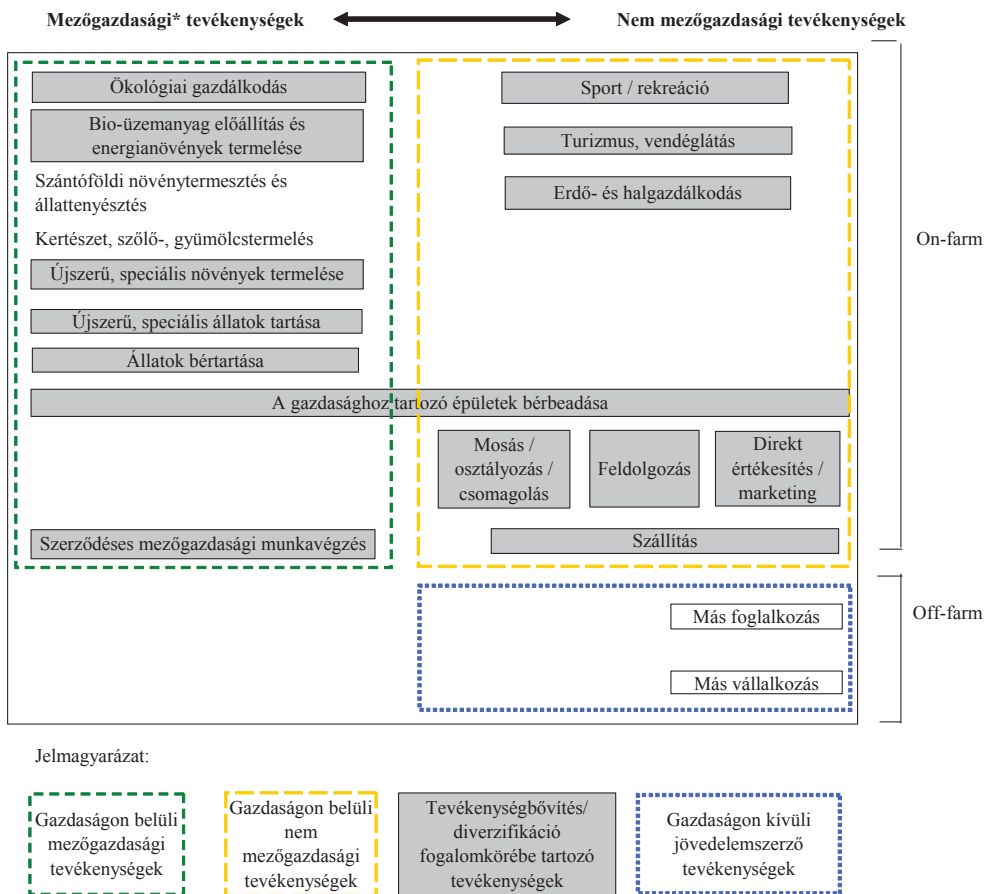
A különféle fogalmi megközelítések áttanulmányozását követően Fehér (2005) véleményén osztozom és a **diverzifikáció, vagy más szóval mezőgazdasági tevékenységbővítés fogalma alatt a gazdaságon belüli mezőgazdasági és nem mezőgazdasági tevékenységek körének kiszélesítését értem** és ennek vizsgálatára törekszem. A dolgozatban ennek megfelelően – leginkább Ilbery et al. (1996) álláspontját képviselve – a **mezőgazdasági tevékenységbővítés fogalmába azokat a hagyományos mezőgazdasági alaptevékenységen** (szántóföldi növénytermelés, állattenyésztés, kertészet, szőlő- gyümölcsstermelés) **kívüli mezőgazdasági és nem mezőgazdasági** (tehát ipari, szolgáltatási) **jellegű tevékenységeket sorolom, amelyek a gazdaság erőforrásaikhoz** (munkaerő, gépek, eszközök, földterület, épületek) **kötődnek**. Ilyen, a hagyományostól eltérő mezőgazdasági tevékenységek közé sorolom az ökológiai gazdálkodást és a speciális növényfajok termesztését vagy állatok tenyésztését. Ugyanakkor nem sorolom a diverzifikáció fogalmkörébe a Natura 2000 területeken való mezőgazdasági alaptevékenység végzését, valamint az ökológiai gazdálkodási célprogramokon kívül eső agrár-környezetgazdálkodási célprogramok alá tartozó mezőgazdálkodási tevékenységet, mivel ez a típusú gazdálkodás a meglehetősen „laza” kritériumrendszer alapján nem sokban különbözik a hagyományos mezőgazdasági alaptevékenységektől, valamint a végtermék sem kap semmilyen megkülönböztetett jelzést, védjegyet, mint az ökológiai gazdálkodás esetében (Hamza, 2008). Az egyes gazdaságban végzett nem mezőgazdasági, vagy mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli tevékenységeket összefoglalóan **diverzifikált tevékenységeknek nevezem**.

Mindezek alapján a tevékenységbővítéssel foglalkozó gazdaságok értelmezésem szerint az alábbi három típusba sorolhatók (Hamza-Ludvig, 2006):

1. *Mezőgazdasági alaptevékenység-bővítés*: újszerű, speciális növényfajok termesztése és állatfajok tenyésztése, ökológiai gazdálkodás, energianövények termesztése, állatok bértartása, erdőgazdálkodás, halgazdálkodás;
2. *Hozzáadott-értéknövelés (vertikális diverzifikáció)*: a mezőgazdasági alaptevékenység során előállított élelmiszer- és/vagy nem élelmiszer-célú termékfeldolgozás, marketing, közvetlen értékesítés;
3. *Mezőgazdasági termeléstől elválasztható (nem mezőgazdasági) tevékenységbővítés*: falusi- és agroturizmus, vendéglátás, szabadidős tevékenységekhez kapcsolódó szolgáltatások (például lovagoltatás, vadásztatás, sporthorgászat), kézműipar, mezőgazdasági szolgáltatás (gépi, műszaki), tárolás, tájfennntartási-, tájrendezési feladatok ellátása (tereprendezés, vizes árkok karbantartása, út menti rézszű kaszálása, fásítás), vadon termő gyógynövények, erdei melléktermékek gyűjtése.

Ezeknek a csoportoknak, **típusoknak** nagyon fontos tulajdonsága, hogy folyamatosan **átjárhatók** és nem határolhatók el élesen egymástól, hiszen a fent említett tevékenységtípusok akár kombináltan is megvalósíthatók. A tevékenységek mindig a piac változó igényeihez mérten alakulhatnak, így **térben és időben változhat, hogy mit tekinthetünk diverzifikációnak**. Például az a növény vagy állatfaj, ami egyik országban speciálisnak számít, az esetleg máshol teljesen mindennapi. Az energia célú növénytermesztés, a megújuló energia termelés (pl. biomassza), vagy az ökológiai gazdálkodás ma még Magyarországon kevésbé elterjedt, ezért diverzifikációnak tekinthető, azonban ki tudja, néhány évtized múlva már lehet, hogy a „hagyományos” tevékenységek közé soroljuk.

A gazdaságon belüli és a gazdaságon kívüli jövedelemszerző tevékenységek kapcsolatrendszere

*Az erdő-, vad- és halgazdálkodás nem tartozik bele.

Forrás: A Department for Environment Food and Rural Affairs (2003): Diversification in Agriculture <http://statistics.defra.gov.uk/esg/reports/divagri.pdf> felhasználásával, saját összeállítás.

Egyetértek Gyulai-Laki, (2005) állításával, akik szerint a **diverzifikáció a mezőgazdaságban a fenntarthatóság felé való elmozdulás egyik eszköze** is. Fenntartható mezőgazdaságról pedig Kopasz szerint akkor beszélünk, amikor a mezőgazdaság tartósan olyan helyzetben van, hogy többféle funkcióját (termelési, környezeti, társadalmi) egyaránt el tudja látni (Kopasz, 2005.)

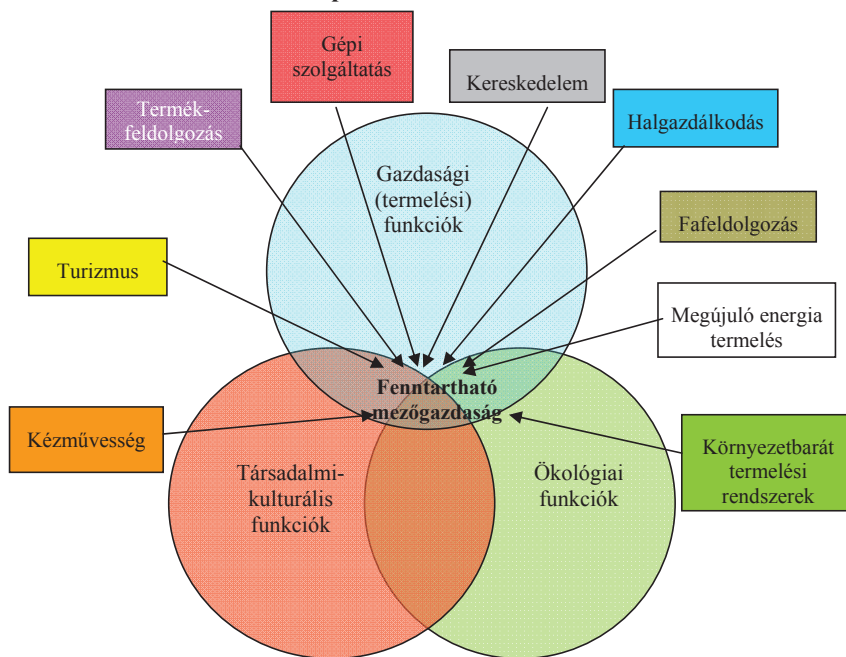
A 3. ábrán illusztrálom a **multifunkcionális mezőgazdaság – fenntartható mezőgazdaság – diverzifikáció** kapcsolatrendszerét. Elfogadom (Kopasz, 2005) állítását, miszerint azt a mezőgazdasági gyakorlatot nevezhetjük fenntarthatónak, amely során a mezőgazdaság mindhárom funkciócsoportja közel egyenlő mértékben hosszútávon érvényesül. Az ábrán ez, a három funkciót ábrázoló halmaz metszésterületét jelenti. A gyakorlatban a mezőgazdaság rendkívül sokszínű, de az elmondható, hogy az alkalmazott mezőgazdálkodási rendszerek többségében a három funkciócsoportból csak kettő érvényesül igazán, és általában csak egy

funkció dominál. Olyan speciális példákat is tudunk, amikor csupán egyetlen funkciót tölt be az adott gazdálkodási rendszer, gyakorlatilag a másik két funkció teljes mellőzésével. Ilyenek lehetnek az alábbiak:

- Kizárólag termelési funkciót betöltő mezőgazdaság például az intenzív, **iparszerű** szinte teljes mértékben **gépesített** és automatizált **mezőgazdasági termelés**. (Ez a gyakorlat környezeti funkciót nem tölt be, sőt épphogy negatívan hat a környezetre és mivel élők munkája igénye minimális, társadalmi (népességmegtartáshoz hozzájáruló) hozadéka sincs.
- Csupán, vagy legfőképpen társadalmi, szociális funkciót betöltő gazdálkodási rendszerként említhetők a **szociális földprogramok egyes**, jellemzően kezdetleges **típusai**, amelyek célja kizárólag az adott családok önellátása, öfenntartása. Ezek a rendszerek környezeti funkciójukat tekintve semlegesnek tekinthetők, gazdasági, termelési funkciója szintén nem mutatható ki.
- A csak ökológiai funkciót ellátó mezőgazdasági gyakorlat körébe illeszthető a **nemzeti parkok mezőgazdálkodása**, amelynek célja gyakorlatilag egyedül az adott ökoszisztéma fenntartása, megőrzése. Ezen rendszereknek nem célja a gazdasági haszon elérése vagy a munkahelyteremtésre, megélhetésre, népességmegtartásra gyakorolt pozitív hatás elérése.

3. ábra

A multifunkcionális mezőgazdaság és a farm-diverzifikációs tevékenységek kapcsolatrendszere

Forrás: Saját összeállítás, 2010

A diverzifikáció, – ami alatt tehát a mezőgazdasági vállalkozás erőforrásaihoz kapcsolódó, de a mezőgazdasági alapterveken kívüli tevékenységeket értek – a fenntartható mezőgazdaság irányába ható eszközként jeleníthető meg. A diverzifikáció számos, a gazdasághoz kapcsolódó

tevékenységet jelenthet, azonban ezen tevékenységek mindegyikére jellemző, hogy a mezőgazdaság három alapfunkciója közül csak egyet erősít igazán, de valamilyen mértékben a másik két funkciót is magában foglalja. Például az ökológiai gazdálkodás felé történő diverzifikáció leginkább a mezőgazdaság környezeti funkcióját erősíti, azonban a versenyképes minőségi termék-előállítás révén a gazdasági funkcióhoz, valamint a relatíve magas élőlétszám igény által a társadalmi funkcióhoz is hozzájárul. Az ábra azt illusztrálja, hogy a különböző diverzifikált tevékenységek mely funkció irányából, mely domináns funkciót, vagy funkciókat erősítve járulnak hozzá a fenntartható mezőgazdasági gyakorlat eléréséhez.

A dolgozat az előzőekben definiált fogalma szerinti, tehát a gazdaságon belüli tevékenységbővítéssel mint jövedelem-kiegészítési lehetőséggel foglalkozik. Mindemellett egy rövid fejezet erejéig kitérek a gazdaságon kívüli jövedelemszerzés vizsgálatára is, hiszen a mezőgazdaság fejlett országokra jellemző makrogazdasági szerepvesztése következtében a részmunkaidős gazdaságok gyarapodásának lehetünk tanúi.

1.1.3. A gazdaságon kívüli jövedelemszerzés (részmunkaidős gazdaságok)

Fertő (2002) szerint a **fejlett országok mezőgazdasági szerkezetének egyik sajátossága, hogy a mezőgazdasági háztartások számára növekvő jelentősége van a nem mezőgazdasági munkavállalásnak**, illetve egyidejűleg több foglalkozás üzésének. Ennek megfelelően a mezőgazdasági háztartások egyre inkább függenek a nem mezőgazdasági jövedelmektől.

A háztartás gazdaságon kívüli jövedelme több forrásból származhat. A legfőbb jövedelemforrás a főállásban vagy kiegészítő jelleggel folytatott munkavégzés illetve a nyugdíj, de jelentős jövedelemre tehetnek szert a gazdálkodók a különböző támogatásokból is. További jövedelemforrások lehetnek a különböző szociális juttatások, bérleti díjak, egyéb pénztranszferek (Hamza, 2008).

Csillag és szerzőtársai 2000-ben végzett kutatásukban megállapítják, hogy "... a családi gazdaságok jövedelmének csak egy része származik a farmon folyó gazdálkodásból, a család tagjainak más pénzkereső tevékenysége is van" (Csillag et al., 2001, p. 16.). A szerzők felmérésében a háztartás jövedelemforrásait munkabérek, nyugdíjak, saját gazdaságból származó jövedelem, szociális juttatások (transzferek), egyéb jövedelmek (bérleti díj, jutalék, kamat, stb.) csoportosításban vizsgálják és azt a megfigyelést teszik, hogy az árbevétel függvényében bizonyos kategóriák aránya markánsan változik. Az árbevétel növekedésével például nő a saját gazdaságból származó jövedelem aránya, míg a nyugdíjaké csökken. A nyugdíjak 50 illetve 40%-os aránya a legalacsonyabb árbevételi kategóriában megmutatja, hogy ezen háztartásokban gyakorta kiegészítő (kényszer) mezőgazdasági tevékenységről van szó, mely a gazdálkodást a megélhetéshez szükséges igen fontos tényezővé emeli, úgyhogy bár kis bevételt jelent (volumenben), mégis nélkülözhetetlen a családok megélhetése szempontjából. A háztartások jövedelemszerkezetének földterület nagysága szerinti alakulása alapján a szerzők megállapítják, hogy a saját gazdaságból származó jövedelem a kisebb (1 hektár alatti) gazdaságok esetében az összjövedelemnek csak 5-8%-a, míg a 100 hektár feletti gazdaságok esetében a 70%-ot is meghaladja.

A gazdaságon kívüli jövedelemszerzés különösen a kistermelőkre igaz. Harcsa (1994) kutatásai kimutatják, hogy a kistermelők zömének főfoglalkozása nem kapcsolódik a mezőgazdasághoz, tehát e családok számára a kistermelés – a jövedelemszerzés szempontjából – kiegészítő jellegű és ezért többségüket részidős gazdálkodónak lehet tekinteni. Szerinte a részidős kistermelés nagyarányú elterjedését az a – hosszabb távon megfigyelhető – körülmény is befolyásolja, hogy pusztán a mezőgazdaságból csak viszonylag kevesen tudnak megélni. Emellett a mezőgazdasági termelés és a piac konjunkturális ingadozásai is bizonytalanná teszik a mezőgazdaságból élők

jövedelmi viszonyait. Következésképpen a **vidéken élő népesség egy jelentős részének a „több lábon állás” már hagyományosnak tekinthető megélhetési stratégiát jelent.** A szerző vizsgálataiban kimutatta, hogy minél fiatalabb generációt veszünk alapul, annál magasabb körükben a főfoglalkozású gazdák aránya.

Országosan reprezentatív, statisztikai felmérés (általános mezőgazdasági összeírás és a gazdaságszerkezeti összeírások) azokról a gazdaságokról (egyéni gazdaságokról) készült, amelyekben a családi munkaerőnek a gazdaságon kívüli munkavégzésből származó jövedelme van. Ezek a gazdaságok Elek (1994) igen tág megfogalmazása alapján részmunkaidős gazdaságoknak is tekinthetők. A szerző arra hivatkozva, hogy **a részmunkaidős gazdaság definíciója országonként különbözik**, – van ahol a ledolgozott időn, más esetben pedig a gazdaságon kívüli munkából származó jövedelem arányán alapul – „lazán” definiálja a fogalmat. Eszerint „...részmunkaidős gazdálkodónak tekinthetők azok a családok, ahol egy vagy több családtagnak a farmon végzett munkán kívül más foglalkozása is van, s ezért „jelentős” jövedelemhez jutnak” (Elek, 1994, p. 115).

A legfrissebb, 2007. évi gazdaságszerkezeti összeírás adatai szerint az **egyéni gazdaságok jelentős részében a gazdaságvezetőnek és a gazdaságban dolgozó családi munkaerőnek is van a gazdaságon kívüli munkavégzésből származó jövedelme.** Magyarországon 2007-ben a mintegy 619 ezer gazdaságban a gazdaságvezetők 38%-ának volt a gazdaságon kívüli jövedelemszerző tevékenysége, méghozzá zömmel főállásban. Ez az arány az Európai Unió tagországaiban is hasonlóképpen alakul. A régi tagországok átlagában 44%, az EU-27 tagországok átlagában a gazdaságvezetők 28%-a dolgozik főállásban a gazdaságon kívül, 7,4%-uk pedig a főtevékenységként végzett gazdálkodás mellett valamilyen kiegészítő jövedelemszerző tevékenységet folytat.

A hazai és a nyugat-európai részmunkaidős gazdaságok közötti eltérésekre több szerző is felhívja a figyelmet (Fertő, 1999, és Laki, 2005). Jelenleg a hazai részmunkaidős gazdaságok nagy részében a gazdaságvezető korábban nem mezőgazdasági foglalkozású volt. Ma ezek a gazdaságok egyre inkább az önellátó gazdaságok irányába mozdulnak el. A nyugat-európai országokban ezzel szemben a részmunkaidős gazdaságokhoz olyan üzemek tartoznak, amelyek vezetői korábban is mezőgazdasági tevékenységgel foglalkoztak, de valamilyen okból (idős kor, az elérhető jövedelem alacsony szintje) arra kényszerültek, hogy fokozatosan kivonuljanak gazdaságaikból.

A gazdaságon kívüli munkavégzés mértéke az Unió országaiban igen különböző, hiszen sok tényező befolyásolhatja. Ilyen tényezők lehetnek a birtokstruktúra viszonyok, az éghajlati és domborzati adottságok, amelyek a tenyészidőszak hosszát befolyásolják, az egyéb munkalehetőségek, a munkaerő-piaci helyzet, a fizetőképes kereslet, infrastrukturális adottságok, az aktuális gazdaságpolitika, támogatáspolitikai, de szerepet játszhatnak különböző társadalomtörténeti, szociológiai tényezők is. A 2007-es Gazdaságszerkezeti Összeírás szerint a gazdaságon kívüli főfoglalkozású munkavégzés leginkább elterjedt – a régi tagállamok közül – Svédországban (55,3%), Németországban és Dániában (ahol a gazdák 42,7 és 40%-át érinti), az EU-12-ben pedig Szlovéniában, Cipruson és Máltán. Szlovéniában a gazdálkodók kevesebb, mint negyedének nincs gazdaságon kívüli jövedelemszerző tevékenysége. Az említett országok többségében (Svédországban, Dániában, Szlovéniában és Cipruson) a jelenség háttérben feltételezhetően a többi tagállamnál lényegesen kedvezőbb munkaerő-piaci helyzet áll.

A gazdálkodás mellett folytatott kiegészítő (nem főállású) munkavégzés a régi tagországok közül leginkább Svédországban, Írországban és Hollandiában, valamint Ausztriában, Finnországban és az Egyesült Királyságban, az EU-12-ben pedig Szlovéniában és Romániában gyakori. Erre a jelenségre a hegyvidéki területekkel rendelkező (Ausztria) és az északi országokban (Svédország, Finnország) Blekesaune (1990) szerint a rövid tenyészidőszak és a tradicionális

kiegészítő foglalkozások (halászat, erdészet, fafeldolgozás) mellett az újonnan kialakult falusi turizmus, az idegenforgalom szolgál magyarázatul. Szlovénia esetében még a múltban, nevezetesen a szocializmus időszakában is kereshető a kiegészítő munkavégzés magasabb arányának magyarázata. Az egykori Jugoszláviában ugyanis a teljes kollektivizálás elmaradt, hiszen a gazdáknak 10 hektár földje maradhatott saját használatban. Így a saját föld megművelése mellett a gazdák kiegészítő munkát is végeztek, rendszerint az iparban. Ez az életforma így napjainkban is jobban fennmaradhatott.

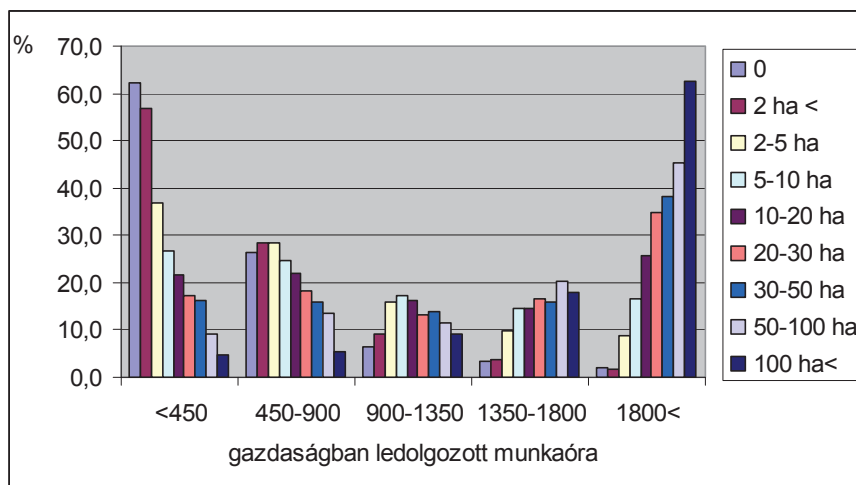
Szoros kapcsolat van a gazdaságok mérete és a gazdaságon kívüli jövedelemforrások fontossága között. Minél nagyobb a gazdaság mérete, annál inkább a mezőgazdálkodás a fő munkajövedelem forrás. Azért fontos ezt hangsúlyozni, mert a gazdaságon kívüli jövedelemnek számít a nyugdíj is, aminek szerepe főként a kis- és törpegazdaságokban jelentős, hiszen a gazdaságvezetők korstruktúrája a kisebb birtokméretek és az önellátásra termelő gazdaságok felé haladva romlik (Hamza –Tóth, 2006). Míg az EU-15 átlagában az 5 hektár alatti gazdaságok vezetőinek 67,8%-a, addig az 50 hektáron felüli gazdaságok vezetőinek 82%-a jövedelemszerzését kizárólag a gazdaságban történő munkavégzésre alapozza. A birtokméret növekedésével a gazdaságon kívül is munkát végzőknek egyre nagyobb hányada azt csak kiegészítő tevékenységként folytatja.

A gazdaságban illetve a gazdaságon kívül végzett jövedelemszerző tevékenység mennyiségére utal a gazdaságban ledolgozott munkaidő is. Az összes egyéni gazdaságot vizsgálva Magyarországon a gazdaságvezetőknek csupán 5,0%-a (alig több, mint 30 ezer fő) , a segítő házasársak 2,2%-a (mintegy 9 ezer fő) dolgozik 1 AWU-nak (Annual Work Unit = Éves Munkaerő Egység (ÉME) =1800 munkaóra² azaz 225 nyolc órás munkanap) megfelelő időt, vagy annál többet a gazdaságban. A gazdaságvezetők fele (52,3%-a) pedig az Éves Munkaerő Egység 25%-ánál, tehát 450 munkaóránál kevesebbet dolgozik.

A gazdaság méretének növekedésével azonban a gazdaságvezetők növekvő arányban dolgoznak teljes munkaidőnek megfelelő munkaórát a gazdaságban. Ezt mutatja a 4. ábra is, miszerint amíg a 2 hektárnál kisebb gazdaságok vezetőinek csupán 1,8%-a, addig a 100 hektárnál nagyobb földterülettel rendelkező gazdáknak már 62,6%-a dolgozik 1 Éves Munkaerő Egységnek megfelelő (1800 óra), vagy annál is több időt a gazdaságban.

² A testtüzemi rendszerben 1 ÉME 2200 óra éves munkavégzésnek felel meg. (A KSH ettől eltérően, 1800 munkaórával számol, amely az Unióban az ÉME alsó, még alkalmazható határa)

Az egyéni gazdaságok gazdaságvezetőinek megoszlása a gazdaságban ledolgozott munkaidő szerint birtokkategóriánként Magyarországon, 2007

Forrás: Farm Structure Survey 2007. Eurostat adatbázisból saját összeállítás

1.2. A mezőgazdasági tevékenységbővítés (diverzifikáció) múltja Magyarországon – a XX. század elejétől a rendszerváltásig

Magyarországon a tevékenységdiverzifikáció, vagyis az alaptevékenységen kívüli tevékenységek végzése a mezőgazdasági üzemekben nem új ötlet, általában fejlesztésének indokai sem új keletűek. A paraszti gazdálkodás messzemenően önellátó jellegű volt, általában a pénz hiánya, a beszerzési lehetőségek nehézségei, az ipari és a mezőgazdasági termékek árának aránytalanságai miatt a parasztság rá volt utalva arra, hogy saját maga állítsa elő termelési és háztartási eszközeit, maga készítse ruházatát. A 19-20. század fordulóján a parasztgazdaságokban a növénytermelés és állattenyésztés mellett jelen volt a háziipari tevékenység, az alapvető szükségletek kielégítése, az alacsony szintű mezőgazdasági jövedelem kiegészítése és a munkaerő egyenletes kihasználása céljából (Berettyán, 1985). Az 1900. évi felmérés szerint piacra irányuló háziiparral mintegy 532 ezer fő foglalkozott, egy későbbi, 1926-os statisztikai adat szerint pedig 375 ezer mezőgazdasági foglalkozású folytatott háziipari tevékenységet a téli hónapokban (1. táblázat). Ezek a statisztikai adatok nem a teljes „kiegészítő” tevékenységet jellemzik, csupán azokról a személyekről adnak képet, akik a mezőgazdasági termelés mellett értékesítés céljából szervezett háziipari tevékenységet folytattak (Szemes-Zsuffa, 1970).

A huszadik század második felében a diverzifikáció alakulása a mezőgazdaságban a nyugat-európai országokban és Magyarországon is jól nyomon követhető és ahogy Kovács (2002) írja, az eltérések szinte modellszerűen megfogalmazhatók. Nyugat-Európában a családi gazdaság szerepelt a politika fókuszában, a Közös Agrárpolitika egyik célja a gazdálkodó családok jólétének biztosítása, a családi gazdaságok fenntartása volt (Sebestyén, 1991). Ezekben az országokban a diverzifikáció tehát elsősorban a családi gazdaságokban folyó tevékenységekre irányult. Ezzel szemben Magyarországon az államosítás és kollektivizálás kezdeti időszakában a nagyüzemi kereteken belül, tulajdonképpen egy sokrétű, szerkezetében a

paraszti kistermelést másoló gazdálkodás indult, nyilván az akkori kötött gazdálkodás keretén belül, kötelező tervszámokkal (Kovács, 2002). Tehát a II. világháborút követő időszakban még egy meglehetősen széttagolt termelési szerkezet volt jellemző egészen a 60-as évek végéig. Donáth (1977) írja, hogy még a hatvanas évek második felében is a termelészövetkezetek és állami gazdaságok felében 16-20 növényt termeltek. Húsznál is több növényt termeltek a nagyüzemek harmadában. „...A növekvő területű nagygazdaságok zömében tehát fennmaradt a termelés hagyományos szerkezete.” Ezt a széttagolt termelési szerkezetet a specializáció, kemizálás és gépesítés rövid két évtized alatt jelentősen egyszerűsítette a 60-as 70-es években (Csizmadia-Vági, 1977). Az 1967-es mezőgazdasági termelészövetkezeti törvény (1967. évi III. tv.) életbelépését követően a jogi és közgazdasági feltételek lehetővé tették a termelőüzemek számára, hogy a mezőgazdaságinál nagyobb jövedelmet biztosító iparban és szolgáltatásban végezzenek gazdasági tevékenységet. **A nagyüzemek tehát, miközben a specializáció révén egyszerűsítették termelési szerkezetüket az alaptévékenységben, diverzifikálták tevékenységüket a mezőgazdaság kívüli ágazatokban** (Kovács, 2002).

1. táblázat

A háziipari termelés Magyarországon 1926-ban

Megnevezés	A budapesti		A debreceni		A miskolci		A szegedi		A pécsi	
	kereskedelmi és iparkamara területén									
	község	fő	község	fő	község	fő	község	fő	község	fő
szövés-fonás	78	12000	91	12000	130	4000	45	3300	200	8900
hímzés, varrás	8	5120	6	1500	3	2800	8	4800	-	-
csipkeverés	7	500	5	250	1	80	-	-	1	800
gyapjúfonás, -kötés	2	20	-	-	-	-	-	-	11	1400
kendőhorgolás	-	-	-	-	-	-	3	1600	2	120
szőnyegszövés	12	900	2	25	1	30	-	-	-	-
kosárfonás, fűzfeldolgozás	61	3540	52	3000	19	1100	50	1300	58	905
gyékényfonás	-	-	-	-	-	-	8	1600	3	25
szalmafonás	6	800	6	1800	2	80	5	200	-	-
cirokseprű kötés	20	750	11	400	5	300	23	400	7	200
szerszámkészítés	7	270	9	300	4	130	3	50	22	257
összesen	201	23900	182	19275	165	8520	145	13250	304	12607

Forrás: Szemes - Zsuffa (1970), p.26.

A magyar mezőgazdaságnak ezt a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évekig tartó időszakát a sok tekintetben különleges és a többi KGST ország gyakorlatától eltérő tulajdonságai miatt „magyar agrármodell”-ként (Romány, 1998, Buday-Sántha 2001) illetően „mezőgazdasági csoda”-ként (Harcsa-Kovács-Szelényi, 1994.) emlegetik. Buday-Sántha (2001) a mezőgazdaság 1960-tól 2000-ig terjedő időszakának szakaszolásában az 1971-85-ig terjedő periódust a diverzifikáció korszakának nevezi, pontosabban a „látványos fejlődés, hozamnövekedés és tevékenységek diverzifikálása” időszakának.

A már említett 1968-as törvény összegezte azokat a célokat, amelyek a kiegészítő tevékenységi kör bővítését indokolták:

- a termelészövetkezetek folyamatos és egyenletes pénzügyi bevételeinek biztosítása,
- az egyes ágazatoknál a teljes vertikum kiépítésére való törekvés,
- a mezőgazdasági termelés sajátosságaiból fakadó idényszerűség okozta munkatöbblet, illetve munkaerőhiány levezetése,
- a területi és természeti adottságokból adódó ásványi anyagok helyben való feltárása, feldolgozása,
- a viszonylag fejletlen területek szolgáltatási igényének kielégítése,
- a kedvezőtlen természeti adottságú területeken lakó emberek foglalkoztatottságának biztosítása.

Később különböző kormányhatározatokban többször módosították a termelőszövetkezetek alaptevékenységen kívüli tevékenységeinek körét, feltételeit és az alapvető célokat. Például az 1048/1971. évi kormányhatározat már azt az alapvető célt határozta meg, hogy a termelőszövetkezetek alaptevékenységen kívüli tevékenységét elsősorban az élelmiszerfeldolgozás, a belföldi termékértékesítés és a szolgáltatások irányába kell fejleszteni, az ipari tevékenységeket pedig az állami iparvállalatok igényei kielégítésének szolgálatába kell állítani. Később, a 41/1971. számú kormányrendelet már meg is határozta a mezőgazdasági nagyüzemekben nem folytatható tevékenységeket (Kristó, 1984).

A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a **termelőszövetkezetek esetében a teljes foglalkoztatás biztosításának „kényszere”** is nagymértékben **hozzájárult a kiegészítő tevékenységek szervezéséhez**, bővítéséhez. Hiszen a szövetkezeti tagok kötelessége volt, hogy a közös gazdaságban dolgozzanak, a termelőszövetkezetnek viszont kötelezettsége volt, hogy tagjainak munkát biztosítson. A kiegészítő tevékenység tehát igen jelentős szerepet tölt be a foglalkoztatás szempontjából, mert lehetővé teszi a munkaerő felesleg felszívását, mezőgazdasági munkacsúcsok idején a munkaerőt ugyanazon vállalaton belül át lehet csoportosítani a mezőgazdasági tevékenységbe.

A kiegészítő tevékenység létrehozásában a **második döntő szempont a vállalati nyereség bővítése volt**. Míg a mezőgazdasági felvásárlási árak nagyobb részben rögzítettek voltak, és ebből következően az alaptevékenység árbevételéből képződő haszon csak szerény mértékben növekedett, addig egy-egy ipari terméket előállító ágazatnál az említett nyereségnek többszörösét tudták realizálni a termelőszövetkezetek.

Később, a **70-es évek közepétől** liberalizálódás figyelhető meg a korlátozó intézkedésekben, aminek eredményeképp a tevékenységbővítés valamilyen formája – azaz **valamilyen ipari, kereskedelmi vagy szolgáltató melléküzemág – Magyarország szinte valamennyi mezőgazdasági nagyüzemében megjelent** és a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójára a mezőgazdasági szövetkezetek jövedelmének 30-40%-a az úgynevezett melléküzemágakból származott (Harcza et al., 1994).

A legfőbb indok Harcza és szerzőtársai szerint is (1994) a mezőgazdasági termelés idényszerűségéből fakadó egyenlőtlen munkaerő- és termelőeszköz-kapacitás kihasználtság volt, de véleményük szerint szerepet játszott a helyi – elsősorban természeti – adottságok kihasználásának, a rendelkezésre álló mezőgazdasági és egyéb anyagok felhasználásának lehetősége és nem utolsósorban a jövedelemhiány pótlása, a jövedelembiztonság növelése is. A folyamatot erősítette az ipari és mezőgazdasági üzemek kooperációja, ami azt jelentette, hogy az iparvállalatok a termelés szakértelmet nem igénylő, idő-, és élömunka igényes fázisait bémunkaként mezőgazdasági üzemekbe helyezték.

Kovács szerzőtársaival (1998) a melléküzemágak nagyszámban történő elterjedésének indokait a keresleti és kínálati oldal részéről sorakoztatja fel. Véleménye szerint a keresleti oldalt a gyenge termőhelyi adottságokból következő alacsony (mezőgazdasági) jövedelmezőség, valamint a – már Kristó (1984) által is említett – foglalkoztatási kötelezettség teremtette meg a szövetkezeteknél, a kínálati oldalt az ipari központok viszonylagos közelsége, illetve a nagyvállalatok vidéki telephely nyitása jelentette, ezen túlmenően pedig a bér-, a munkaügyi- és szervezeti szabályok megkerülésének igénye, illetve a szabadabb vállalkozási formák iránti érdeklődés gerjesztette.

A mezőgazdasági nagyüzemek alaptevékenységen kívüli tevékenységet a tevékenység végzésének helyszíne szerint egyrészt

- az üzem területén folytattak (ide tartoztak főként a termékfeldolgozás, homok- és kő bányászat, lakossági szolgáltatások, kereskedelem). Ez (Fehér, 2003) szerint nagyjából megfelel a nyugat-európai országok gazdaságon belüli, strukturális diverzifikációjának;
- vagy a nagyüzemek székhelyétől távol, nagyvárosokban folytattak (építőipar, ipari termék-előállítás, szállítás, kommunális szolgáltatások tartoztak ide). A szerző szerint ezek a tevékenységek inkább vállalkozás-típusú, a gazdaságon kívüli diverzifikációnak tekinthetők (Fehér, 2003).

Tóthné (1971) az állami gazdaságokban folytatott mellék-, kiegészítő és feldolgozó ipari tevékenységeket vizsgálta és azokat az alaptevékenységgel való kapcsolatuk alapján csoportosította. Véleménye szerint ugyanis ezen tevékenységek kialakulása annak köszönhető, hogy az alaptevékenység technológiája módosult, illetve a termékminőség követelményei megváltoztak. A tevékenységeket ezek alapján négy csoportba sorolta:

1. Azok a tevékenységek, amelyek nélkül a mezőgazdasági üzemekben az alaptevékenység folytatása elképzelhetetlen, ilyen pl. az erő- és munkagépek karbantartása, javítása, épületek, utak állagmegóvása, javítása, és bizonyos termékek, termények átalakítása további, az üzemen belüli felhasználásra (szemes takarmányok tárolása, darálása, vetőmagvak tisztítása, silózás).
2. Azok a tevékenységek, amelyeket a termelés korszerűsítésének igénye és szükségessége hozott magával. E tevékenységek folytatása nagy beruházásokat igényel, a beruházások gazdaságos kihasználása pedig nagy, specializált termelőegységeket feltételez. Ilyenek a hibridkukorica-vetőmagot előállító üzemek, zöld-takarmányliszt készítő üzemek
3. Azok a tevékenységek, amelyek már nem közvetlenül a termelést szolgálják, hanem a tárolás, az értékesítésre való előkészítés, illetve az értékesítés folyamatában vállalnak részt. Pl. borpalackozás, alma hűtőházi tárolása, manipulálása, tejfeldolgozás, húszem, savanyító üzem, zöldség- gyümölcsaszalás, illetve a feldolgozott termékek saját boltláncokon keresztül történő értékesítése
4. Mindazok a tevékenységek, amelyek az eddigiekből kimaradtak. Ezen tevékenységek közös jellemzője sem a tevékenység volumenében, sem időszakos vagy állandó jellegében nincs, egyetlen közös vonásuk, hogy létjogosultságukat speciális helyi adottságok kihasználása vagy helyi igények kielégítése indokolja. Pl. kerítésdrót fonás, nádpalló készítés, agyag, kavics-, homokbánya, ládagyártás, téglaegetés, stb.

A szerző megállapította, hogy az állami gazdaságokban a kiegészítő, mellék üzemági tevékenységek közül először nem a termék-feldolgozó tevékenységek jelentek meg, hanem a gazdaságok megalakítását követő bővítéssel, korszerűsítéssel kapcsolatos építőipari, építési alapanyag előállítási tevékenységek, melyeket a gazdaságok kénytelenek voltak saját erőforrásaikra alapozva végezni. A mezőgazdasági alapanyagok ipari feldolgozásának igénye csak később jelentkezett, amikor a koncentráció és szakosítás előrehaladtával egyöntetű és nagy tömegű terméket állítottak elő.

A termelőszövetkezetek mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli tevékenységéről a Központi Statisztikai Hivatal 1981-ben 7 megyét érintően végzett felmérést. A kutatás adatai alapján általánosságban megállapítható, hogy a termelőszövetkezetekben végzett alaptevékenységen kívüli tevékenység mindenütt sokrétű, a gazdaságok túlnyomó többsége egyidejűleg folytatott ipari, építőipari, szállítási és kereskedelmi tevékenységet (KSH, 1981). Az egyes megyéken belül az alaptevékenységen kívüli tevékenység üzemi termelési értéken belüli aránya a kedvezőtlen

adottságú gazdaságokban³ átlagosan magasabb volt, mint a kedvező adottságúakéban. Dorgai és szerzőtársai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében végzett felmérésük alkalmával szintén ugyanezen megállapításra jutottak (Dorgai et al., 1989).

Az általánosságban megfogalmazható megfigyeléseken túl a megyéket adottságaik szerint több csoportba osztották a szerzők.

- A legjobb eredményekkel büszkélkedő **Pest- és Komárom megyei szövetkezetek** esetében az alapterveken kívüli tevékenységek üzemi termelési értéken belüli aránya is 70, illetve 50%. A háttérben itt nem a rossz termőhelyi adottságok, hanem a gazdaságok **tőkeereje, vállalkozási kedve és a főváros közelségéből fakadó előnyös helyzete** (kooperációs lehetőségek, jó szakember ellátottság, kedvező értékesítési feltételek), valamint a térségben az aktív **ipari népesség magas aránya** húzódik meg.
- A kedvezőtlen termőhelyi adottságokkal rendelkező Borsod-Abaúj-Zemplén és Nógrád megye szövetkezeteiben a legalacsonyabb az egységnyi területre vetített termelési érték. Ezekben a gazdaságokban az alapterveken kívüli tevékenységek szerepe ezért alapvető jelentőséggel bír. Arányuk az üzemi termelési értékben 1976 és 1981 között kétszeresére nőtt, és elérte a 48, illetve 43%-ot, ami az országos átlagnál (31%) jóval magasabb.
- A kifejezetten **jó mezőgazdasági adottságokkal** rendelkező **Bács-Kiskun** megyében az üzemi termelési érték közel háromnegyede az alaptervekenységből származott. Az **alaptervekenységen kívüli tevékenységeknek itt kisebb a jelentőségük.**
- Szabolcs-Szatmár-Bereg és Zala megye szövetkezeteiben a gyenge mezőgazdasági termelési feltételekhez csak szerény mértékű nem mezőgazdasági tevékenység párosult. A szerzők felhívják a figyelmet ezen területek aprófalvas térségeiben az alacsony iparosodottságra, a rossz közlekedési viszonyokra, a jelentős munkaerő tartalékra, amelyek együtt indokolják a melléküzemágak fejlesztését.

Az alaptervekenységen kívüli tevékenységek gazdasági jelentősége a nyolcvanas évek közepétől az agrárrecesszió éveiben még inkább felértékelődött, hiszen ekkor sok szövetkezetben a melléküzemágak jelentették (ha csak rövid ideig is) a túlélés esélyét. Lehetőségük volt ugyanis, hogy az ipari, szolgáltatási melléküzemágak profitjának egy részét a mezőgazdasági alaptervekenységek számára csoportosítsák át (Buday-Sántha, 2001). A szerző szerint ennek a lehetőségnek köszönhető az, hogy a mezőgazdaságban és a vidéken már a '80-as évek közepén nem alakult ki válságos állapot. Az **évtized közepétől** aztán viharos gyorsasággal **végbement a melléküzemágak kiválása, privatizálása, kft-vé alakulása, ekkor a mezőgazdasági üzemeknek ez a fajta tevékenység diverzifikációja megszakadt.**

1.3. A több lábon állás, tevékenységbővítés fontossága és támogatása a rendszerváltást követően (uniós csatlakozásunk előtt és után)

A rendszerváltást követően a nagyüzemek megszűnésével megváltozott az üzemszerkezet – 1991-re közel 1,4 millió egyéni gazdaság jött létre, melyek 90%-a 1 hektár alatti méretű – és nagymértékben megnőtt a vidéki munkanélküliség. A helyzetet még nehezítette, hogy a mezőgazdaságból élő kisk gazdaságok a megváltozott gazdasági környezetben, a felbomlott beszerzői és felvásárlói kapcsolatuk folytán is kiszolgáltatottabb helyzetbe kerültek.

Tóth és Varga (1993) a falusi lakosság foglalkoztatási gondjairól és a megoldási lehetőségekről írt tanulmányukban felhívják a figyelmet a kilencvenes évek elejére bekövetkezett tömeges

³Az 1985. évi besorolás alapján azokat a termelőszövetkezeteket sorolták a kedvezőtlen adottságúak körébe, amelyekben a közös szántó egy hektárra vetített aranykorona értéke 19 alatti.

elbocsátások hatására kialakult óriási vidéki munkanélküliségre, amelynek kezelésére a fejlett piacgazdaságokban gyakorlattá vált aktív foglalkoztatást ösztönző és gazdaságélénkítő intézkedések bevezetését sürgetik a passzív segélyezési eszközrendszer helyett. Ahogy írják: „A fejlett társadalmakban az állam minden eszközzel ösztönzi a mezőgazdasági tevékenységekhez társítható, a falun élők minél szélesebb rétegeinek megélhetést nyújtó tevékenységeket.” Javaslatuk szerint, a mezőgazdasági termelés számára jó adottságokkal rendelkező területeken az eddiginél kisebb mértékben ugyan, de megmarad a mezőgazdaság foglalkoztatási szerepe. Itt az átalakuló mezőgazdasági nagyüzemek főként az alapanyag termelésre épülő feldolgozás és kereskedelmi tevékenység, valamint munkaigényesebb ágazatok bevezetése révén teremthetnek foglalkoztatási lehetőséget. A kedvezőtlen adottságú térségekben a támogatással megvalósítható extenzív mezőgazdasági termelés és tájfenntartási tevékenység nyújthat megélhetést, a kisméretű magángazdaságok számára a mezőgazdasági alaptevékenységeken kívüli tevékenységek (falusi vendéglátás, kereskedelmi, háziipari tevékenység) nyújthatnak jövedelem kiegészítést. Ez utóbbi kapcsán azonban megjegyzik a szerzők, hogy ezt a folyamatot elsősorban a falvak infrastrukturális elmaradottsága, s csak másodsorban a fizetőképes kereslet hiánya korlátozza. Közel két évtized elteltével mondhatjuk, hogy az infrastrukturális elmaradottság már nem jelent elsődleges akadályozó tényezőt, jelenleg a legfőbb problémát a csekély kereslet okozza.

A KSH adatai szerint az 1978-ban és 1989-ben még a mezőgazdaság bruttó termelési értékének 27-37%-át kitevő szolgáltatási és az alaptevékenységen kívüli tevékenységek⁴ 1998-ban már csak 7%-ot, 2008-ban is csupán 8%-ot tettek ki, miközben az állattenyésztés és növénytermesztés közel 50-50%-os egymáshoz viszonyított aránya 2008-ra 35-65%-osra változott az állattenyésztés rovására.

A specializáció az elmúlt tíz évben is tetten érhető, ahogyan Nemessályi (2007) is felhívja a figyelmet cikkében, mind az egyéni, mind a társas gazdaságok szerkezete egyszerűsödik, egyre kevesebb a vegyes szerkezetű illetve az állattenyésztő gazdaságok száma, miközben egyre több a növénytermesztő gazdaság. A szerző idézi Gönczit és szerzőtársait, akik már 1967-ben felhívták a figyelmet a túlzott specializáció veszélyeire és a több lábbon álló gazdálkodás, (többféle növény termelése, többféle állat tartása) mellett tanácsolják, hogy „...gazdaságaink lehetőségeinkhez képest rendezkedjenek be a mezőgazdasági termelést kiegészítő feldolgozó, előkészítő, szolgáltató stb. tevékenységek végzésére. Pl. gyümölcsből, burgonyából szeszfőzés; húсарu feldolgozása, felfüstölése; tehéntej, juhtej főlézése, túró, sajt készítése; szőlő feldolgozása borrá; gyümölcs szárítása, aszalása; fűzvestző, kukoricacsuhé, szalma, nád stb. háziipari jellegű feldolgozása; ezenkívül takarmányliszt, takarmánykeverék előállítása, erdészet és melléktermékei, fuvarozás, építőanyag-előállítás, építkezés és szerelés, kereskedelmi raktározás, gépjávitás, idényjellegű bérmunkák az erdészetnek, ipari üzemeknek stb.” (Gönczi – Kádár – Vadász, 1967). Udovecz 2008-as cikkében szintén megállapítja, hogy „...a szakosodás, a profiltisztítás erősen hangoztatott fontossága miatt sutba dobták a több lábbon állás addig követett gyakorlatát, s viharosan leépültek a jövedelem mintegy 60%-át adó kiegészítő tevékenységek. A kiegészítő tevékenységek kiszervezése és vagy megszüntetése, valamint az állattenyésztés azonnal elkezdődő hanyatlása országosan nehéz helyzetet teremtett a foglalkoztatásban, egyes térségeket pedig szinte kilátástalan munkanélküliségre kárhozottatott” (Udovecz, 2008).

Az előzőekben felvázolt negatív folyamatok, valamint **az uniós csatlakozás kapcsán az agrárpolitika oldaláról felmerült az igény olyan több lábbon álló mezőgazdasági vállalkozások kialakításának ösztönzésére**, melyek alternatív jövedelemszerzési lehetőségek eredményeképp biztosabb megélhetést nyújtanak a vidéki népesség egy részének.

⁴ Ezekben az években még a mezőgazdasági alaptevékenységekhez számolták a mezőgazdasági szolgáltatás és a mezőgazdasági termékek feldolgozását jelentő melléktevékenység termelési értékét és külön gyűjtötték az adatot az ún. a mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli tevékenységekre (ezen belül ipari, szállítási és hírközlési, kereskedelmi, nem anyagi tevékenységekre).

Miközben az Európai Unió agrárpolitikájában a vidékfejlesztés egyre hangsúlyosabb szerepet kapott, 1999-ben Magyarországon is önálló szakterületként jelent meg az agrártárca intézményrendszerében. A **vidékfejlesztési politika alapelvei között megjelent** az integrált, multifunkcionális jelleg, valamint a helyi erőforrásokra alapozott fejlesztés, melyek a **tevékenységbővítés**, az alternatív gazdálkodási formák jelentőségét hangsúlyozták. Így tehát elmondható, hogy a tevékenységdiverzifikáció új, a nyugat-európai országokéhoz hasonló formája a családi gazdaságokban a 90-es évek vége felé kezdett kialakulni.

A vidékfejlesztés szemlélete az idő haladtával egyre erőteljesebbé vált és megjelent a támogatási rendszerben is. A vidékfejlesztésen belül az alternatív jövedelemszerzési lehetőségek bővítése, a tevékenység társítás ösztönzése a hazai támogatási rendszerben gyakorlatilag 2000 óta van jelen.

2000-2002 között három évig a **Vidékfejlesztési Célleitőirányzat (VFC)**, majd 2004-ben a SAPARD Program⁵, később, 2004-2006 között az **Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP)**, majd 2007-től az **Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (UMVP)** keretében jelent meg pályázati felhívás a tevékenységdiverzifikáció ösztönzésére. A VFC megjelenésétől az UMVP-ig eltelt hét év során azonban megfigyelhetők kisebb-nagyobb hangsúlyeltolódások – a diverzifikáció területeit és a célkitűzéseket illetően – a különböző támogatási programok között.

A főbb megállapítások, eltérések a programok tervdokumentumai alapján (34/2000, 50/2001. 104/2001 FVM rendeletek, Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium N.é, 2004, 2006 a), b), 2007,) az alábbiakban összegezhetők:

A **Vidékfejlesztési Célleitőirányzat (VFC)** fő célja a nemzeti SAPARD források átmeneti felhasználása volt, így a jogosult tevékenységeket a SAPARD Tervben meghatározott vidékfejlesztési intézkedések szerint csoportosították (falumegújítás, gazdasági diverzifikáció, vidéki infrastruktúra). A három jogcímcsoport közül a támogatott pályázatok nagyobb hányada a diverzifikációt célzó jogcímekre (együttesen) jutott mindhárom évben, az évek során növekvő részesedéssel. Míg 2000-ben egy összevont intézkedés irányult a gazdasági tevékenységek bővítésének, alternatív jövedelemszerzési tevékenységek fejlesztésének támogatására, addig a 2001-2002-es évre szóló VFC keretében a támogatás tematizáltabban és szélesebb terület felölelően jelent meg. Ekkor a VFC jogcímei az alábbiak voltak:

- B. Ökológiai alapú komplex gazdasági fejlesztési programok támogatása
- C. Helyi jellegzetességű, táj-specifikus mezőgazdasági tevékenységek, és ezekre épülő élelmiszer-feldolgozás és értékesítés fejlesztésének támogatása
- D. Hagyományos kézműipari kismesterségek támogatása
- E. Nem élelmiszer célú helyi természetes alapanyagok hasznosításának, feldolgozásának és értékesítésének támogatása (takarmány kivételével)
- F. Falusi és agroturizmus fejlesztésének támogatása
- G. Falvak megújítását, a vidék szellemi és tárgyi örökségének megőrzését segítő programok támogatása
- H. Vidéki infrastruktúra fejlesztése

⁵ Különleges Csatlakozást Előkészítő Program a Mezőgazdaság és a Vidék Fejlesztésére. 2002-2004 között működött, diverzifikációt ösztönző intézkedését csak 2004-ben hirdették meg.

A **SAPARD program** ehhez képest részletezettségét tekintve visszalépés volt, hiszen a SAPARD tervben a diverzifikációra irányuló intézkedés „tevékenységek diverzifikálása, alternatív jövedelemszerzést biztosító gazdasági tevékenységek fejlesztése” egy tagolatlan intézkedésként jelenik meg, amelynek részletes leírásában ugyan szerepel a

- házi- és kézműipari termékek fejlesztése és értékesítése,
- a helyi (tájspecifikus) termékek kifejlesztése,
- az élelmiszer-feldolgozás technológiáinak és minőségének javítása a kis volumenű specifikus, jövedelem-kiegészítő funkciót betöltő vállalkozásokban,
- a falusi turizmus fejlesztése, amely magában foglalja a helyi termékek és szolgáltatások marketingjét és az adottságok fenntartható használatát,

azonban ezek nem jelentenek külön alintézkedéseket.

Az intézkedést a „falufejlesztési” intézkedéssel együtt, az intézményrendszer rendkívül késedelmes kiépítése miatt két évvel a többi pályázati kiírás után csak 2004-ben hirdették meg.

A SAPARD intézkedés célja alternatív tevékenységek és jövedelemforrások létrehozása vidéken, munkahely megőrzés és létrehozás, az alacsony mezőgazdasági jövedelmek kiegészítése, több lábon állás, szolgáltatások és termékkínálat bővítése, önellátás, piacra jutás (FVM, É.n.).

Az Agrár-vidékfejlesztési Operatív Program (2004-2006) (AVOP) diverzifikációs intézkedése a „Vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítése”, amelynek célja a munkahelyteremtés és megtartás, a vidéki vállalkozások életképességének és jövedelemszintjének fenntartása, emelése, jövedelemszerzési lehetőségek teremtése, helyi termékek/szolgáltatások fejlesztése, az értékesítés hatékonyságának emelése, a helyi termékek hozzáadott értékének növelése.

Az intézkedés négy alintézkedést foglal magába:

- 3.1.1 Mezőgazdasági tevékenységek és a mezőgazdasághoz közeli tevékenységek diverzifikációja
- 3.1.2 Minőségi mezőgazdasági termékek marketingje,
- 3.1.3 Idegenforgalmi tevékenység ösztönzése,
- 3.1.4 Kézműipari tevékenység ösztönzése

Látható, hogy a VFC-ben a diverzifikációt, alternatív jövedelemszerzési lehetőségek bővítését öt különböző jogcím célozza. Míg az ökológiai gazdálkodásra való áttérés, mint diverzifikációs lehetőség a VFC-ben külön jogcímként szerepelt, addig ez a tevékenység a SAPARD-ban és az AVOP-ban már nem támogatható a diverzifikációs intézkedés keretében, hiszen sokkal kiforrottabb formában a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Programban (Ángyán et al., 1999), majd később a 2004-ben induló Nemzeti Vidékfejlesztési Terv (NVT) agrár-környezetgazdálkodási intézkedései között jelent meg.

2007-től a korábban az EMOGA Garancia részlegéből finanszírozott úgynevezett kísérő intézkedéseket és az Orientációs részlegből finanszírozott vidékfejlesztési intézkedéseket egy egységes alap, az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap támogatja, amelynek felhasználását Magyarországon az ÚMVP foglalja egységes keretbe.

Az ÚMVP 2007-2013 keretében a diverzifikáció ösztönzésére több intézkedés is szolgál, azonban a program során meghirdetett intézkedések és azok költségvetése alapján egyértelmű, hogy a hangsúly nem a mezőgazdaságból élők tevékenységbővítésére, hanem más ágazatokhoz kötődő vidéki népesség tevékenységbővítésére helyeződik.

A két előző program diverzifikációs intézkedéséhez leginkább a Program III. tengelye alatt található „Nem mezőgazdasági tevékenységgé történő diverzifikálás” intézkedés hasonlít. Ennek az intézkedésnek a célcsoportját kizárólag az alapvetően mezőgazdaságból élő természetes és jogi személyek jelentik, míg a SAPARD és AVOP intézkedések tekintetében nem volt általános feltétel, hogy a jövedelem nagyobb hányada mezőgazdasági termelésből származzon. Az említett intézkedés célja, hogy ösztönözze a mezőgazdaságból származó jövedelemmel rendelkező háztartások egyéb jövedelemtermelő, termelő és szolgáltató tevékenységeit, továbbá támogassa a helyben előállított termékek piacra vitelét. Fontos azonban, hogy az élelmiszertermékek feldolgozása nem támogatható ez alatt az intézkedés alatt, hanem azt a Program I. tengelyéhez tartozó „Mezőgazdasági üzemek korszerűsítése” intézkedés, „Üzemi diverzifikáció” alintézkedése ösztönzi, ellenben kizárólag a 4 EUME⁶ feletti méretű gazdaságok esetében. Célját tekintve az ÚMVP diverzifikációt ösztönző intézkedései közé sorolható még a „Turisztikai tevékenységek ösztönzése” és a „Mikro-vállalkozások létrehozása és fejlesztése” intézkedések is, azonban az utóbbi, mikro-vállalkozásokra vonatkozó intézkedés kedvezményezett köréből épp a mezőgazdasági termelőket zárja ki a rendelet⁷ (136/2008 FVM rendelet), így ezt a jogcímet nem sorolom a diverzifikációt ösztönző intézkedések közé.

Az alábbi összefoglaló folyamatábra segít nyomon követni az egymást követő támogatási periódusokban a tevékenységbővítést közvetlenül (szürke háttér) illetve közvetve ösztönző jogcímek, intézkedések változását, (fejlődését) (5. ábra).

A három Uniós finanszírozású vidékfejlesztési programban (SAPARD, AVOP, ÚMVP) megjelenő „diverzifikációs” intézkedés(ek)⁸ „evolúciójáról” az alábbi összegző megállapítások tehetők:

A SAPARD-ban egy „tagolatlan” intézkedés irányult az alternatív jövedelemszerzés támogatására, míg az AVOP diverzifikációra irányuló intézkedése („Vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítése”) már négy külön alintézkedésre oszlik. Az ÚMVP-ben pedig a vidéki gazdaság diverzifikálására irányulóan már több külön intézkedés megjelenik.

A három, tartalmában leginkább egyező intézkedést az uniós társfinanszírozású vidékfejlesztési programokban az 5. ábrában félkövér betűtípussal emeltem ki. A célok megfogalmazása a SAPARD programban igen általánosan, két mondatban jelenik meg, prioritási sorrend nélkül, az AVOP-ban tagoltan az operatív, a specifikus és a globális célok hierarchikus sorrendjében, az ÚMVP-ben a SAPARD-hoz hasonlóan két mondatban, de kiemelve mi az elsődleges cél (keresőképesség javítása és agrárágazaton kívüli munkahelyek megtartása, teremtése).

Mindhárom tervdokumentumban egyaránt szereplő legfőbb célok:

- munkahelyteremtés és megőrzés,
- jövedelemforrások teremtése,
- piacra jutás/értékesítés hatékonyságának emelése.

Az intézkedések indoklása alatt a SAPARD terv az intézkedés hatásaira koncentrál, tehát mit érünk el a fejlesztések megvalósulásával, ezzel szemben az AVOP-ban és az ÚMVP-ban az indoklás egyenlő a jelenlegi helyzet leírásával, amin az intézkedés változtathat.

⁶ Az ökonomiai üzemméret kifejezésére használatos mutató az Európai Unióban az európai méretegység (EUME). Kiszámítása úgy történik, hogy az euróban kifejezett standard fedezeti hozzájárulás (SFH) értéket 1200-zal elosztják. Tehát 1 EUME = 1200 euró SFH érték. A standard fedezeti hozzájárulás: a bevétel és a változó költségek különbözete alapján meghatározott érték.

⁷ Nem támogatható azon mikro-vállalkozás fejlesztése, mely vállalkozás árbevételének legalább 50%-a mezőgazdasági tevékenységből származik

⁸ Az 5. ábrában szürke háttérrel megjelenő intézkedések

A tevékenységbővítést (diverzifikációt) közvetve vagy közvetlenül ösztönző intézkedések elnevezései az egyes programozási időszakokban

Időtáv	Program	Intézkedés
2000-2002	VFC	Ökológiai alapú komplex gazdasági fejlesztési programok támogatása
		Helyi jellegzetességű, táj-specifikus mezőgazdasági tevékenységek, és ezekre épülő élelmiszer-feldolgozás és értékesítés fejlesztésének támogatása
		Hagyományos kézműipari kismesterségek támogatása
		Nem élelmiszer célú helyi természetes alapanyagok hasznosításának, feldolgozásának és értékesítésének támogatása (takarmány kivételével)
		Falusi és agro-turizmus fejlesztésének támogatása
2000-2004	NAKP	Ökológiai gazdálkodási célprogram
2004	SAPARD	A tevékenységek diverzifikálása, alternatív jövedelemszerzést biztosító gazdasági tevékenységek fejlesztése
2004-2006	AVOP	Vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítése
	NVT	Agrár-környezetgazdálkodás intézkedés ökológiai gazdálkodási célprogramok
2007-2013	ÚMVP	A mezőgazdasági üzemek korszerűsítése: <i>Üzemi diverzifikáció</i>
		Agrár-környezetgazdálkodási kifizetések: <i>Ökológiai szántóföldi növénytermesztés</i>
		Agrár-környezetgazdálkodási kifizetések: <i>Ökológiai gyepgazdálkodás</i>
		Agrár-környezetgazdálkodási kifizetések: <i>Ökológiai gyümölcs- és szőlőtermesztés</i>
		Nem mezőgazdasági tevékenységgé történő diverzifikálás
		A turisztikai tevékenységek ösztönzése

Forrás: Saját összeállítás, 2010.

Ha összehasonlítjuk a vidéki területeken jövedelemdiverzifikációra tervezett támogatások összegét és programokon belüli pénzügyi súlyát az egyes vidékfejlesztési programokban, azt tapasztaljuk, hogy mindkét mutatót vizsgálva a 2004-2006-os AVOP időszakban tervezték a legkevesebb forrást az intézkedésre. Egy évre tervezett forrás tekintetében a SAPARD és ÚMVP hasonló nagyságú forrással számolt. Mindezek alapján elmondható, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó vidéki népesség tevékenységbővítésének támogatása a források összegét tekintve már a tervek szintjén sem kapott növekvő hangsúlyt az évek során. A megvalósulásban pedig még kevésbé lehet fejlődésről beszámolni, de ezt részletesen a dolgozat 3.3. fejezetében elemzem (2. táblázat).

A diverzifikációra irányuló intézkedések forrásallokációja az egyes programokban

Program	Intézkedés	A tervezett támogatás millió euró	Tervezett támogatás/év millió euró	A tervezett támogatás aránya a programon belül
SAPARD	A tevékenységek diverzifikálása, alternatív jövedelemszerzést biztosító gazdasági tevékenységek fejlesztése	36,4	12,1	9,65%
AVOP	Vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítése	16	5,33	3,8%
ÚMVP	Nem mezőgazdasági tevékenységgé történő diverzifikálás	28,1	4,01	0,5%
	A turisztikai tevékenységek ösztönzése	61,2	8,7	1,2%
ÚMVP	Diverzifikációt támogató intézkedések összesen	89,3	12,7	3,8%

Megjegyzés: Az ÚMVP I. tengely alatt „A mezőgazdasági üzemek korszerűsítése” intézkedés *Üzemi diverzifikáció* alintézkedésének forrásaira nem állnak rendelkezésre tervek.

Forrás: FVM (É.n.), FVM (2006) (a), (b), FVM (2007) (a). Saját összeállítás, 2010.

1.4. Nemzetközi kitekintés

Az Európai Unióban a vidéki térségek gazdaságának diverzifikációja egyértelműen a mezőgazdaságon kívüli ágazatok irányába fejlődik (EU DG. Agri., 2009). Az Unió 27 tagországának átlagában 2007-ben az egyéni gazdálkodók 35%-ának volt a mezőgazdaságon kívüli jövedelemszerző tevékenysége, ez az érték sok országban és régióban meghaladja az 50%-ot – különösen Szlovéniában, Svédországban, Cipruson. Az alapvetően vidéki térségekben a mezőgazdaságon kívüli ágazatokban dolgozik a foglalkoztatottak 82%-a és itt termelődik a bruttó hozzáadott érték 95%-a, és 2000 óta ezek az arányok 1,8 és 2,7%-ponttal növekedtek.

A vidékfejlesztési jelentés megállapítása szerint a kulcsfontosságú lehetőségek egyike a vidéki térségek potenciális fejlődési tényezőiben a turizmus. Csak korlátozott információ érhető el a kisléptékű turizmus szerkezetéről, amelynek legfőbb vonása a vidéki (vagy a Magyarországon elterjedt néven falusi) turizmus. Az Unióban a vendégágyak 27%-a az alapvetően vidéki térségekben található.

1.4.1. A tevékenységbővítés mértéke és az elmúlt évek tendenciái

Az EU DG-Agri 2009. évi vidékfejlesztésről szóló jelentése megállapítja, hogy az elmúlt néhány évben a gazdák és gazdálkodó háztartások „soktevékenységűsége” (mind a gazdaságon belüli és kívüli egyéb jövedelemszerzési tevékenysége) növekedett az Európai Unió tagországainak átlagában. **A gazdaságvezetők gazdaságon kívüli jövedelemszerző tevékenysége az EUROSTAT Farm Structure Survey szerint a gazdaságok 35,3%-ában jellemző, a gazdaságon belüli tevékenységbővítés pedig 12,6%-ában. A növekedés azonban csak az on-farm diverzifikáció esetében szignifikáns** (2003-ban 4,7%, 2005-ben 6,9%, 2007-ben 12,6%), a gazdaságon kívüli (off-farm) jövedelemszerzés aránya 2003-hoz képest ugyan nőtt (mintegy 8%-ponttal), viszont 2005 és 2007 között 1%-ponttal mérséklődött (EU DG. Agri., 2009).

A gazdaságon kívüli jövedelemszerzés 2007-es adatok alapján legkevésbé Belgiumban és Luxemburgban (16,0% és 18,5%), leginkább pedig Szlovéniában (77,9%) és Svédországban (70,9%) jellemző. A dokumentum rávilágít arra az összefüggésre is, hogy a gazdálkodók gazdaságon kívüli (off-farm) diverzifikációja sokkal elterjedtebb az északi és keleti tagállamokban mint a nyugati és déliekben, miközben a gazdaságon belüli (on-farm) diverzifikáció Nyugat- és Észak-Európában gyakoribb, és úgy tűnik kevésbé elterjedt a keleti és déli tagállamokban, valamint Írországon (4. és 5. mellékletek). A dokumentum megjegyzi, hogy a hivatkozott adatforrás (FSS) csak az egyéb jövedelemszerző tevékenységek gyakoriságáról és relatív fontosságáról közöl információt, olyan pénzügyi adatok, amelyek kifejeznék az egyéb tevékenységek részesedését, a gazdaság jövedelmében nem elérhetők.

Mivel a tagországok birtokstruktúrájában jelentős eltérések vannak, és a Gazdaságszerkezeti Összeírás (Farm Structure Survey) módszertanából fakadóan a statisztikai gazdaságméretet egyes tagállamokban (köztük Magyarországon) igen alacsony küszöbértéken határozták meg, **érdemes a tagországok gazdaságait és közöttük a diverzifikált gazdaságok arányát is egységesen az 1 EUME⁹ feletti méretkategóriában vizsgálni.** Ezen gazdaságok körében a diverzifikált tevékenységet végzők aránya a 27 tagország között igen nagy szórást mutat, **átlagosan 13,5%-ot képviselnek.** Az 1 EUME feletti gazdaságok esetében is elmondható, hogy a diverzifikált tevékenységet is folytató mezőgazdasági vállalkozások (egyéni gazdaságok és gazdasági szervezetek) száma és aránya is az Európai Unió legtöbb tagországában gyarapodott vagy szinten maradt az elmúlt években. Még a régi tagállamok átlagában szinten maradt, a később csatlakozott tíz ország átlagában két és félszeresére növekedett 2003-2007 között a diverzifikált gazdaságok száma, amely jelentős növekedés elsősorban Romániának köszönhető, ahol az 5 év alatt számuk megháromszorozódott, arányuk viszont több, mint négyszeresére nőtt (3. táblázat). Jelentősebb, 50%-pontos vagy azt meghaladó mértékű csökkenés az elmúlt két évben csupán Litvániában, Bulgáriában, Portugáliában következett be. Ezekben az országokban jellemzően az összes gazdaságon belüli arányuk is jelentősebben, bár számcsökkenésüknél kisebb mértékben esett vissza az időszak alatt, tehát a csökkenés nem csak az általános gazdaságszám csökkenés (koncentráció) következménye. Ezzel szemben felével nőtt a gazdaságok száma Dániában, Spanyolországban, Luxemburgban, Lengyelországban és közel háromnegyedével nőtt Svédországban, és mint ahogy már említettem, megháromszorozódott Romániában.

2007-ben az EU-15 átlaga (10,6%) alatti volt a diverzifikált üzemek aránya a régi tagállamok közül a déli országokban (Görögország, Spanyolország, Portugália, Olaszország), valamint Belgiumban és Írországon, míg 23-25% körüli Ausztriában, Dániában, Franciaországban, Németországban és Svédországban, 28%-os az Egyesült Királyságban és Finnországban. Az újabb tagállamokra jellemző magasabb, 19%-os arányt Románia extrém mutatója okozza, a többi országban átlagosan 8-9% körüli a diverzifikált gazdaságok aránya. Hazánk 12,3%-os mutatójával Szlovákiával, Csehországgal és Lettországgal együtt az élmezőnyhöz tartozik. Legalacsonyabb a diverzifikált gazdaságok aránya Litvániában (1%) és 5% körüli Bulgáriában, Szlovéniában, Lengyelországban és Máltán.

⁹ Az EUME definícióját lásd a 29. oldal lábjegyzetben.

Diverzifikált gazdaságok száma és aránya az EU tagországaiban 2003-2007

Ország	2003*		2005**		2007**		A változás mértéke 2003=100%***	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
Ausztria	29250	20,8	33780	24,7	32690	25,0	111,8	120,1
Belgium	2020	3,8	2080	4,2	1860	4,0	92,1	105,1
Dánia	6960	14,3	9440	18,4	10410	23,5	149,6	163,9
Egyesült Királyság	37280	20,5	50540	27,6	49560	27,8	132,9	135,4
Finnország	18860	25,4	20360	29,1	18600	27,9	98,6	109,9
Franciaország	144810	25,6	136310	25,8	121190	24,7	83,7	96,5
Görögország	10250	1,6	13550	2,0	12350	1,7	120,5	111,0
Hollandia	25370	29,7
Írország	6200	4,8	5670	4,5	6230	5,3	100,5	109,8
Luxemburg	270	11,7	360	15,3	400	17,9	148,1	152,8
Németország	77800	19,9	85740	23,1	78610	22,6	101,0	113,1
Olaszország	74270	5,2	93360	6,8	99380	7,2	133,8	138,1
Portugália	30840	11,8	23320	10,6	15270	8,4	49,5	71,3
Spanyolország	23900	2,4	31260	3,3	35510	3,8	148,6	154,7
Svédország	8090	13,4	9070	13,7	13900	24,2	171,8	179,9
EU 15	496170	9,8	514840	10,7	495960	10,6	100,0	107,5
Ciprus	2440	8,6	2280	7,6	2250	8,0	92,2	93,2
Csehország	3080	11,9	3710	13,9	3910	15,1	126,9	127,0
Észtország	1990	13,7	1360	10,2	1370	10,7	68,8	78,6
Lengyelország	39810	3,8	64410	5,9	59580	5,3	149,7	140,1
Lettország	5440	12,1	5940	13,4
Litvánia	2450	2,7	1490	1,2	820	1,0	33,5	35,1
Magyarország***	20850	13,3	17260	12,3	82,8	92,5
Málta	420	5,8	480	5,8	430	5,6	102,4	97,9
Szlovákia	2390	19,6	1330	10,3	2580	16,3	107,9	82,9
Szlovénia	2700	4,4	2940	4,8	3010	4,9	111,5	111,3
Bulgária	14550	9,2	6770	5,7	6290	5,3	43,2	57,7
Románia	119730	9,9	398810	32,3	374280	43,2	312,6	437,1
EU-12	189560	6,6	509870	17,5	477720	18,8	252,0	286,2
EU-27	685730	8,6	1024710	13,2	973680	13,5	142,0	155,7

Megjegyzés: Az adatok az 1 EUME feletti egyéni gazdaságokra és gazdasági szervezetekre együttesen vonatkoznak.
*Az EU-12 és EU-27-re vonatkozó adatok Lettország nélkül értendők. **Az EU 15-re és EU-27-re vonatkozó adatok Hollandia nélkül értendők. ***Magyarországra az Eurostat adatbázisból leválogatott 2003-mas adat hibás, ezért nem szerepeltettem. A változás a 2005-2007 közötti időszakra vonatkozik.

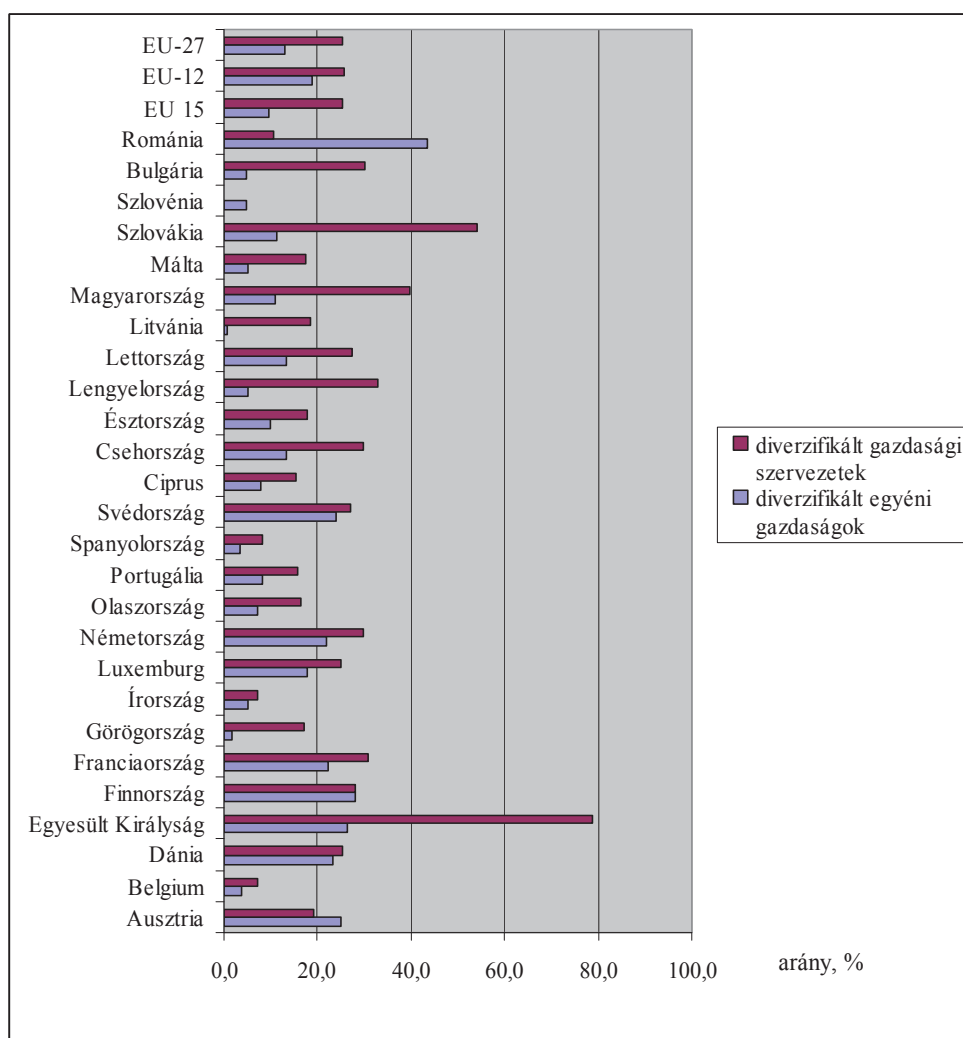
Forrás: Farm Structure Survey 2007. Eurostat adatbázisból saját összeállítás, 2010.

Érdekes megfigyelni, hogy miképpen alakul a **diverzifikáció aránya külön az egyéni- és a társas gazdaságok körében** az Unió tagállamaiban. Románia és Ausztria kivételével minden tagállamban a gazdasági szervezetek körében jelentősen magasabb a diverzifikáció aránya mint az egyéni gazdaságokban, ami a gazdasági szervezetek nagyobb méretével magyarázható. Románia esetében az egyéni gazdaságok körében jellemző 40% feletti extrém adat valószínűsíthetően hibás, Ausztriában pedig az egyéni gazdaságokra viszonylag nagy átlagméret jellemző. Az **EU-27 átlagában a gazdasági szervezetek negyede, míg az egyéni gazdaságoknak csak 13%-a folytat valamilyen nem mezőgazdasági tevékenységet a**

gazdaságban. A 6. ábrán jól kirajzolódik, hogy főként a volt szocialista országokban magas a gazdasági szervezetek körében a diverzifikáció az egyéni gazdaságokhoz viszonyítva, ami főként ezen szervezetek eszköz- és gépállományára alapozott mezőgazdasági gépi szolgáltatások végzését jelenti, hiszen ezekben az országokban az egyéni gazdaságok tőke- és eszköz ellátottsága jelentősen alatta marad a társas gazdaságokénak. Ezzel szemben azokban a nyugati-északnyugat-európai országokban (Franciaország, Dánia, Ausztria, Finnország, Írország) amelyekben a viszonylag tőkeerős, közepes méretű családi gazdaságok szerepe hagyományosan jelentős, ott a diverzifikáció arányát tekintve jóval kiegyenlítettebb a kép az egyéni és a társas vállalkozások között. Kiemelkedik a tagországok közül Szlovákia, ahol a gazdasági szervezetek több, mint felében jellemző a mezőgazdaságon kívüli tevékenység végzése.

6. ábra

A diverzifikált gazdaságok aránya az Európai Unió tagállamaiban, 2007

Megjegyzés: A vizsgált gazdaságok mindegyike az 1 EUME feletti méretkategóriába tartozik. Hollandia nélkül.

Forrás: Farm Structure Survey adatbázis, Eurostat. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>, alapján saját összeállítás, 2010.

1.4.2. A diverzifikációt befolyásoló tényezők

Az Európai Unió Vidékfejlesztésről szóló jelentései (EU DG. Agri., 2008 és 2009) azt vizsgálják, hogy bizonyos tényezők, mint a gazdaság mérete, típusa, elhelyezkedése milyen irányban befolyásolják a gazdálkodók kiegészítő jövedelemszerzési formáit, **mely tényezők azok, amelyek a gazdaságon belüli diverzifikációt és melyek a gazdaságon kívüli jövedelemszerzést (pluriactivity) erősítik.** Mindkét dokumentum megállapítja, hogy a gazdaság méretétől függően a gazdálkodók választása másra irányul. A gazdaságon kívüli jövedelemszerzés főként a kis gazdaságokra jellemző, míg **a gazdaságon belüli diverzifikáció a nagyobb gazdaságokban gyakoribb.** Ez összefügg a rendelkezésre álló munkaidőtől is, mint korlátozó tényezőtől. Hiszen ahhoz, hogy egy gazdálkodó egyéb jövedelemszerző tevékenységét akár a gazdaságon kívül, akár azon belül fejlessze, legalább két feltétel adott kell legyen: egyrészt kedvező lehetősége legyen rá, másrészt ideje legyen rá. A rendelkezésre álló munkaidő kérdése pedig kapcsolatban áll a gazdaság méretével. 2005-ben az EU-27 szintjén a családi gazdálkodóknak csak 15%-a dolgozott teljes munkaidőben a mezőgazdaságban. Ez az arány a gazdaságméret növekedésével egyenes arányban nő, a 100 ha feletti gazdasággal rendelkező gazdálkodóknak 76% dolgozott teljes munkaidőben az EU 15-ben, és 62%-a az EU 12-ben, ami időben nem ad lehetőséget más jövedelemszerző tevékenység végzésére. Ezzel szemben a 10 hektár körüli gazdaságok esetében az EU-27 gazdálkodóinak több mint fele a teljes munkaidő 50%-ánál kevesebb időt dolgozik a mezőgazdaságban. Következésképp nekik több lehetőségük van a gazdálkodáson kívüli tevékenység végzésére (EU DG. Agri., 2008).

Ugyanez igaz, ha az ökonómiai gazdaságméret szerint nézzük a két típusba sorolható gazdaságok megoszlását. Az 1 EUME alatti gazdaságok vezetői 44%-ának van más jövedelemszerző tevékenysége a gazdaságon kívül, és ez az arány a gazdaság méretének növekedésével arányosan csökken (EU DG. Agri., 2009). A gazdaságon belüli tevékenységbővítés mértéke (az összes egyéni gazdaságban való aránya) viszont a gazdaságok méretével egyenes arányban nő. A 2005. évre vonatkozó vizsgálataim szerint a régi tagországok (EU-15) többségében a legtöbb diverzifikált gazdaság a közepes (2-8 EUME) és a nagyobb (16-40 EUME és a 40 EUME feletti) méretkategóriában található, míg a kicsi méretkategórián belül kevesebb az ilyen gazdaság. Az új tagországokban ez éppen fordítva van, itt a diverzifikált egyéni gazdaságok többsége – hasonlóan az összes egyéni gazdasághoz – a kis (2 EUME alatti) és közepes (2-8 EUME) méretkategóriában található.

A dokumentumok felhívják a figyelmet a gazdaság mérete és a diverzifikált tevékenység típusa közötti összefüggésre is, miszerint a **kis gazdaságok inkább a termékfeldolgozás irányában fejlesztenek, míg a nagyobbak a szerződéses munkavégzést preferálják.**

Maga a gazdaság termelési típusa szintén meghatározó tényező, mivel néhány tevékenység sokkal több munkaerőt, illetőleg állandó jelenlétet igényel a gazdálkodótól mint mások. Következésképpen, a szántóföldi növénytermesztéssel, vagy ültetvényes gazdálkodással foglalkozó gazdálkodóknak sokkal inkább módjukban áll a gazdaságon kívül is munkát végezni, mint az állattenyésztő gazdák, akik ezért inkább a farmdiverzifikáció irányába hajlanak.

Ugyanígy a gazdaságban végzett diverzifikált tevékenység és a gazdaság termelési iránya között is megvan a kapcsolat. A szerződéses munkavégzés sokkal inkább elterjedt a szántóföldi növénytermesztő gazdaságokban, a termékfeldolgozás pedig az ültetvényes gazdaságokban. Ugyanígy a turizmus beindítása – bár szerény mértékben – inkább a legeltető állattenyésztő gazdaságokhoz kapcsolódik (EU DG. Agri., 2008).

A dokumentum szerint befolyásoló tényező lehet a gazdaság elhelyezkedése is. A legeltető állattenyésztéssel foglalkozó gazdaságok általában olyan vidékeken koncentrálódnak, amelyek vonzóak olyan diverzifikált tevékenységek számára is, mint a turizmus. A hegyvidéki területek,

tengerparti területek, vagy kellemes vidéki környezet olyan előnyöket nyújtanak, amelyek a potenciális turisták számára vonzerővel bírnak. Hasonlóképpen, azon gazdálkodók számára, akik a nagyobb városok vonzáskörzetében élnek, több lehetőségük van munkát vállalni a gazdaságon kívül, mint a vidéki területen élőknek, valamint a kedvezőbb értékesítési lehetőségek miatt arra is, hogy a gazdaságon belül diverzifikálják tevékenységüket. Az idézett dokumentum (EU DG Agri, 2008) szerint az alapvetően városias térségben élő gazdálkodók 37,5%-a, míg a vidéki térségben élőknek 34,8%-a folytat a gazdaságon kívüli jövedelemszerző tevékenységet.

Végül, de nem utolsó sorban a gazdálkodók jellemzői (kor, képzettség) is meghatározó tényező. Ahogyan azt egy korábbi tanulmányomban¹⁰ bizonyítottam, **az idősebb gazdálkodók sokkal kisebb arányban vállalnak munkát a gazdaságon kívül, mint a fiatalok.** A 65 évnél idősebb családi gazdálkodóknak csak 20%-ának van a gazdaságon kívüli jövedelemszerző tevékenysége, míg az 54 évnél fiatalabbak közel 50%-ának. Mindemellett **a magasabb képzettségi szint és a vállalkozói hajlam is egyértelműen előnyös a gazdaságban való új tevékenység beindításához.** Az összes egyéni gazdasághoz viszonyítva a diverzifikált egyéni gazdaságok vezetőinek korösszetétele minden tagországban kedvezőbb. A 45 év alatti fiatal gazdaságvezetők aránya mintegy 8%-ponttal, a középkorúaké (45-55 éveseké) pedig 5-6%-ponttal magasabb a diverzifikált gazdaságok körében.

1.4.3. A diverzifikált tevékenységek főbb jellemzői

A diverzifikált tevékenységek közül az EU-27 országaiban legtöbben (60,4%-os arányban) **termékfeldolgozást végeznek.** Különösen népszerű (80% körüli, vagy afeletti) Portugáliában, Olaszországban, a később csatlakozott országok közül Cipruson, Máltán, és Romániában, de hazánk is az élmezőnybe tartozik. Nálunk a diverzifikált gazdaságok 75%-a végez élelmiszerfeldolgozást a gazdaságon belül. Ugyanakkor a diverzifikált gazdaságok csak kis hányadában (5% körül, vagy az alatti arányban) végeznek termékfeldolgozást Dániában, az Egyesült Királyságban, Finnországban, Írországban, Hollandiában valamint Lengyelországban és Lettországban. A gazdaságon belüli termék-feldolgozási tevékenység elterjedtségében valószínűsíthetően az adott ország mezőgazdasági irányultsága, termelési szerkezete meghatározó. Ennek megfelelően a **déli tagállamokban, ahol az ültetvényes gazdálkodás** (pl. szőlő, olíva) **igen elterjedt, ott a termék-feldolgozási tevékenység népszerű** (EU DG. Agri., 2008).

A mezőgazdaság és az egyéni gazdaságok vidéki gazdaságban betöltött szerepét 13 országban vizsgáló OECD tanulmány (OECD, 2009) többek között az országok farm-diverzifikációjáról szóló jelentést dolgoz fel. A tanulmány szerint mind a 13 ország jelentése azt mutatja, hogy a **termékfeldolgozás, beleértve a direktértékesítést, relatíve fontos diverzifikációs tevékenysége az egyéni gazdaságoknak.** Mint ahogy a szerzők írják, ez egy teljesen ésszerű jövedelemnövelési mód, hogy a gazdaságban egyébként is megtermelt termékek hozzáadott értékét növelik.

Az EU DG. Agri. (2009) jelentéséhez hasonlóan az OECD (2009) jelentés is megállapítja, hogy az élelmiszer-feldolgozási tevékenység Európán belül inkább a déli országokra jellemző mint az északi-nyugatiakra, ami a mezőgazdasági termelés jellegéből és az erősebb tradíciókból és térségi sajátosságokból is adódik. A termékek feldolgozásának és direkt értékesítésének fontosságát számos Európán kívüli ország jelentése is megemlíti. Ausztráliában pl. a tejfeldolgozás, saját gyapjából való ruházati termékek gyártása, illóolajgyártást emelték ki, mint ilyen tevékenységet. 2003. évi felmérés szerint Kanadában a gazdálkodók 18%-a értékesítette

¹⁰ Hamza E. (2008): A mezőgazdasági jövedelmek kiegészítésének lehetőségei, Agrárgazdasági Tanulmányok, 2008. 5. szám, p. 86

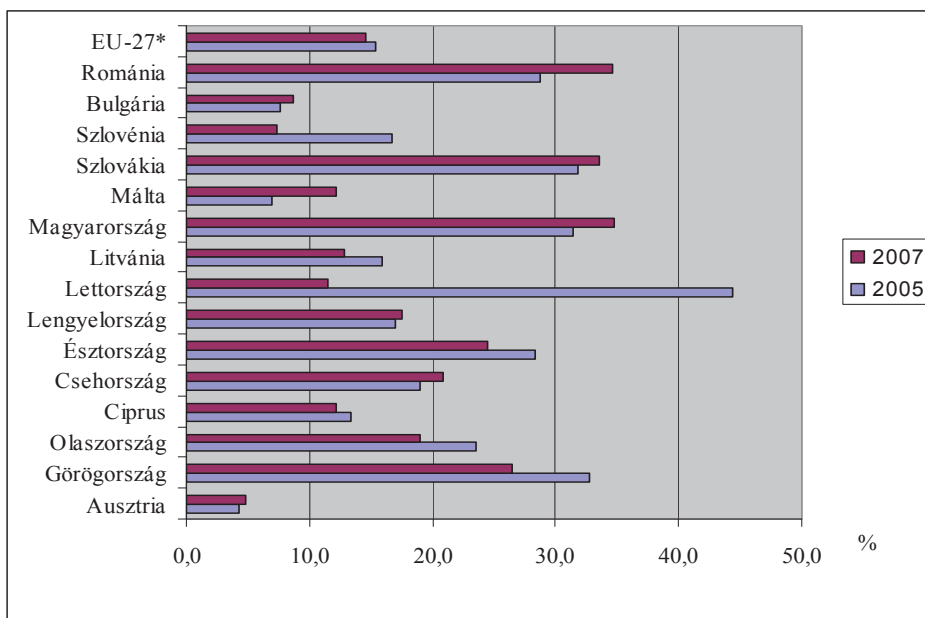
termékeit a hagyományostól eltérően: 65%-uk gazdálkodói piacokon, út menti árusítóhelyeken, vagy szedd magad akciók keretében közvetlenül a fogyasztóknak, 18%-uk közvetlenül kiskereskedelmi üzletekbe vagy éttermekbe, 5%-uk exportra, 13%-uk saját felhasználásra (OECD, 2009).

A Németországról szóló jelentés megemlíti, hogy kezdetben még inkább csak az ökgazdálkodókra volt jellemző a termékek közvetlen értékesítése, addig kezd a hagyományos módon termelt élelmiszerek estében is egyre népszerűbbé válni ez a típusú értékesítési mód.

A **mezőgazdasági termékek közvetlen értékesítése** nem csak a termékfeldolgozáshoz, de általában a **turisztikai tevékenységhez is szorosan kapcsolódik**. Ilyenkor a gazdák a saját maguk által megtermelt és/vagy feldolgozott termékeket a házaikban megszálló, vagy csak megforduló vendégeknek adják el, továbbá kínálják a helyi éttermeknek, szállodáknak, gazdapiacon vásárlóknak, előfordul, hogy megrendelésre házhoz is szállítják (Holló, 2001). A Farm Structure Survey a közvetlen értékesítésre vonatkozóan azokról az egyéni gazdálkodókról gyűjt adatot, akik valamilyen szinten értékesítésre termelnek, és az eladott termékük több mint felét közvetlenül értékesítik. Az adatokat viszont a tagállamoknak csak egy része közli (2007-ben 15 ország). EU-27 tagállamaiban 2007-ben összesen mintegy 1067 ezer egyéni gazdaság tartozott ide, ami az összes egyéni gazdaság 14,6%-át teszi ki. 2005-ben a zömmel közvetlen úton értékesítő gazdaságok száma még 1205 ezer volt, ami a gazdaságok 15,4%-át jelentette. 2005 és 2007 között tehát a közvetlenül értékesítő gazdaságok száma mintegy 12%-ponttal csökkent, arányuk közel 1%-nyi mérséklőse mellett. Az adatot közlő tagállamok közül (7. ábra) hazánkban és Romániában a legnagyobb (34%-os), de Szlovákiában és Görögországban is 25% feletti a zömmel közvetlen értékesítő egyéni gazdaságok aránya.

7. ábra

A termékeik több mint felét közvetlenül értékesítő 1 EUME feletti méretű egyéni gazdaságok aránya az EU tagállamaiban, 2005 és 2007

Forrás: Benoist Gy., Bergua, M., Mackova, M., Marquer, P., Martins, C. és Spendlingwimmer, F. elemzése alapján saját számítás, 2010., valamint az EU-27-re vonatkozó adatok forrása: Eurostat (2009): Agricultural statistics main results – 2007-08

Nyugat-Európában több ország is jó példával jár elől a közvetlen értékesítés ösztönzésében, szabályozásában. Franciaországban például a legtöbb megyében a megyei agárkamara termelői piacok megszervezésével teremt lehetőséget a termelő és a fogyasztó közötti közvetlen kapcsolat megteremtésére és a helyi termékek megismertetésére. A piacokat általában egy előre megszervezett vásárnapár szerint rendezik meg, általában helyi turisztikai eseményekhez (rendezvényekhez, ünnepekhez, fesztiválokhoz) igazítva (Somogyi, 2005). Olaszországban 2008 januárjában fogadták el azt a rendeletet, ami a mezőgazdasági termelők közvetlen értékesítését szolgáló, úgynevezett „farmers markets” új szabályait határozza meg. A rendelet a termelői piacok létrehozásának és működésének feltételeit egyszerűsíti és egységesíti. A tervek szerint 2010 végéig 5-600 termelői piac kezdi meg működését, amelyek mintegy 6-8 ezer kistermelőnek biztosítanak majd értékesítési lehetőséget (Kálmán, 2008). A termelők és fogyasztók közötti közvetlen kapcsolati rendszer kitűnő példája az úgynevezett „közösség által támogatott mezőgazdaság”, (angol kifejezéssel community supported agriculture, CSA) amely mozgalom Japánból indult és mára Nyugat-Európában, különösen Franciaországban is terjedőben van. A franciaországi modell elnevezése „Associations pour le maintien d’une Agriculture paysanne” (AMAP), melynek jelentése: szövetség a kistermelői mezőgazdaság fenntartásáért, ami a gyakorlatban egy-egy termelő és egy-egy vásárlói csoport közvetlen és állandó jellegű kapcsolatán alapuló formális vagy informális közösséget jelent. A fogyasztók szerződésben is kötelezik magukat a gazdaság termékeinek megvásárlására, a közös kockázatvállalásra és bizonyos esetekben az aktív részvételre. A termelő pedig ugyanebben a szerződésben vállalja, hogy heti rendszerességgel látja el termékeivel a fogyasztókat, valamint hogy biztosítja a gazdaság teljes átláthatóságát (Perényi–Horváth, 2009).

A termék-feldolgozás után a **szerződéses munkavégzés** a legnépszerűbb tevékenység, főként a gazdasági szervezetek körében. Az EU-27 diverzifikált egyéni gazdaságainak 13,7%-a, gazdasági szervezeteinek 28,7%-a végez valamilyen szerződéses munkát, ami főként gépi szolgáltatások végzését jelenti. Különösen magas arányban – a diverzifikált gazdaságok (egyéni és társas összesen) közel felében – jellemző Finnországban, Dániában, és Görögországban, az új tagállamok között pedig 30% körüli Észtországban és Lengyelországban.

A **farmon történő vendéglátásnak**, szállásadásnak a **nyugat-európai** országok többségében nagy hagyománya van. Ennek köszönhető, hogy a felmérés szerint turizmussal ezekben az **államokban jóval nagyobb arányban** foglalkoznak a gazdaságok (Hamza, 2008.). Míg az EU-15-ben a gazdaságok 19,6%-a, addig az EU-10-ben csak 8,4%-a nyújtott turisztikai szolgáltatást. Kiemelkedik a sorból az Egyesült Királyság, ahol a diverzifikált gazdaságok közel felében (43,8%) végeznek ilyen tevékenységet, és Ausztria, ahol ez az arány 34,7%. Ausztriában a parasztgazdaságokban történő szállásadásnak, vendéglátásnak óriási hagyománya van, ami annak is köszönhető, hogy az elmúlt 30-40 évben sikeres fejlesztést hajtottak végre a gazdálkodó családok egy részében a családi gazdálkodás turisztikai szolgáltatásokkal történő bővítésével. Az „Üdülés parasztgazdaságban” a gazdálkodó családok turisztikai tevékenységének márkanéve, melynek keretén belül a szállás mellett a parasztcsaládoknak legalább három saját terméket, szolgáltatást is kell biztosítani a vendégek számára (Pichler, 1999.). A szolgáltatásokon túl a kínált része a vendég és vendéglátó személyes kapcsolata, háziállatok megléte, házi ételek, gyümölcsök készítése, fogyasztása (Kovács, 2003). 2005-ben több mint 5,1 millió vendégéjszakát regisztráltak farmgazdaságokban, ami az országban töltött összes vendégéjszaka 4,4%-át teszi ki. A gazdaságokban található a vendégágyak 7,3%-a. A területi megoszlás igen különböző. A turizmussal foglalkozó gazdaságok több, mint 50%-a Tirolban és Salzburg tartományban található. Az osztrák gazdaszövetség becslése szerint a farmturizmus hozzávetőleg 23 ezer főnek teremt munkahelyet és a farmjövedelmek 34,5%-át adja (OECD, 2009(a)). Franciaországban is működik egy hasonló program, az „Isten hozta a gazdaságban” mozgalom,

melynek lényege, hogy a gazdálkodók az év és a hét előre meghatározott időszakában fogadnak vendégeket szállásadással és étkeztetéssel együtt (Somogyi, 2005). Olaszországban az agroturisztikai tevékenység a 80-as években kezdett fellendülni. 2003-ra a turisztikai szolgáltatást nyújtó gazdaságok száma megkétszereződött, elérte a 12500-at, 2007-re pedig a 17020-at. Újkeletű, de egyre elterjedtebb turisztikai cél a mezőgazdasági tevékenységek, vidéki életforma és hagyományok családokkal, iskolai csoportokkal való felfedeztetése, bemutatása. Az úgynevezett farmturizmus az egész országban elterjedt, de leginkább az északi és a középső országrészben, különösen Toszkánában (20%) népszerű, de az utóbbi tíz évben a déli régiókban is kezd elterjedni (OECD, 2009).

A **fafeldolgozási és halgazdálkodási** tevékenység előfordulása nagyrészt az adott ország természeti adottságainak függvénye. Így nem meglepő, hogy a diverzifikált gazdaságok közül nagyobb arányban folytatnak fafeldolgozást Észtországban, Litvániában, Szlovéniában és Csehországban, illetőleg az EU-15-ben az átlagosnál nagyobb az arányuk Svédországban és Ausztriában). Halgazdálkodást – Lengyelország kivételével, ahol a gazdaságok 10,2%-a foglalkozik halászattal, – csak nagyon kevés gazdaság folytat, az EU-15-ben az átlagosnál nagyobb az arányuk Írországban, Németországban és Svédországban.

A **megújuló energia termelés**, mint diverzifikált tevékenység, igazából csak néhány tagállamban jellemző, általánosságban elmondható, hogy ez a tevékenység az újonnan csatlakozott országokban (Szlovákia kivételével) még nagyon ritkán fordul elő (az EU-10 átlagában a diverzifikált gazdaságoknak mindössze 0,4%-ában). Szlovákia esetében csak az elmúlt években nőtt meg – és csupán a gazdasági szervezetek körében – a megújuló energia termelés jelentősége. A nyugati országok közül arányaiban kiemelkedik Luxemburg, ahol a diverzifikált gazdaságok fele foglalkozik megújuló energia termeléssel, azonban ez csak elhanyagolható számú gazdaságot jelent. Az ilyen gazdaságok számát tekintve legnagyobb súlya ennek a tevékenységnek Németországban, Dániában, Hollandiában, és Svédországban van.

A tevékenységek közül a **kézművesség** előfordulása az EU-27 átlagában utolsó helyen áll. A diverzifikált gazdaságoknak mindössze 1,3%-ára jellemző.

Az **ökológiai gazdálkodás** a fejlettebb országokban, így az Európai Unióban is egyre nagyobb teret hódít. Az Eurostat 2007-ben megjelent kiadványa (Lorens Abando – Rohner-Thielen, 2007.) szerint az organikus, vagy ökológiai gazdálkodásba bevont terület a mezőgazdaságilag hasznosított összes terület közel 4%-a a 25 tagú Unióban. 2003-ban ez az arány 3,7% volt. A legnagyobb (12%-os) az ökológiai gazdálkodás alatti mezőgazdasági terület aránya Ausztriában. Az EU-25-ön belül Olaszországban található az ökológiai gazdálkodásba bevont terület közel 18%-a.

Fontos jellemző, hogy az ökológiai gazdálkodással foglalkozó gazdaságok átlagos mérete általában nagyobb, mint az egyéb gazdaságoké (4. táblázat), ez Buday-Sántha (2007) szerint a jórészt extenzíven művelt, vagy inkább csak használt területek magas arányával magyarázható.

A szerző szerint a gazdálkodók a biztosabb és nagyobb jövedelem megszerzése, valamint a gazdálkodás jövedelmét növelő, az ökológiai termelésért járó támogatások elnyerése miatt választják ezt a gazdálkodási módot. Ez a cél pedig annál könnyebben elérhető, minél kisebb technológiai váltásra kényszerül a termelő. Jellemzően ez a helyzet például a hegyvidéki területek legeltetési állattartása esetében. Az EU-25-ben az ökológiai gazdálkodást folytató gazdaságok átlagos területe megközelíti a 40 hektárt, az összes gazdaságra jellemző 16 hektáros átlagterülettel szemben.

Az ökológiai módon gazdálkodó termelők száma is jelentős ütemben növekszik az Európai Unióban. Az EU 15 tagállamában 2005-ben összesen 144767 termelőt regisztráltak, ami közel másfélszerese az 1998-as létszámnak.

4. táblázat

Az ökológiai gazdálkodást folytató és az összes gazdaság átlagos mérete az EU tagállamaiban, 2005

Ország	Ökogaazdaságok átlagos mérete (ha)	Összes gazdaság átlagos mérete (ha)
Ausztria	17,7	19,1
Belgium	31,9	26,9
Dánia	44,2	53,7
Egyesült Királyság	142,1	55,6
Finnország	33,3	32,1
Franciaország	49,2	48,6
Görögország	19,5	4,8
Hollandia	35,4	23,5
Írország	36,5	31,8
Luxemburg	47,8	52,7
Németország	47,4	43,7
Olaszország	23,8	7,4
Portugália	148,0	11,4
Spanyolország	51,5	23,0
Svédország	52,4	42,1
EU 15	37,0	21,4
Ciprus	5,5	3,4
Csehország	305,4	84,2
Észtország
Lengyelország	22,0	6,0
Lettország	41,3	13,2
Litvánia	35,8	11,0
Magyarország	76,8	6,0
Málta	2,3	0,9
Szlovákia	462,6	27,4
Szlovénia	13,6	6,3
EU-25	38,7	16,0

Forrás: Lorens Abando, L. – Rohner-Thielen, E (2007).

1.4.4. A mezőgazdasági tevékenységdiverzifikáció támogatása az Európai Unióban

Az EU (korábbi nevén Európai Gazdasági Közösség, EGK) agrárpolitikájában a két fő támogatási típus a piacszabályozás és a strukturális politika már a kezdetektől, a közös agrárpolitika kialakítása idején (1958) jelen volt. A strukturális politika elméleti elfogadása ellenére azonban a konkrét támogatások a nyolcvanas évek közepéig nem érték el a közös költségvetés 5%-át sem. A Közösség mezőgazdaságának pozíciója az idő előrehaladtával, a magas élelmiszerárak és gazdálkodóknak nyújtott támogatások következtében megváltozott, az EK nettó agrárimportőr helyett nettó agrárexportőrré vált, miközben az agrártámogatások társadalmi elfogadottsága egyre kisebb lett. Bizonyosságot nyert, hogy ez az agrárpolitikai gyakorlat a strukturális problémákra, a részmunkaidős, kisebb birtokkal rendelkező gazdálkodók és az elmaradott térségek problémáinak kezelésére nem volt megfelelő.

Az **Európai Unióban** a mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli tevékenységek bővítésének, vagyis az úgynevezett **farm-diverzifikáció ösztönzésének első lépéseként** az 1977-es 355. sz. EK rendelet tekinthető, amely bevezette az agrártermékek feldolgozásának és piacra jutásának támogatását. A támogatás elsődleges célja a mezőgazdasági termelés feltételeinek, körülményeinek kedvezőbbé tétele volt. Az agrártermékek értékesítését és feldolgozását segítő kedvezmények jelentősek voltak Olaszországban Franciaországban, Görögországban és Németországban.

A nyolcvanas évek közepétől – az eladatlan élelmiszerkészletek felhalmozódása, a támogatási kiadások felduzzadása, diszfunkcionális felhasználása okán gyökeres változás következett be az Európai Közösség agrárpolitikájában, különösen a struktúra-politikában. Nagyobb hangsúlyt kapott a hatékony élelmiszertermelés, felértékelődött a környezetvédelem szerepe, amibe beleértendő mind a tájvédelem, mind pedig az egészséges, minimális növényvédő szert, hormonokat, antibiotikumokat használó élelmiszertermelés ösztönzését. Felismerték, hogy a mezőgazdaságon kívüli foglalkoztatás és jövedelemszerzés, illetve a falusi infrastruktúra fejlesztése (a vidékfejlesztés) épp olyan fontos társadalompolitikai cél, mint maga az agrártermelés fennmaradása (Elek-Nemes, 2000).

A Bizottság 1985-ben „A közös mezőgazdaság politika perspektívái” címmel kiadott „Zöld Könyvben” így fogalmaz: „...A munkahelyek mezőgazdaságon kívüli területeken való létrehozása kulcskérdés.” Később, a „KAP fejlődése és jövője” című, 1991-ben kiadott dokumentumában a Bizottság erőteljesen hangsúlyozza azt a tényt, hogy a rurális fejlődés nem csupán a mezőgazdasági szektortól függ. Más gazdasági tevékenységeket is bátorítani kell, ezek ugyanis hozzájárulhatnak a vidéki lakosság fennmaradásához és megerősíthetik a vidéki térségek gazdaságát.

A megváltozott struktúrapolitikai céloknak megfelelően átalakították a támogatási rendszert is. Támogatási alapokat hoztak létre az agrárszerkezet átszervezésére (értékesítési, feldolgozási tevékenység megerősítésére), a gazdaságokban végzett nem mezőgazdasági tevékenység és a külső munkavállalás feltételeinek javítására, s olyan falusi társadalmi változások elősegítésére, amelyek hozzájárulnak a természeti környezet védelméhez és a mezőgazdasági termelés kedvezőtlen feltételeiből adódó hátrányok mérsékléséhez. Ez a szemléleti változás, s a struktúrapolitikai célkitűzések és támogatások átrendeződése a részfoglalkozású gazdálkodókat a korábbinál kedvezőbb helyzetbe hozta. Elfogadván azokat a korábbi javaslatokat, melyek szerint a rész munkaidős gazdaságok, a farmer családok többféle jövedelmű nem a mezőgazdaság és a vidék modernizációjának az akadályai, hanem inkább a vidékfejlesztés lehetséges eszközei és módjai (Elek, 1994; Elek-Nemes, 2000).

Az alábbi alfejezetekben az egyes tervezési időszakok szerint tekintem át a tevékenységi kör bővítésére irányuló vidékfejlesztési támogatásokat.

1.4.4.1. Az 1994-1999 közötti tervidőszak

A vidékfejlesztés pénzügyi támogatása szempontjából fontos dátum 1993, amikor az EU Tanácsa elfogadta a Strukturális Alapok (SA) működtetését szabályozó rendeletet¹¹ az 1994-1999 közötti időszakra. A Strukturális Alapok elnevezés tulajdonképpen gyűjtőfogalom, amely magában foglalja az 1960-ban létrehozott Európai Szociális Alapot (ESZA), az 1970 óta működő Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap Orientációs részlegét (EMOGA-O), az 1975-ben bevezetett Európai Regionális Fejlesztési Alapot (ERFA) és az 1993-ban létrehozott Halászati Orientációs Alapot (HOA). Az egyes alapoknak meghatározott feladatai vannak, különböző fejlesztéseket támogatnak.

¹¹ 2081/1993 EK rendelet a Strukturális Alapok felhasználásáról

Az EMOGA főbb feladatai között találhatjuk meg a termelés diverzifikálásához, a falusi turizmushoz kapcsolódó beruházások támogatását.

A Strukturális Alapok az 1994-1999 közötti időszakban 154,5 milliárd ECU forrással rendelkezett, nemzeti programok keretében hat fő közösségi célkitűzést, továbbá tucatnál is több, úgynevezett közösségi kezdeményezésű programot támogatott. A vidékfejlesztés az alábbi célterületi támogatásokban jelent meg:

- az 5(b) célterületi támogatásban, azaz a kisebb területi egységeket (NUTS III regionális szint) jelentő vidéki jellegű térségekben, ahol nagyarányú a mezőgazdasági foglalkoztatás, és a mezőgazdaság súlya a gazdasági szerkezetben,
- a 6. célterületi támogatásokban, ahol legfontosabb feladat a vidék elnéptelenedésének megakadályozása, továbbá
- az 1. célterületen, melyek gazdaságilag fejletlenek.

Az 5(b) célterületeken a támogatási célok az alábbiak:

- a mezőgazdasági foglalkoztatottság javítása,
- a mezőgazdaság szerkezetének átalakítása,
- a falusi életkörülmények javítása,
- a termelés diverzifikálása,
- a falufejlesztés,
- a tagosítás (birtokrendezés),
- a humán erőforrások javítása,
- a kis- és középüzemek, különösen pedig a kézművesség fejlesztése.

A 6. célterületeken az elsődleges cél az elvándorlás csökkentése az extenzív mezőgazdálkodás fenntartása, a helyi nyersanyagok feldolgozása, és általában a helyi adottságok jobb hasznosítása révén.

Az 1. célterületeken – komplex regionális programok részeként – az alábbi főbb, vidékfejlesztéshez kapcsolódó tevékenységeket finanszíroznak:

- a mezőgazdaság versenyképességének javítása,
- mezőgazdasági és erdészeti termékek feldolgozása,
- a tevékenységi kör bővítése (diverzifikálása), a falusi turizmus,
- alternatív jövedelemforrások megteremtése,
- a mezőgazdasági infrastruktúra, általában a vidéki infrastruktúra fejlesztése,
- a gazdálkodás harmonizálása a természettel,
- az organikus gazdálkodás fejlesztése,
- a hagyományos termékek előállításának modernizációja,
- a kulturális örökségek megőrzése.

Az 5. és 6. táblázatokban nyomon követhetjük az 1. és 6. , valamint az 5(b) célterületeken előírányzott EMOGA támogatási forrásokat támogatási körök, intézkedések szerint.

Az EMOGA forrásai az 1. és 6. célterületeken (1994-1999)

A támogatás típusa	Támogatás	
	millió ECU	megoszlás %
Üzemi beruházások	1629,3	11,9
Kompenzációs térítések	1941,0	14,2
Élelmiszer-feldolgozás	2086,4	15,2
A tevékenységi kör bővítése (diverzifikáció)	5001,4	36,5
Egyéb vidékfejlesztési intézkedések	2895,2	21,2
Technikai segítségnyújtás	132,7	1,0
Összesen	13686,0	100,0

Forrás: Rural Developments. Situation and Outlook. EC. DG VI 1997 In: Dorgai László (2002): A vidékfejlesztés támogatásának elvei és gyakorlata az Európai Unióban (jogszabályok, értelmezések és a gyakorlat) p. 12.

Az EAGGF (EMOGA) támogatási forrásai az 5(b) célterületeken (1994-1999)

Prioritások	Támogatás	
	millió ECU	megoszlás %
Mezőgazdasági és erdészeti fejlesztések	1861	27,0
Az mezőgazdaságon kívüli diverzifikálás, beleértve a vidéki infrastruktúrát, továbbá a kis és közepes méretű vállalkozások segítségét is	1734	25,2
Környezetvédelem	773	11,2
Vidéki turizmus segítése	847	12,3
Helyi fejlesztések és falumegújítás	546	7,9
Humán erőforrások fejlesztése	1025	14,9
Szaktanácsadás	105	1,5
Összesen	6891	100,0

Forrás: Rural Developments. Situation and Outlook. EC. DG VI 1997 In: Dorgai László (2002): A vidékfejlesztés támogatásának elvei és gyakorlata az Európai Unióban (jogszabályok, értelmezések és a gyakorlat) p. 13.

A táblázatok azt mutatják, **hogy az előirányzott támogatási források legnagyobb hányada mind 1. és 6., mind az 5(b) célterületen a tevékenységi kör bővítésére (diverzifikáció) fordítódik.** Ha az 5(b) célterületen a vidéki turizmus segítésére szánt forrásokat is a diverzifikáció támogatásához soroljuk, akkor mindhárom célterületre igaz, hogy **a források, mintegy 37%-át a tevékenységi kör bővítésével összefüggő fejlesztésekre irányozták elő,** ami az 1994-es 124 forintos ECU árfolyamon számolva egy évre 156,7 milliárd forintot tett ki.

1.4.4.2. A 2000-2006 közötti tervidőszak

A Bizottság 1997-ben kiadta az „Agenda 2000” című dokumentumot, amely a 2000-től kezdődő költségvetési időszakhoz kapcsolódóan fogalmazza meg a KAP és vidékfejlesztési politika reformjának alapelveit, és még tovább hangsúlyozza a vidékfejlesztés szükségességét. E dokumentum, majd az 1999. március 24-25-i berlini Európai Tanács döntése alapján megalkotott 1999. évi vidékfejlesztési rendelet¹² első ízben lefekteti az átfogó és következetes vidékfejlesztési politika alapjait, amellyel a vidékfejlesztés a KAP második pillérévé válik.

¹² A TANÁCS 1999. május 17-i 1257/1999/EK RENDELETE az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalapról (EMOGA) nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról, valamint egyes rendeletek módosításáról illetve hatályon kívül helyezéséről

A rendelet szövegében olvasható, hogy „...figyelmet kell fordítani annak szükségességére, hogy a vidékfejlesztési intézkedéseket részben nem mezőgazdasági jellegű tevékenységekre és szolgáltatásokra kell alapozni olyan módon, hogy megforduljon a vidék gazdasági és társadalmi hanyatlásának és elnéptelenedésének a folyamata”.

A gazdálkodási tevékenységekkel és azok átalakításával kapcsolatos vidékfejlesztési támogatás vonatkozhat többek között a tevékenységek diverzifikációjára, kiegészítő vagy alternatív tevékenységek biztosítása érdekében. A rendelet szerint **tevékenység diverzifikációra egy, a 33. cikkben (A vidéki térségek alkalmazkodásának és fejlődésének elősegítése) megfogalmazott intézkedés keretében nyújtható támogatás** „a mezőgazdasági és a mezőgazdasághoz közeli tevékenységek diverzifikációja többféle tevékenység és alternatív jövedelemforrások biztosítására”.

Az előző tervidőszakhoz képest a strukturális alapok céljai változtak. A közösségi célok száma háromra csökkent, melyek közül Magyarország számára az 1. célkitűzés fontos, melynek keretében a fejlődésben lemaradt régióknak, illetve egyéb fejletlen területeknek a fejlesztését és strukturális átalakulását támogatja az EU (Dorgai, 2002).

Az említett 33. cikkely alatt megfogalmazott támogatás a 2000-2006-os költségvetési időszakban az 1. célkitűzés hatálya alá tartozó térségek esetében a Strukturális Alapok részét képező Európai Orientációs és Garancia Alap Orientációs részlegéből, az 1. célkitűzésen kívüli térségek esetében pedig a Strukturális Alapok részét nem képező Garancia részlegből voltak finanszírozhatók.

A diverzifikációra irányuló jogcím a „Vidéki térségek alkalmazkodásának és fejlődésének elősegítése” intézkedéscsoporton belül támogatható, melynek forrásösszegére külön nem áll rendelkezésre adat. Az azonban látható, hogy az intézkedéscsoportra a tervezett források negyedét irányozták elő, ami arányaiban jóval kevesebb mint az 1994-1999-es programozási időszakban (7. táblázat). Összességében viszont ez – a 2000-es 260 forintos euro árfolyamon számolva – évente 470 milliárd forintot jelent, ami viszont az előző tervidőszak diverzifikációra irányuló támogatási összegének háromszorosa. Megjegyzendő azonban, hogy ebből az összegből a diverzifikáción kívül még számos vidékfejlesztési (1257/99 EK rendelet 33. cikk szerinti) tevékenységet is támogatnak.

7. táblázat

Az EMOGA 2000-2006-ban tervezett támogatási forrásai az EU 15 tagországra főbb intézkedésenként

Intézkedés	Támogatás	
	millió euro	megoszlás, %
Mezőgazdasági vállalkozások beruházásai	4682	9,5
Fiatalközvetítő induló támogatása	1824	3,7
Képzés	344	0,7
Korai nyugdíjazás	1423	2,9
Kedvezőtlen adottságú területek támogatása	6128	12,5
Agrárkörnyezet	13480	27,5
Mezőgazdasági termékek feldolgozásának és értékesítésének fejlesztése	3760	7,7
Erdőgazdálkodás	4807	9,8
Vidéki térségek alkalmazkodásának és fejlődésének elősegítése	12649	25,8
Összesen	49097	100,0

Megjegyzés: A táblázat nem tartalmazza az összes programkiadást, mint például a technikai segítségnyújtást, vagy az előző programidőszak kötelezettségvállalásait.

Forrás: European Commission Agriculture and Rural Development (2003): Rural development in the European Union. Fact sheet (<http://ec.europa.eu/agriculture/publi/fact/rurdev2003/en.pdf>)

2000-2004 között a 2004-ben csatlakozott országok számára is lehetőség nyílt a **SAPARD előcsatlakozási program** keretében az EMOGA-ból mezőgazdasági és vidékfejlesztési intézkedéseket támogatni. A **tíz ország SAPARD terveiben a diverzifikációra, alternatív jövedelemszerzési lehetőségek bővítésére irányuló intézkedés különböző súllyal jelent meg.** A 8. táblázat a csatlakozó országok eredeti SAPARD terveinek pénzügyi terveiben szereplő EMOGA támogatási forrásokat tartalmazza. Tudvalevő, hogy a tervezett intézkedések és a források a SAPARD programok végrehajtása során jelentős mértékben változtak, bizonyos intézkedéseket nem is hirdettek meg, támogatási összegek pedig átcsoportosításra kerültek. A végleges SAPARD intézkedések és azok forrásfelhasználására vonatkozó adatok, információk azonban nem állnak rendelkezésre az egyes országokra vonatkozóan, ezért a diverzifikáció pénzügyi súlyát az egyes programokban a tervek alapján tudom bemutatni (8. táblázat).

8. táblázat

A diverzifikációs intézkedésekre jutó EMOGA támogatás mértéke és aránya a csatlakozó országok SAPARD terveiben

Ország	Összes SAPARD EU hozzájárulás	Diverzifikációs intézkedésre jutó EU hozzájárulás	A diverzifikációs intézkedés aránya az összes EU hozzájárulásból, %
	millió euro	millió euro	
Bulgária	363,83	23,00	6,3
Csehország	154,00	24,78	16,1
Észtország	84,72	15,25	18,0
Lettország	152,50	35,95	23,6
Lengyelország	1177,43	136,04	11,6
Litvánia	208,21	17,06	8,2
Magyarország	265,62	41,08	15,5
Románia	1051,40	102,60	9,8
Szlovákia	127,60	14,41	11,3
Szlovénia	44,23	6,20	14,0

Forrás: Commission for the European Communities (2001): Report from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. SAPARD Annual Report – Year 2000. Brussels. pp. 44-45.

A tagjelölt országok SAPARD költségvetésében a diverzifikáció ösztönzése igen eltérő súllyal jelenik meg. A források legnagyobb részét (közel negyedét) Lettországból irányozták elő az intézkedésre, és 15-20% közötti arányban támogatták Észtországban, Csehországban és hazánkban is. Ugyanakkor Bulgária csupán a források 6,3, Litvánia 8,2 százalékát tervezte erre az intézkedésre elkölteni.

1.4.4.3. A 2007-2013 közötti tervidőszak

A vidékfejlesztés támogatási rendszere az előző tervezési ciklushoz képest jelentős változáson ment keresztül. Legfontosabb változás, hogy a vidékfejlesztési intézkedéseket a 1698/2005/EK tanácsi rendelet alapján egy közös alap, az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap finanszírozza, amely értelmében az említett időszakban a vidékfejlesztés három úgynevezett tematikus tengely köré szerveződik, azaz célkitűzéseit tematikai alapon csoportokba lehet rendezni:

- I. tengely: A mező- és erdőgazdálkodási ágazat versenyképességének javítása;
- II. tengely: A környezet és a vidéki tájak állapotának javítása;
- III. tengely: A vidéki térségekre jellemző életminőség javítása és a vidéki gazdaság diverzifikációjának ösztönzése.
- IV. tengely: LEADER

Az **alternatív jövedelemszerző tevékenységek, diverzifikáció támogatása** immáron nem egy intézkedésbe összpontosul, mint a 2000-2006-os időszakban, hanem **több intézkedés is irányul** rá, annak megfelelően, hogy a gazdaságon belüli (on-farm), vagy a gazdaságon kívüli (off-farm) diverzifikációról van-e szó. Az gazdaságon belüli (on-farm) diverzifikációt a „Diversification into non-agricultural activities”, hivatalos fordításban: „nem mezőgazdaságban történő diverzifikálás” intézkedés támogatja, míg a mikro vállalkozások fejlesztésének és a turisztikai tevékenységek támogatása intézkedések a gazdaságon kívüli tevékenységeket támogatják. E két utóbbi intézkedés célcsoportját azonban nem a mezőgazdasági termelők, hanem az egész vidéki népesség alkotja.

Ha a vidéki gazdaság diverzifikációját támogató mindhárom intézkedés összesített pénzügyi részarányát vizsgáljuk az egyes tagállamok Vidékfejlesztési Programjaiban, azt tapasztalhatjuk, hogy az **újjonnan csatlakozott országokban ezek az intézkedések jóval nagyobb részarányt képviselnek, mint a régi tagországokban.** Az új tagállamok főként a mikro vállalkozások támogatására szánnak relatíve jelentős forrást (a teljes program támogatás 4,7%-át, szemben a régi tagállamok 0,8%-os arányával), ami egyértelműen betudható még a szocializmus örökségéből fakadó szerényebb vállalkozói aktivitásnak (6. melléklet).

A gazdaságon belüli diverzifikációs intézkedésre az EU-27-ben az EMVA hozzájárulásnak csupán 1,6%-át (a III. tengely 12%-át) szánták, ami összesen 1,442 milliárd eurót jelent. Ha mindehhez hozzáadjuk a nemzeti támogatásokat és a saját erőt, nem kevesebb, mint 6,47 milliárd euró költendő el erre az intézkedésre. Meglehetősen népszerű Szlovákiában, (4,6%-a az EMVA-nak), Bulgáriában (4,3%), Csehországban (3,8%), Finnországban (3,7%), Olaszországban (3,4%) vagy Litvániában (3,3%). Ugyanakkor számos országban (Észtországban, Írországban, Cipruson, Lettországban, Máltán, Portugáliában és Romániában) nem alkalmazzák ezt az intézkedést.

Az EU DG. Agri. (2008) vidékfejlesztési jelentése megállapítja, hogy az ösztönzött diverzifikációs tevékenységek típusa és mértéke nagyon eltérő az Unión belül. A jelentés kiemeli, hogy **azok közül az országok közül, amelyek egy korábbi tervezési periódusban már alkalmazták ezt az intézkedést, azok közül egyik sem hagyta el** és ezt egyfajta pozitív jeleként is értelmezhetjük az intézkedés sikerességének. Az intézkedést régóta alkalmazzák az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Hollandiában, Ausztriában, Olaszországban vagy Finnországban, ahol – Olaszországot kivéve – párhuzamosan a farmdiverzifikáció fejlődése is megfigyelhető (EU DG. Agri., 2008).

A szakirodalom feldolgozásával áttekintettem a mezőgazdasági vállalkozások tevékenységbővítésével kapcsolatos legfontosabb fogalmakat, a főbb indítékokat, eszközöket, a diverzifikáció elmúlt évszázadban betöltött szerepét. Bemutattam, hogy külföldön, elsősorban az Európai tagállamokban mekkora a jelentősége, mik a diverzifikált tevékenységek főbb jellemzői és azokat milyen tényezők befolyásolják. Áttekintést adtam a diverzifikáció ösztönzésének, támogatásának fejlődési útjáról hazánk és az Európai Unió agrár- és vidékpolitikájában. Mindezekből kiindulva dolgozatomban a felhasznált források és vizsgálati módszerek bemutatását követően a hazai helyzet elemzését végzem el statisztikai és támogatási adatok, valamint empirikus felmérés alapján.

2. ANYAG ÉS MÓDSZER

Mint a bevezetőben említettem, kutató munkám indításaként felállítottam néhány hipotézist, melyekhez konkrét célkitűzések kapcsolódnak. Ezek igazolásához (vagy megcáfolásához) különböző adatállományok és egyéb információk elemzését végeztem el, a célnak megfelelő módszerekkel. A primer adatállományt személyes megkereséses és telefonos interjúk révén állítottam össze, a szekunder adat- és egyéb információ állomány többféle forrásból származik, nevezetesen:

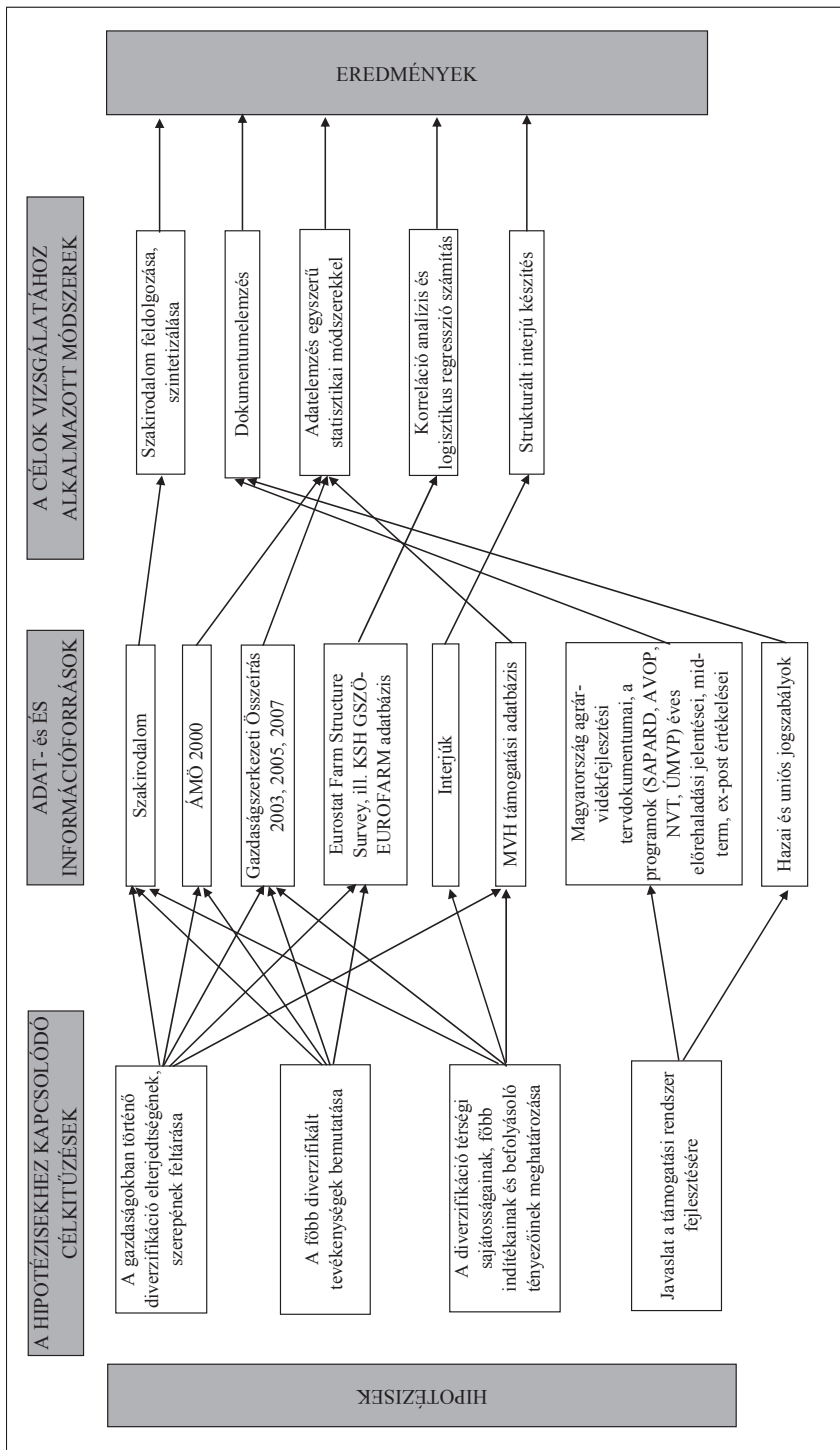
- Hazai és nemzetközi szakirodalom,
- A témához kapcsolódó hazai és uniós jogszabályok,
- Az uniós csatlakozásunk előtti és azt követő időszak agrár- és vidékfejlesztési tervdokumentumai: Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program (NAKP), Vidékfejlesztési Célelőirányzat (VFC), Magyarország SAPARD Terve, Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP) és Programkiegészítő Dokumentum (AVOP-PKD), Nemzeti Vidékfejlesztési Terv (NVT), Új Magyarország Vidékfejlesztési Terv (ÚMVP),
- Az agrár- és vidékfejlesztési programok (SAPARD, AVOP, NVT, ÚMVP) éves előrehaladási jelentései, mid-term és ex-post értékelései,
- Eurostat Farm Structure Survey illetve a KSH GSZŐ-EUROFARM adatbázis,
- KSH Általános Mezőgazdasági Összeírás 2000, Gazdaság szerkezeti Összeírás 2003, 2005, 2007 publikált és a KSH által szolgáltatott adatai, Magyarország mezőgazdasága, Gazdaságtipológia 2007,
- Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Hivatal agrár-vidékfejlesztési támogatások felhasználására vonatkozó adatai (SAPARD, AVOP és ÚMVP).

A célok, a módszerek és az eredmények kapcsolódását egy sematikus ábrán is szemléltettem (8. ábra). A szakirodalmi feldolgozás és dokumentumelemzés mellett a dolgozatomban alkalmazott kutatási módszerek a következők:

- Adatalemzés egyszerűbb statisztikai módszerekkel

A dolgozatban igen jelentős adatállományt dolgoztam fel és elemeztem azzal a céllal, hogy feltárjam a mezőgazdasági vállalkozásokban (egyéni és társas gazdaságokban) a mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli tevékenység bővítés (diverzifikáció) elterjedtségét, szerepét, a főbb tevékenységeket, továbbá meghatározom, a diverzifikációra ható tényezőket, és azt, hogy azok milyen mértékben és irányban befolyásolják a tevékenység bővítést. Az alapadatok közül a gazdaságok mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli tevékenységéről a gazdaság szerkezeti összeírások rendszere nyújt információt. Az Európai Unióban ez a rendszer (Farm Structure Survey – FSS) egymással összefüggő felvételekből áll: a tízévenkénti, teljes körű alapösszeírásokból, illetve a közbenső időszakban 2–3 évenként ismétlődő reprezentatív gazdaság szerkezeti összeírásokból. Magyarország a 2000. évi teljes körű Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ 2000) és a 2003. évi Gazdaság szerkezeti Összeírás (GSZŐ 2003) EU-konform végrehajtásával csatlakozott a rendszerhez és az Unió tagjaként 2005-ben és 2007-ben hajtott végre a KSH gazdaság szerkezeti összeírást.

Kutatásom sematikus felépítése

Forrás: Saját összeállítás, 2010.

Az Európai Unió módszertani előírásai szerint az összeírások lefedik a mezőgazdaság összes teljesítményének (Standard Fedezeti Hozzájárulásának – SFH) 99%-át előállító termelőegységeket. Az összeírás alapsokaságát a gazdasági szervezetek és a statisztikai értelemben vett meghatározott gazdaságküszöb¹³ feletti egyéni gazdaságok adják.

Az adatok részletezettségét tekintve azonban meg kell jegyezni, hogy a hazai összeírás és az Eurostat FSS adatbázisa között az adatközlés részletességében eltérések vannak. Így például a nem mezőgazdasági tevékenységek közül a hazai gazdaságszerkezeti felmérés 2007-ben már tizenöt, az Eurostat viszont csak nyolc tevékenységre közöl adatokat. De az egyéni gazdálkodók mezőgazdasági szakképzettsége tekintetében is megfigyelhető, hogy a 2007. évi GSZÖ közöl adatot, míg a 2007-es FSS nem.

Az adatok feldolgozását elsősorban a diverzifikáció elterjedtségének, szerepének feltárása, a főbb tevékenységek bemutatása, a diverzifikációra ható objektív tényezők hatásának meghatározása célkitűzések elérése érdekében végeztem. A gazdaságban folytatott nem mezőgazdasági tevékenységek gazdasági súlyának vizsgálatára sajnos a GSZÖ nem ad lehetőséget, mivel külön ezen tevékenységekből származó termelési értékre vagy árbevételre vonatkozóan nem szolgáltat információt. Az alacsony mintaszám miatt ebben a vonatkozásban a teszttüzemi adatbázis (FADN¹⁴) sem alkalmas a diverzifikált tevékenységek gazdasági súlyának vizsgálatára. Így vizsgálatom csupán a tevékenységek gazdaságokban történő előfordulására irányul. Az alkalmazott módszerek: átlag, arány, megoszlás, időbeni változás számítása. A számításokhoz, táblázatok és grafikonok elkészítéséhez a Microsoft Excel 2003 programot használtam. Ezek az elemzések alkalmasak voltak a dolgozat bevezetésében megfogalmazott hipotéziseim vizsgálatára, azok alátámasztására vagy elvetésére.

A Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal (MVH) vidékfejlesztési támogatásokra (SAPARD, AVOP, UMVP) vonatkozó adatbázisa területi (megyei) bontásban állt rendelkezésemre, ami lehetőséget adott az adatok (beérkezett és jóváhagyott pályázatok száma és támogatási forrása) térképi ábrázásra a Microsoft Excel 2003 program segítségével.

- Korreláció és regresszió számítás

Korreláció és regresszió számítást azzal a céllal végeztem, hogy számszerűsítsem azokat az összefüggéseket, amelyek a diverzifikáció és a különböző objektív tényezők (mint például a gazdaság mérete, használt földterülete, munkaerő-felhasználása, a gazdaságvezető kora) között jelentkeznek. Ezzel tulajdonképpen arra kerestem választ, hogy a különböző gazdasági tényezők milyen mértékben és egymáshoz viszonyítva is milyen „erősen” befolyásolják a gazdaságok diverzifikációs „hajlamát”. A gazdaságokat gazdasági forma szerint (egyéni gazdaságok és a gazdasági szervezetek) külön vizsgáltam, mert a szakirodalomból nyert információk alapján arra a következtetésre jutottam, hogy eltérő sajátosságaik lehetnek. Az elemzésre a KSH GSZÖ-

¹³ Gazdaságküszöb: mezőgazdasági tevékenységet folytató, technikailag és gazdaságilag különálló termelőegység (háztartás), amely használt

- termőterülete (szántó, kert, gyümölcsös, szőlő, rét, legelő, erdő, nádas, halastó külön-külön vagy együtt) legalább 1500 m², vagy
- gyümölcsös-, illetve szőlőterülete együtt legalább 500 m², vagy
rendelkezett legalább

- egy nagyobb élő állattal (szarvasmarha, sertés, ló, juh, kecske, bivaly), vagy
- 50 db baromfival (tyúkféle, liba, kacska, pulyka, gyöngyös), vagy
- 25 – 25 házinyúlal, prémes állattal, húsgalambbal, vagy
- 5 méhcsaláddal.

¹⁴ Farm Accountancy Data Network, azaz Mezőgazdasági Számviteli Információs Hálózat, a mezőgazdasági üzemek pénzügyi-, vagyoni helyzetét felmérő Európai Uniók reprezentatív információs rendszer.

EUROFARM, 2007 adatállománya szolgált, melyben a 2 EUME feletti ökonómiai méretű gazdaságok szerepelnek.

Az intervallumskálán mérhető változók tekintetében feltételeztem, hogy a minta normális eloszlású. A gazdasági szervezetek esetében a mintaszám 5695, az egyéni gazdaságoknál 82065 darab. A függő változót a gazdaság diverzifikációs tevékenységének léte vagy nem léte jelenti. Ezen tevékenységek az adatállomány alapján következők lehetnek: turizmus, termékfeldolgozás, fafeldolgozás, kézművesség, halgazdálkodás, megújuló energia termelés, szerződéses munkavégzés, egyéb tevékenységek.

A független változók a gazdasági szervezetek esetében a gazdaság ökonómiai mérete (SFH¹⁵ euróban), használt mezőgazdasági területe (ha), munkaerő-felhasználása (ÉME¹⁶). Az egyéni gazdaságok esetében az előző változókon kívül vizsgáltam még a gazdálkodó korcsoportját, a gazdaságvezető és házastársa gazdaságon kívüli munkavégzését, azt, hogy a gazdálkodás célja szerint saját fogyasztásra termelő vagy inkább árutermelő, illetőleg, hogy az értékesítés zömmel közvetlen értékesítés formájában történik-e.

Látható, hogy a függő változó – és az egyéni gazdaságok esetében még néhány független változó is – ún. bináris változók, azaz két értéket vehetnek fel, 1=igen, 0=nem. A szakirodalom (Sajtos–Mitev, É.N.) arra az esetre, ha a függő változó bináris, a független változók között pedig metrikus és nem metrikus változók egyaránt szerepelnek, a logisztikus regresszió használatát javasolja. A bináris eredményváltozójú modelleket diszkrét eredményváltozójú modelleknek, illetve kvalitatív eredményváltozójú modelleknek nevezzük (Ramanathan, 2003). Ezen modellek példái a lineáris valószínűségi modellek, a logit- és a probit modellek. Megjegyzendő, hogy az OLS (legkisebb négyzetek módszere) paraméterbecslési eljárás nem alkalmazható bináris eredményváltozójú modellre, mert az eltérésváltozók heteroszkedasztikusak (a hibatagok varianciái nem állandóak). A szakirodalom által ajánlott módszer ebben az esetben a probit és a binomiális logit modell, amelyeknél az alkalmazható paraméterbecslési eljárás a maximum likelihood módszer.

A probit elemzés mögött meghúzódó feltevés szerint létezik egy $Y_i^* = \alpha + \beta X_i + u_i$ alakú válaszfüggvény, ahol X_i megfigyelhető, de Y_i^* megfigyelhetetlen változó. Az u_i/σ sztenderd normális eloszlást követ. Amit a gyakorlatban megfigyelünk, az Y_i , amelynek értéke 1, ha $Y_i^* > 0$, és 0. Így:

$$Y_i = 1, \quad \text{ha } \alpha + \beta X_i + u_i > 0.$$

$$Y_i = 0, \quad \text{ha } \alpha + \beta X_i + u_i \leq 0.$$

(β : paraméter, α : a konstans, u : a reziduális változó)

Ha $F_{(z)}$ -vel jelöljük a sztenderd normális eloszlás eloszlásfüggvényét, vagyis $F_{(z)} = P(Z \leq z)$, akkor

$$P(Y_i = 1) = P(u_i > -\alpha - \beta X_i) = 1 - F\left(\frac{-\alpha - \beta X_i}{\sigma}\right)$$

$$P(Y_i = 0) = P(u_i \leq -\alpha - \beta X_i) = F\left(\frac{-\alpha - \beta X_i}{\sigma}\right)$$

¹⁵ SFH: standard fedezeti hozzájárulás: a bevétel és a változó költségek különbözete alapján meghatározott érték

¹⁶ Éves Munkaerő Egység (ÉME) angolul Annual Work Unit (AWU) =1800 munkaóra, azaz 225 nyolc órás munkanap.

A minta együttes valószínűségi függvénye ezért a következőképpen adható meg:

$$L = \prod_{y_i=0} F\left(\frac{-\alpha - \beta X_i}{\sigma}\right) \prod_{y_i=1} \left[1 - F\left(\frac{-\alpha - \beta X_i}{\sigma}\right)\right]$$

Ahol Π a szorzatoperátor. Az α és β paramétereket a fenti kifejezés maximalizálásával lehet becsülni, ami nem lineáris a paraméterekben és nem becsülhető a hagyományos regressziós programokkal. Az itt szükséges speciális nem lineáris optimalizálást az EViews program segítségével végeztem el.

A logisztikus regresszió számítás mellett az egyes változók közötti kapcsolatot korrelációelemzéssel is vizsgáltam, szintén az EViews program segítségével. Bár a Pearson féle korrelációs együttható metrikus változók közötti lineáris kapcsolat szorosságának és irányának leírására szolgál, esetemben pedig a függő változó és más független változók is binárisak, illetve nominálisak, igazán jól alkalmazható eljárás hiányában a változók mérési skála típusától elvonatkoztattam, és elvégeztem a Pearson féle korreláció analízist.

A Pearson-féle korrelációs együttható (r) képlete:

$$r = \frac{\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^N (y_i - \bar{y})^2}}$$

Ahol \bar{x} az x_i értékek, az \bar{y} az y_i értékek átlagait jelöli. Az r értéke -1 és +1 között mozoghat. A korrelációs együttható abszolút értéke a kapcsolat szorosságát, előjele a kapcsolat irányát mutatja. Minél erősebb két változó között a kapcsolat, a korrelációs együttható abszolút értéke annál közelebb esik az 1-hez. Ha az $r=0$, a vizsgált két változó kapcsolatát korrelálatlannak (de nem függetlennek) nevezzük és annyit mondhatunk, hogy a két változó között nincs lineáris kapcsolat. Az „r” jellemzőbb értékeit a 9. táblázat foglalja össze:

9. táblázat

A Pearson féle korrelációs együttható „r” jellemzőbb értékei

„r” értéke	Kapcsolat iránya (előjele) és erőssége
$r=1$	Tökéletes pozitív kapcsolat
$0,7 \leq r < 1$	Erős pozitív kapcsolat
$0,2 \leq r < 0,7$	Közepes pozitív kapcsolat
$0 < r < 0,2$	Gyenge pozitív kapcsolat
$r=0$	Nincs lineáris kapcsolat
$-0,2 < r < 0$	Gyenge negatív kapcsolat
$-0,7 < r \leq -0,2$	Közepes negatív kapcsolat
$-1 < r \leq -0,7$	Erős negatív kapcsolat
$r=-1$	Tökéletes negatív kapcsolat

Forrás: Sajtos L. – Mitev A. (É.N.): SPSS kutatási és adatelemzési Kézikönyv. Alinea Kiadó. pp. 203.

- Interjúk

A kutatás empirikus részének alapja a személyes megkeresésen illetve telefonos megkeresésen alapuló interjú módszer volt. Elsődleges céloom az interjúk segítségével a diverzifikációt befolyásoló (motiváló és gátló) szubjektív tényezők feltárása volt. A szakirodalomban (Majoros,

2009) meghatározott tizenegy féle interjúmódszer közül a strukturált interjút alkalmaztam. A beszélgetéseket előre megtervezett szerkesztett szerkezet szerint összeállított kérdések (interjúvázlat) alapján folytattam. A cél kvantitatív és kvalitatív információk gyűjtése volt, de arra is törekedtem, hogy a beszélgetések során olyan mögöttes információkat is összegyűjtsek, amelyek a válaszok jobb megértését, következtetések levonását, javaslatok kidolgozását is segítették.

3. EREDMÉNYEK

Kutatásom eredményeinek tárgyalásában elsőként bemutatom Magyarországon a mezőgazdasági vállalkozásokban (egyéni és társas gazdaságokban) a tevékenységbővítés mértékét, elterjedtségét, jellemzőit, a diverzifikált tevékenységeket. Statisztikai adatok alapján vizsgálom, hogy objektív tényezők (méret, munkaerő-lekötés, termelési irány, a gazdálkodás célja, a gazdaságvezető szakképzettsége, kora, jövedelemforrása) miként befolyásolják a diverzifikációra való „hajlamot”. Empirikus felmérés alapján vizsgálom, hogy milyen egyéb szubjektív tényezők azok, amelyek összefüggésbe hozhatók a diverzifikációval. Támogatási adatok alapján elemzem a diverzifikációt ösztönző támogatások eredményeit, értékelem a tapasztalatokat.

3.1. A gazdaságon belüli tevékenységbővítés (diverzifikáció) mértéke, jellemzői

Magyarországon a gazdaságok mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli tevékenységéről a 2000-es Általános Mezőgazdasági Összeírás, valamint a 2003-as és 2005-ös és 2007-es Gazdaságszerkezeti Összeírás adatai szolgáltatnak információt. A felmérések csupán arra vonatkozóan közölnek információt, hogy a gazdaságok folytatnak-e diverzifikált tevékenységet, melyek ezek, illetve mi jellemző ezen gazdaságokra, azonban a tevékenységek gazdasági súlyára, eredményére vonatkozóan (termelési érték, árbevétel) nincs adatközlés.

3.1.1. A diverzifikáció elterjedtsége, változása

A gazdaságszerkezeti összeírások adatai szerint **az összes gazdaságnak mindössze 5%-a** (2000-ben 47 ezer, 2003-ban 35,1 ezer 2005-ben 36,1 ezer, 2007-ben 31,8 ezer gazdaság) **folytat valamilyen, a mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli, de a gazdasághoz kötődő tevékenységet**. Az összeírás módszertani leírása szerint a diverzifikált tevékenységek körébe tartozik minden olyan nem mezőgazdasági tevékenység, amely kapcsolódik a gazdaság erőforrásaihoz (például munkaerő, földterület, gép, épület) vagy mezőgazdasági termékek feldolgozását jelenti. Ezen tevékenységek olyan szolgáltatások vagy olyan termékek előállítását jelentik, amelyeket a gazdálkodó részben vagy teljes egészében a piacon értékesít, így általuk jövedelemhez jut. A kizárólag saját fogyasztásra végzett tevékenységekre tehát nem vonatkoznak a felmérések. **Az Unió tagországainak átlagában** (1.4.1. fejezet) **a diverzifikált gazdaságok aránya az összes gazdaságon belül 12,6%** (EU DG. Agri, 2009), ami jelentősen felülmúlja a Magyarországra jellemző 5%-os értéket. A jelentős különbség azonban annak köszönhető, hogy Magyarországon a gazdaságszerkezeti összeírások gazdaságküszöb értéke (lásd: 49. oldal lábjegyzet) igen alacsony és emiatt nagyszámú – ökonómiai értelemben gazdaságnak nem nevezhető – háztartás is szerepel a felmérésben. Ezeket a nagyon kicsi (például 1 EUME¹⁷ alatti gazdasági méretű) üzemeket jellemzően részfoglalkozású gazdálkodók működtetik, ezért úgy is fogalmazhatunk, hogy esetükben a mezőgazdaságon kívüli főmunkahely jövedelmének (vagy a nyugdíjnak) kiegészítésére szolgáló tevékenységről van szó.

¹⁷ Az ökonómiai üzemméret kifejezésére használatos mutató az Európai Unióban az európai méretegység (EUME). Kiszámítása úgy történik, hogy az euróban kifejezett standard fedezeti hozzájárulás (SFH) értéket 1200-zal elosztják. Tehát 1 EUME = 1200 euró SFH érték. A standard fedezeti hozzájárulás: a bevétel és a változó költségek különbözete alapján meghatározott érték. 1 EUME körüli gazdasági méretű gazdaságnak felel meg például: 2 hektár búza+1 hektár kukorica, vagy 1 db tehén+1 hektár szemes kukorica, vagy 0,9 hektár minőségi borszőlő, vagy 0,8 hektár alma, vagy 6 db anyakoca+1 db kan sertés.

Amennyiben az 1 EUME feletti méretkategóriában vizsgálom a diverzifikált gazdaságok arányát, Magyarországra vonatkozóan már 12,3%-os arány jellemző, ami a régi tagállamok átlagos értékénél (10,6%) és az új tagországok többségénél is magasabb (lásd: 33. oldal 3. táblázat). Ezt tehát fontos szem előtt tartani a diverzifikáció hazai elterjedtségnek általános megítélésekor, ugyanakkor további vizsgálataim jelentős része mégis az összes (tehát 1 EUME alatti és feletti) gazdaságra vonatkozik, mert a rendelkezésre álló adatállomány nem teszi lehetővé egységesen csak az 1 EUME feletti gazdaságok elemzését.

Az elmúlt években a diverzifikált gazdaságok aránya lényegében nem változott, számuk azonban hasonlóan az összes gazdaság számához mintegy egyharmadával csökkent (10. táblázat), döntően az egyéni gazdaságok számának csökkenése miatt.

10. táblázat

A diverzifikált gazdaságok száma, aránya és földterületi részesedése 2000 és 2007 között

Év		Diverzifikált egyéni gazdaságok	Diverzifikált gazdasági szervezetek	Diverzifikált összes gazdaság
2000	száma	43009	3980	46989
	aránya, %	4,5	57,2	4,9
	földterületi részesedése %	7,7	47,8	31,1
2003	száma	33679	1502	35181
	aránya, %	4,4	19,2	4,5
	földterületi részesedése %	24,6	32,7	29,5
2005	száma	33592	2562	36154
	aránya, %	4,8	32,3	5,1
	földterületi részesedése %	12,2	31,6	24,2
2007	száma	29175	2651	31826
	aránya, %	4,7	35,8	5,1
	földterületi részesedése %	10,9	36,0	26,5
számának változása	2000=100%	67,8	66,6	67,7
	2003=100%	86,6	176,5	90,5
arányának változása	2000=100%	104,4	62,6	104,1
	2003=100%	106,8	186,5	113,3

Forrás: KSH: ÁMÖ, 2000; GSZÖ 2003, 2005, 2007.

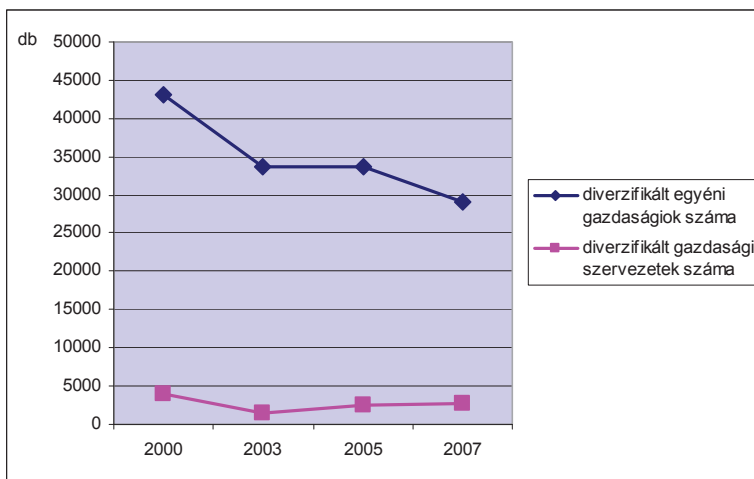
A csökkenés főként a 2000-2003 közötti időszakban volt nagyarányú, 2003-2007 között már „csak” 10%-pontos. A **diverzifikáció** (a diverzifikált tevékenységet folytató gazdaságok számának az összes gazdasághoz viszonyított aránya) a **gazdasági szervezetek körében** lényegesen **gyakoribb**. Míg a gazdasági szervezetek több mint egyharmada (35,8%-a) folytat valamilyen alaptevékenységen kívüli tevékenységet, addig az egyéni gazdaságok körében ez az arány csupán 4,7% volt 2007-ben. A **diverzifikált gazdaságok földterületi részesedése számarányuknál jóval nagyobb, 26,5%-os, ami jelzi, hogy ezen gazdaságok átlagos földterülete is jelentősen nagyobb**. Az egyéni gazdaságok esetében például a diverzifikált gazdaságok átlagos földterülete 8,4 hektár volt 2007-ben, ami több mint duplája az összes egyéni gazdaság által használt átlagos földterület méretnek (3,7 hektár). Ez a kapcsolódás feltehetően azért is jelentkezik, mert a tapasztalatok szerint minél kisebb méretű egy gazdaság, a nem mezőgazdasági főfoglalkozású gazdaságvezető annál kevésbé működteti gazdaságként (például saját eszközállománnyal), inkább csak – mint már jeleztem – a főfoglalkozása felől nézve jövedelemkiegészítő tevékenységnek tekinti.

Gazdálkodási forma szerint nézve elmondható, hogy 2003 után a diverzifikált gazdaságok számának változása mindkét gazdasági forma esetén együtt mozgott az összes gazdaság számának változásával, ennek megfelelően a gazdasági szervezetek gyarapodtak, az egyéni

gazdaságok száma mérséklődött. Ugyanakkor a diverzifikáltak aránya kismértékben növekedett mindkét gazdaságtípuson belül, ami az üzemszerkezetben tapasztalható koncentrációs folyamatokkal magyarázható (9. ábra).

9. ábra

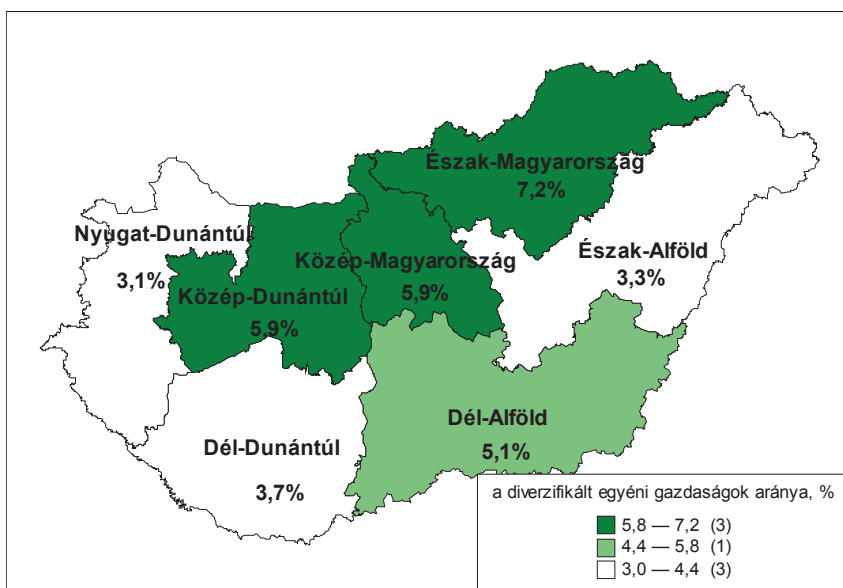
A diverzifikált egyéni gazdaságok és gazdasági szervezetek számának változása 2000 és 2007 között

Forrás: KSH: ÁMÖ, 2000; GSZÖ 2003, 2005, 2007.

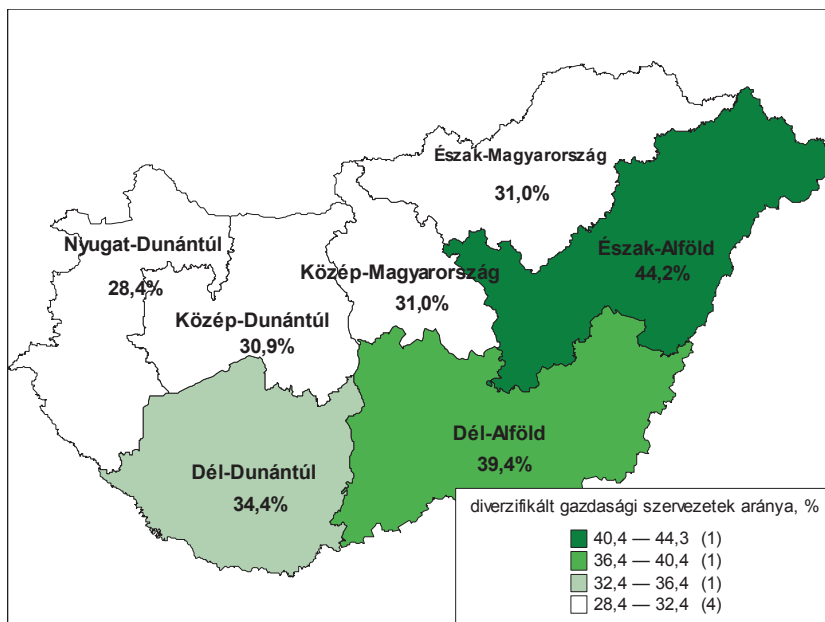
A gazdaságszerkezeti összeírás térségi elemzések elvégzését is lehetővé teszi, igaz csak régiós szinten. Megyei vagy akár kistérségi szintű vizsgálatokra a 2010. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás nyújt majd lehetőséget. Különbségek regionális szinten kimutathatók, bár az adatok viszonylag mérsékelt eltéréseket jeleznek. Míg a **diverzifikált egyéni gazdaságok aránya** 2007-ben a legrosszabb foglalkoztatási mutatókkal rendelkező **észak-magyarországi régióban volt a legmagasabb** (7,2%), és az országos átlagon (4,7%) felüli volt Közép-Dunántúlon (5,9%) és Dél-Alföldön (5,1%) is, addig a gazdasági szervezetek esetében az országos átlagnál magasabb arány a két alföldi és dél-dunántúli régióra jellemző (10, 11. ábra). Ezekben a régiókban ugyanis a szántóföldi növénytermesztés túlsúlya, ebből fakadóan a társas gazdaságokban népszerűbb gépi szolgáltatás nyújtásához adódnak kedvezőbb feltételek. Mindkét gazdaságcsoporthal **Nyugat-Dunántúlon a legalacsonyabb a diverzifikált gazdaságok aránya**, amiben feltehetően Ausztria közelsége és a gazdaságon kívüli jövedelemszerzés, az időszaki munkavállalás nagyobb lehetősége, és ennek révén az elérhető magasabb személyes jövedelem játszik szerepet. A gazdaságon kívüli foglalkozási lehetőségekkel való kapcsolatot az is alátámasztja az egyéni gazdaságok esetében, hogy a gazdálkodók hány százalékának van a gazdaságon kívül főfoglalkozásban jövedelemszerző tevékenysége. Míg az országos arány 36,6%, addig Észak-Magyarországon csupán 35,5%, Nyugat-Dunántúlon viszont 40,4%.

A diverzifikált egyéni gazdaságok aránya régióinként, 2007

Forrás: KSH: Magyarország Mezőgazdasága, Gazdaságszerkezeti Összeírás, 2007.

A diverzifikált gazdasági szervezetek aránya régióinként, 2007

Forrás: KSH: Magyarország Mezőgazdasága, Gazdaságszerkezeti Összeírás, 2007.

A diverzifikáció gyakorisága az üzemek termelési iránya (típusa) szerint jelentősen különbözik. Leggyakoribb a diverzifikált tevékenység a vegyes gazdaságok körében (6,7%), míg az egész évben majdnem állandó munkaerő igényű állattartó gazdaságok között a legkisebb (2,7%) az arányuk (11. táblázat).

11. táblázat

A diverzifikált gazdaságok aránya régióként, termelési típusok szerint 2000-2007

Régió	Növénytermesztő gazdaságok			Állattartó gazdaságok			Vegyes gazdaságok			A változás mértéke, 2000=100%		
	2000	2005	2007	2000	2005	2007	2000	2005	2007	növ. term.	állattartó	vegyes
Közép-Magyarország	6,0	4,3	8,5	2,2	1,2	2,7	6,6	5,7	7,9	141,5	124,5	119,3
Közép-Dunántúl	10,8	5,9	6,1	1,7	3,3	4,4	8,4	8,6	8,0	56,4	264,0	95,1
Nyugat-Dunántúl	6,8	3,2	2,5	2,1	2,1	2,9	8,4	5,8	5,7	37,3	138,4	67,9
Dél-Dunántúl	5,7	2,9	4,6	1,4	1,2	2,4	6,9	4,3	4,8	81,2	167,1	69,1
Észak-Magyarország	5,4	3,8	8,3	2,2	2,1	3,5	7,1	7,2	10,5	154,0	158,5	148,9
Észak-Alföld	1,9	4,3	3,4	1,0	2,4	2,4	3,4	6,0	5,0	173,8	237,6	145,7
Dél-Alföld	5,0	9,7	6,6	1,4	3,3	2,0	5,8	10,4	7,5	130,4	147,3	129,1
Ország összesen	5,5	4,9	5,4	1,6	2,4	2,7	6,1	7,2	6,7	98,1	169,9	110,0

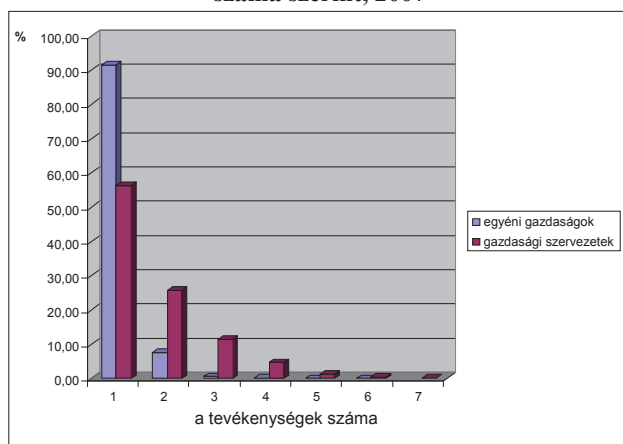
Forrás: KSH: Magyarország Mezőgazdasága, Gazdaságszerkezeti Összeírás, 2007.

Az is látszik azonban, hogy az állattenyésztő gazdaságok is bővítik tevékenységi körüket, hiszen 2000 óta a diverzifikált gazdaságok aránya mintegy 70%-ponttal nőtt, két régióban (a Közép-Dunántúlon és Észak-Alföldön) pedig megduplázódott. A vegyes gazdaságok körében országosan mérsékelt aránynövekedés figyelhető meg, a növénytermesztő gazdaságokhoz hasonlóan a dunántúli régiókban csökkent, míg a többi régióban növekedett a diverzifikált aránya.

A diverzifikált gazdaságokban a diverzifikáltság fokát a végzett tevékenységek számával is jellemezhetjük¹⁸ 12. ábra.

12. ábra

A diverzifikált gazdaságok aránya a gazdaságban végzett nem mezőgazdasági tevékenység száma szerint, 2007

Forrás: KSH adatszolgáltatás (Gazdaságszerkezeti Összeírás, 2007.)

¹⁸ Természetesen a tevékenységek árbevétele, vagy fedezeti összege szerkezetének elemzésével sokkal kifejezőbb mutatókkal vizsgálhattam volna a diverzifikáltság fokát, de a hivatalos statisztika ehhez nem gyűjt adatokat.

A diverzifikált egyéni gazdaságoknak 92%-a csupán egy mezőgazdaságon kívüli tevékenységet végzett, a gazdasági szervezeteknél ez az arány 56%. Az ábrán jól látszik, hogy a gazdasági szervezetek esetében sokkal nagyobb azon gazdaságok aránya, amelyek többféle tevékenységet is végeznek, még olyan is akad, amelyik hétféle tevékenységgel foglalkozik.

3.1.2. A diverzifikált tevékenységek

A Gazdaságszerkezeti Összeírásban a nem mezőgazdasági tevékenységet is végző gazdaságokra vonatkozó felmérés kitér az egyes tevékenységtípusokra is. A Magyarországon publikált GSZÖ 2007-ben tizennégyféle, plusz „egyéb” tevékenységkategoriót közöl, az Eurostat számára történő „Farm Structure Survey” kevésbé részletes, abban csak hét plusz „egyéb” tevékenységkategorió szerepel.

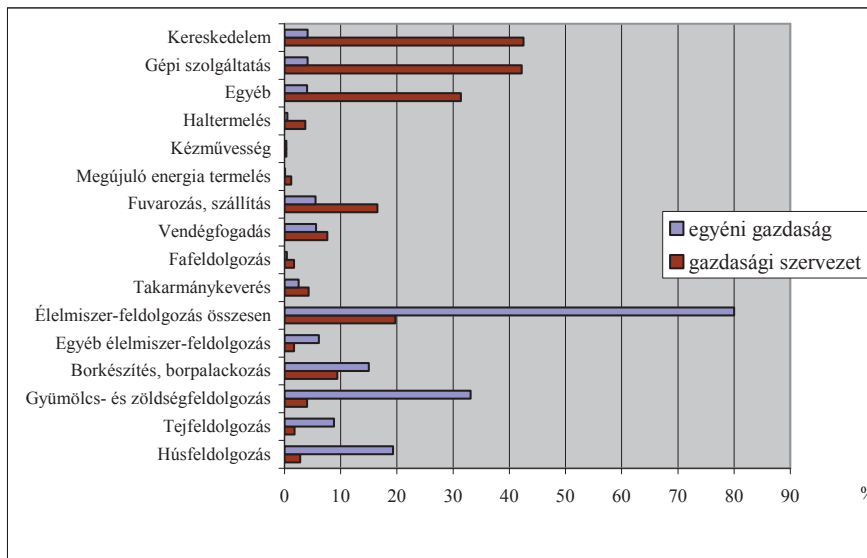
A 7. melléklet és a 13. ábra adataiból látszik, hogy a tevékenységek igen sokrétűek és más-más tevékenység jellemző a gazdasági szervezetekre és az egyéni gazdaságokra. **A gazdasági szervezetek főként gépi szolgáltatások nyújtásával, valamint szállítási, fuvarozási tevékenységgel** igyekeznek meglévő szabad gépi- és eszközkapacitásait hasznosítani, és jelentős részük **kereskedelmi tevékenységet is végez.** A diverzifikált tevékenységet folytató gazdasági szervezetek 42%-ában jellemző a gépi szolgáltatás, valamint a kereskedelmi tevékenység, 17%-ában pedig a szállítás. Valamilyen élelmiszer-feldolgozási tevékenységet a diverzifikált gazdasági szervezetek 20%-a végez, legnépszerűbb a borkészítés, palackozás. Vendégfogadással a gazdaságok mintegy 8%-a, takarmánykeveréssel illetve haltermeléssel 4%-a foglalkozik, ami körülbelül száz-száz üzemet jelent.

A diverzifikált egyéni gazdaságok döntő többsége (80%-a) valamilyen élelmiszer-feldolgozással bővíti tevékenységét. A legtöbb – 2007-ben 9649 – gazdaság gyümölcs- és zöldségfeldolgozással foglalkozott, a gazdaságok 19%-ában húsfeldolgozás, 15%-ában borkészítés, 9%-ában tejfeldolgozás volt jellemző. A vidékfejlesztés szempontjából oly sokat emlegetett és kiemelt ágazatnak tartott falusi turizmussal, vendéglátással a diverzifikált egyéni gazdaságok csupán 5,6%-a foglalkozott. Kézművességet a diverzifikált egyéni gazdaságok elhanyagolható hányada – 0,3%-a – folytat.

Az egyes diverzifikált tevékenységek elterjedtségét illetően a statisztikai felméréshez csak részben hasonló eredményre jutott egy 2005-ben – személyes közreműködéssel – végzett intézeti kutatás¹⁹, amelynek során 359 tesztüzemi rendszerhez tartozó egyéni gazdaságot kérdeztünk meg. A kutatás során megkérdezett egyéni gazdaságok 16%-a foglalkozott a gazdaságon belül mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli tevékenységgel. A statisztikai adatokkal ellentétben a felmérésben szereplő gazdálkodók közül legtöbben mezőgazdasági szolgáltatást végeztek, főként a nagyobb gazdaságok, amelyek műszaki, gépi kapacitásfeleslegüket igyekeznek kihasználni. A termékfeldolgozás viszont – ami a második leggyakoribb tevékenység – a kisméretű gazdaságokban jellemző. A gazdaságszerkezeti felmérések adatainak megfelelően turizmussal, vendégfogadással, kézművességgel a tesztüzemi mintában szereplő gazdaságok közül is csak kevesen foglalkoztak (Hamza-Tóth, 2006).

¹⁹ Hamza Eszter – Tóth Erzsébet (szerk.) (2006): Az egyéni gazdaságok eltartó-képessége, megélhetésben betöltött szerepe. Agrárgazdasági Tanulmányok 2. szám, AKI

A diverzifikált gazdaságok megoszlása tevékenységek szerint, 2007

Forrás: KSH: Magyarország mezőgazdasága GSZŐ 2007.

A változás igen eltérő mértékű és irányú az egyes tevékenység típusokban. 2000 és 2007 között a **tejfeldolgozást folytató gazdaságok száma** például mindkét gazdasági forma esetében **növekedett**, az egyéni gazdaságok száma duplájára, a gazdasági szervezetek száma másfélszeresére. A **húsfeldolgozást** végző gazdaságok száma 2005-ig mindkét gazdaságcsoport esetében növekedett, majd ezután csökkenés következett be, ami a gazdasági szervezetek körében lényegesen nagyobb arányú volt, mint az egyéni gazdaságoknál, ahol inkább stagnálásról beszélhetünk. Az állati termékeket feldolgozó gazdaságok számának növekedése az állattartó gazdaságok tendenciózus csökkenésével párhuzamosan ment végbe. Ebből arra következtettek, hogy az állattenyésztés folyamatos szerepvesztését a kisebb, félig önellátó és önellátó gazdaságok megszűnése kíséri, míg a tőkeerősebb árutermelő gazdaságok a hozzáadott érték növelése, a feldolgozottság irányába próbálnak „előre menekülni”. A **gyümölcs- és zöldségfeldolgozást végző egyéni gazdaságok** száma jelentősen, **közel ötszörösére növekedett** az időszak alatt, miközben a gazdasági szervezetek száma szinten maradt. A gyümölcs és zöldség feldolgozást folytató gazdaságok változásában is hasonló okok húzódnak meg mint az állattartó gazdaságoknál, hiszen az összes gyümölcsstermelő egyéni gazdaság száma harmadával, a zöldségtermelőké felével csökkent az időszak alatt. A **borpalackozással, borkészítéssel foglalkozó egyéni gazdaságok száma** ugyanakkor 2000 után **drasztikusan lecsökkent**, ami valószínűsíthetően annak az 1999. év végén megjelent, és 2000. augusztus 1-jétől kötelező érvényű törvénymódosításnak köszönhető, ami a jövedéki törvény rendelkezéseit a borra is kiterjesztette (Hamza – Tóth, 2006). Bár a **vendéglátással foglalkozó gazdaságok aránya alacsony**, bízható, hogy számuk az egyéni gazdaságok között **2000 óta évről évre gyarapszik**. Különösen 2005-2007 között nőtt nagyobb mértékben, ami összefüggésben lehet a 2007. évi falusi és agroturisztikai szolgáltató tevékenységet szabályozó kormányrendelettel²⁰, amely alapján a falusi szállásadóknak lehetőségük nyílt saját termékeik helyben, falusi vendégasztal

²⁰ 136/2007. (IV. 13.) Korm. Rendelet a falusi és agroturisztikai szolgáltató tevékenységről. (A 136/2007. (VI. 13.) Korm. rendeletet a 239/2009. (X. 20.) Korm. rendelet 20. § (1) bekezdés c) pontja hatályon kívül helyezte.)

formájában történő értékesítésére. Ezen kívül kedvező hatással volt a tevékenység folytatására az a változtatás is, ami szerint a falusi vendéglátásból származó adómentes jövedelem határa ebben az évben 400 ezer forintról 800 ezer forintra emelkedett. Érdemes még szót ejteni a gazdaságok körében ugyan csak kis számban előforduló **megújuló energia termelésről**, amely tevékenység talán a támogatási lehetőségeknek is köszönhetően **egyre népszerűbb**, és mind több gazdaság diverzifikálja ilyen irányba vállalkozását.

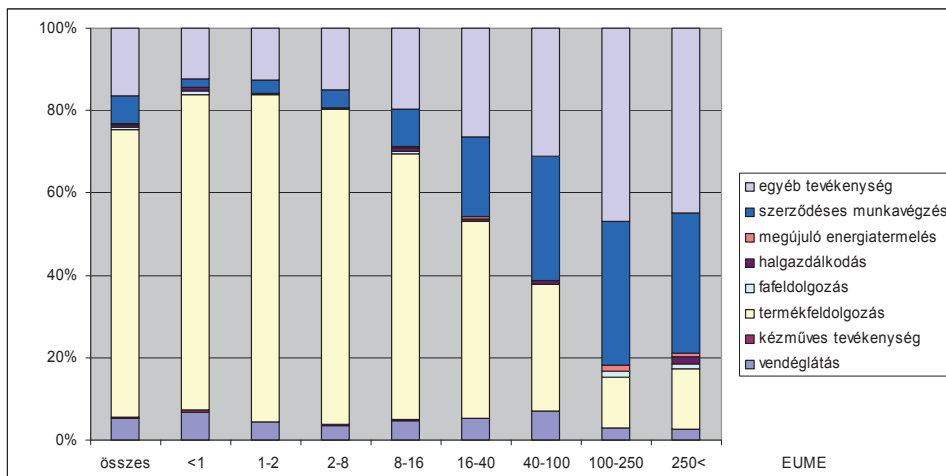
Az Eurostat számára történő „Farm Structure Survey” KSH adatállomány feldolgozásával lehetőség nyílik a különböző tevékenység típusok szerint felmért gazdaságok gazdaságméret szerint történő elemzésére is. Ez az adatállomány azonban a tevékenység típusok közül csak nyolc tevékenységcsoportot különít el, amelyek a következők:

- termékek feldolgozása
- fafeldolgozás
- vendégfogadás
- kézművesség
- halgazdálkodás
- megújuló energia termelés
- szerződéses munkavégzés (ami elsősorban gépi szolgáltatások nyújtását jelenti)
- egyéb tevékenységek

A különböző tevékenységek megoszlását a gazdaságok – Európai Méretegységgel (EUME) jellemezhető – méretkategóriák szerinti csoportjaiban vizsgálva megállapítható, hogy a **termékfeldolgozás a kisméretű gazdaságokban jellemzően nagyobb arányban van jelen**, és a méret növekedésével ez az arány csökken, miközben **a nagyméretű gazdaságokban egyre nő a szerződéses munkavégzést** illetően az egyéb tevékenységet – ahová például a kereskedelem, takarmánykeverés vagy szállítás, fuvarozás is tartozik – végző gazdaságok részaránya. A nagyobb, (100 EUME feletti) méretű gazdaságok csoportjában nem csak az említett szolgáltatások jellemzőek, hanem az is, hogy más, összességében nem túlzottan népszerű tevékenységek is, mint például a megújuló energia termelés, a halgazdálkodás, a fafeldolgozás is arányát tekintve megjelenik. (14. ábra).

14. ábra

A diverzifikált tevékenységek megoszlása a gazdaságok méretkategóriák szerinti csoportjaiban, 2007

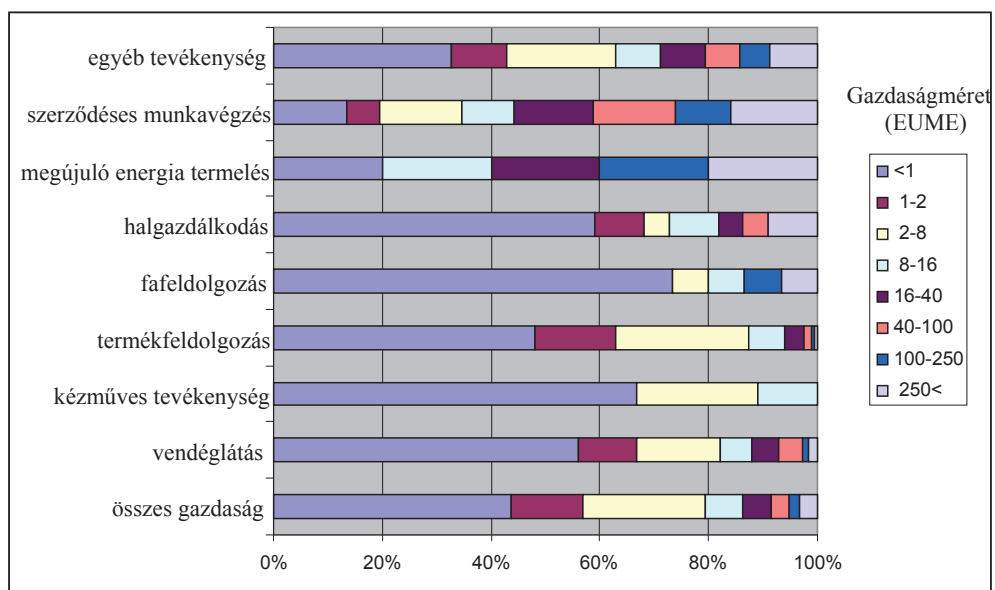
Forrás: Eurostat: Farm Structure Survey, 2007.

Burgerné Gimes Anna és Szép Katalin 2003-2004-ben a nyugat-magyarországi és dél-alföldi régióban folytatott kérdőíves felmérésük alapján ezzel szemben arra a következtetésre jutottak, hogy élelmiszer-feldolgozást a nagyobb gazdaságokban magasabb arányban folytatnak. Kutatásukban a megkérdezett gazdaságok közül az 1-20 hektáros gazdaságok 2,5%-a, a 20-50 hektárosok 4,4%-a, míg az 50-100 hektárosoknak már 6,1%-a végzett élelmiszer-feldolgozást (Burgerné-Szép, 2006).

Ha egy másik összefüggésben vizsgáljuk a tevékenység típusok és a gazdaságméret összefüggését, nevezetesen, az egyes tevékenységeken belül elemezzük, hogy milyen a gazdaságok méret szerinti megoszlása, azt a megállapítást tehetjük, hogy a szerződéses munkavégzést és a megújuló energia termelést kivéve minden tevékenység esetében – hasonlóan az összes gazdasághoz – a kisméretű (főként ez 1 EUME alatti méretű) gazdaságok túlsúlya jellemző (15. ábra). A gépi szolgáltatások nyújtása és a megújuló energia termelés egyaránt jellemző a nagy és a kisméretű gazdaságokban is, hasonlóan az egyéb tevékenységhez. A kézműves tevékenység, a vendéglátás és a termékek feldolgozásának nagyobb aránya egyértelműen a kisméretű gazdaságokra jellemző.

15. ábra

A diverzifikált gazdaságok méret szerinti megoszlása az egyes diverzifikált tevékenység kategóriákban, 2007

Forrás: Eurostat: Farm Structure Survey, 2007.

Az előzőekben tárgyalt tevékenységek mellett a dolgozat első fejezetében leírtak alapján az **ökológiai- vagy más néven biogazdálkodást** is a diverzifikáció tárgykörébe sorolom. Magyarországon az ökológiai gazdálkodással művelt ellenőrzött terület²¹ 2003-ban 113816 hektár volt, 2004-re 128690 hektárra nőtt, majd ezt követően – a világ más országaitól eltérően – kis mértékben csökkent, 2008-ban 122816 hektárra, ami a **mezőgazdasági terület 2,1%-át** teszi ki. A visszaesés okát a szakemberek (Czeller – Roszík, 2007) alapvetően a támogatások

²¹ A Biokontroll Hungária Nonprofit Kft és a Hungária Öko Garancia Kft által együttesen ellenőrzött

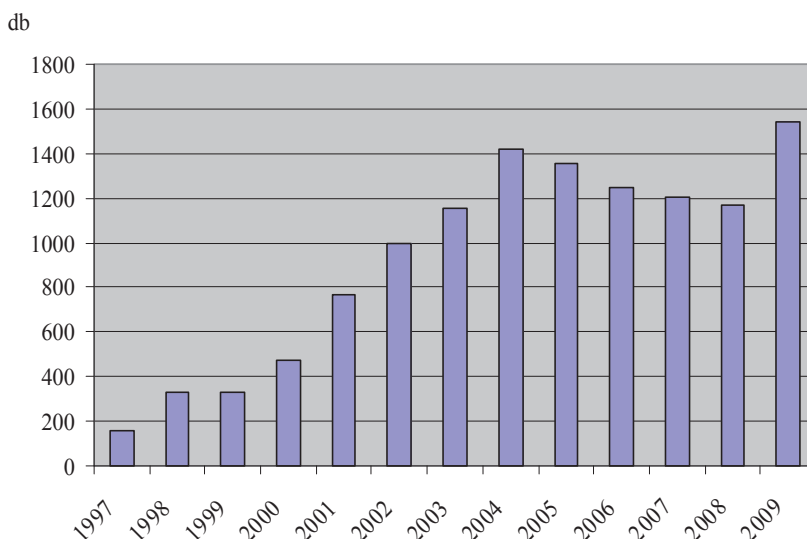
csökkenésében és az értékesítés kockázatában látják. Az érintett területek 2004 óta tartó csökkenése 2009-ben ismételen növekedést mutatott, ezzel az átállt területek nagysága elérte a 110498 hektárt.

A 2092/91/EGK rendelet szerinti ökológiai módon gazdálkodó szervezeti egységek száma 1995-ben még csak száz körül, 2003-ban 1155 volt. 2006-ig a gazdaságok száma tovább növekedett, majd kismértékben csökkent, 2008-ban 1234 üzemben, tehát a gazdaságok alig 0,2%-ában folyt ellenőrzött ökológiai gazdálkodás (16. ábra).

Az állattenyésztés általános szerepvesztése, az állatállomány csökkenése úgy tűnik, hogy a bio-állattartásra nem jellemző. Ez a támogatások és az elérhető magasabb értékesítési ár mellett annak is köszönhető, hogy a bio-állattartással foglalkozó gazdaságok általában a takarmányt saját maguk termelik meg, termelési szerkezetük diverzifikált, ami kiszolgáltatottságukat jelentős mértékben csökkenti. A bio-állattartásra szakosodott, Biokontroll Hungária Nonprofit Kft által ellenőrzött gazdaságokban tartott állatok száma 1997-2004 között kilencszeresére (1400-ról 12254 számosállatra) nőtt, majd 2005-től – az állattartó gazdaságok számának csökkenése ellenére – az állatállomány kis mértékben tovább növekedett, 2005-ben még 156 gazdaság, 2008-ban 113 gazdaság foglalkozott 16111 számosállattal. Bioméhészettel 1998-ban 49 méhészs kezdett foglalkozni, számuk azóta 200 főre gyarapodott, összesen 20044 méhcsaládot tartanak.

16. ábra

Az öko-gazdaságok számának változása 1997-2009

Megjegyzés: Az adatok az ökológiai termelésre átállt és átállás alatt lévő területtel rendelkező, a Biokontroll Hungária Nonprofit Kft által ellenőrzött vállalkozásokra vonatkoznak.

Forrás: Roszik Péter et al. (2009)

3.2. A diverzifikációt befolyásoló tényezők vizsgálata

A külső és belső tényezők közül vannak, amelyek egy része statisztikailag megfogható, elemezhető, míg egy részük csak empirikus vizsgálatok és szakirodalmi információk alapján vizsgálható. A statisztikailag felmért tényezők a gazdaság mérete, a gazdaság típusa, a

gazdaságban dolgozó munkaerő mennyisége, az egyéni gazdaságok esetében az előbbieken kívül a gazdaságvezető kora, mezőgazdasági képzettsége, aktivitása, a gazdaságban ledolgozott munkaidő, a gazdálkodó gazdaságon kívüli munkavégzése és a gazdálkodás célja. Ugyanakkor a diverzifikációra számos olyan külső és belső tényező is befolyással van, amelyek hatását csak a gazdaságok empirikus vizsgálatával és a külső makro környezet széleskörű komplex elemzésével tudjuk meghatározni. Ezen tényezők lehetnek külső, a gazdaság környezetéből adódó faktorok, mint pl. a piaci kereslet, a fogyasztói szokások, a tevékenység végzését befolyásoló uniós és kormányzati szintű politikák, támogatási rendszer, a gazdaság elhelyezkedése, valamint úgynevezett belső tényezők, amelyekhez sorolható a gazdaság erőforrás-kapacitása, tőkeellátottsága, a gazdálkodó új tevékenységgel kapcsolatos készségei, innovativitása, rátermettsége, kockázatvállalási és vállalkozási hajlama, szakértelme.

Vizsgálataim jelentős része a statisztikai adatokkal „lefedett” tényezők elemzésére, az összefüggések feltárására irányul.

3.2.1. Egyszerű statisztikai elemzések eredményei

A statisztikai adatokkal jellemezhető tényezők vizsgálatát a 2007. évi Gazdaságszerkezeti Összeírás adatai alapján végzem, melyek egy részét az Eurostat adatbázisából kérdeztem le, más részét pedig a KSH adatállományából nyertem. Mivel a gazdasági szervezetekre és az egyéni gazdaságokra vonatkozóan eltér az adatokkal jellemezhető tényezők köre, ezért a két gazdaságtípust külön vizsgálom. Az egyes tényezőket veszem górcső alá, vizsgálom, hogy hogyan alakul Magyarországon a diverzifikált gazdaságok száma és aránya az egyes tényezők tekintetében, valamint milyen előjelű és mekkora különbségek tapasztalhatók a diverzifikált gazdaságok és az összes gazdaság megoszlásai között.

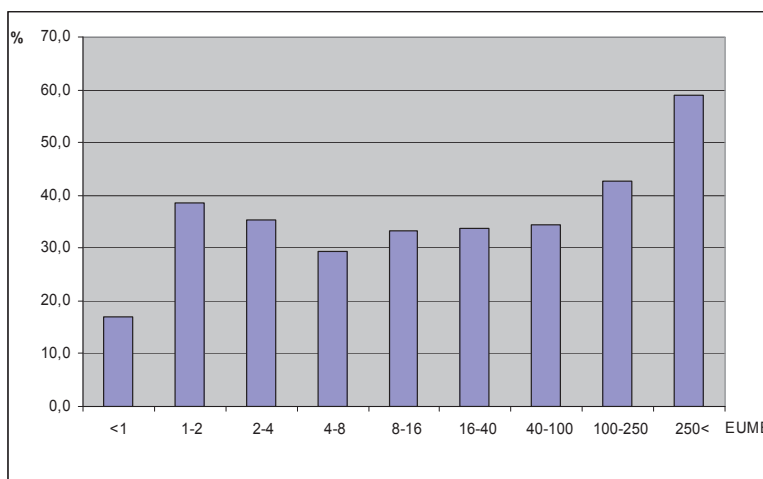
3.2.1.1. Gazdasági szervezetek

A gazdasági szervezetekre vonatkozóan a gazdaságok tevékenységbővítését, diverzifikációját befolyásoló és statisztikai adatokkal jellemezhető tényezők a következők: a gazdaság ökonómiai mérete európai méretegységben (EUME) kifejezve, a gazdaság által használt mezőgazdasági terület nagysága, a gazdaságban felhasznált munkaerő mennyisége éves munkaerőegységben (ÉME) kifejezve, valamint a gazdaság termelési iránya.

A gazdaság mérete

A diverzifikált gazdasági szervezetek arányát a gazdaságok egyes méretkategóriáiban vizsgálva azt tapasztaltam, hogy az 1 EUME alatti, tehát életképesnek semmiképpen nem nevezhető, valójában gazdaságnak sem tekinthető szervezetek között a diverzifikált gazdaságok jóval az átlagos érték (35,6%) alatti, 18%-os arányt képviselnek (17. ábra).

A diverzifikált gazdasági szervezetek aránya a gazdaságok méret (EUME) szerinti csoportjaiban, 2007

Forrás: Eurostat: Farm Structure Survey, 2007 adatbázis alapján saját szerkesztés, 2010.

Az életképességi mérethatár²² körüli és az annál nagyobb gazdaságok esetében vizsgálva a diverzifikált tevékenységek meglétét a gazdaságokban azt tapasztalhatjuk, hogy a 4-8 EUME-el jellemezhető csoportban az arány nem éri el a 30%-ot, utána viszont egyértelmű a tendencia, miszerint **a gazdaság méret növekedésével a diverzifikált gazdaságok aránya is növekszik.**

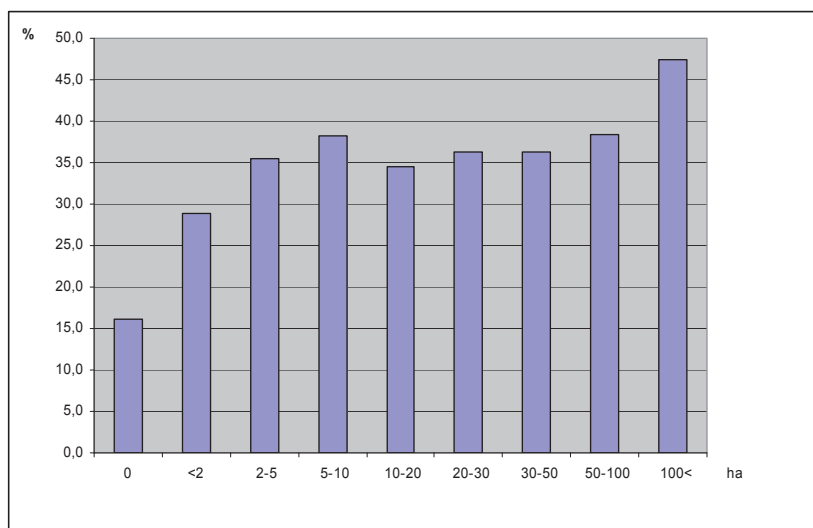
A legnagyobb, **250 EUME feletti méretkategóriában a gazdaságoknak már majd 60%-a diverzifikálja tevékenységét.** Az gazdasági-életképességi határt csak épphogy átlépő kis gazdaságok esetében a diverzifikáció feltételezhetően egyfajta jövedelem kiegészítési kényszert jelent, míg a nagy gazdaságok esetében az erőforrás kihasználás optimalizálása, hatékonyságnövelés és kockázatcsökkentés állhat a tevékenységbővítés háttérében.

A gazdaság által használt mezőgazdasági terület méret szerinti kategóriáinak alapján hasonló tendencia figyelhető meg a diverzifikált gazdaságok arányában, mint az ökonómiai méret szerinti arányok esetében, bár valamivel kisebb a szórás az egyes kategóriák között. A legszembetűnőbb itt is az, hogy a legnagyobb méretcsoportba tartozók között meghatározó, közel 50%-os a diverzifikáltak jelenléte (18. ábra).

A gazdaságok méretkategóriák szerinti megoszlását vizsgálva (EUME és a használt földterület nagysága alapján egyaránt) látható, hogy a diverzifikált gazdaságok fele több, mint 100 hektár mezőgazdasági területet művel, illetve közel 40%-a 100 EUME ökonómiai méret feletti (8. és 9. melléklet).

²² Az életképesség formailag meghatározott határa változó lehet, az ÚMVP szerint az az üzem gazdaságilag életképes, amely eléri a 4 EUME (Európai Méret Egység) ökonómiai méretet. 1 Európai Méret Egység = 1200 euró SFH (standard fedezeti hozzájárulás) érték.

A diverzifikált gazdasági szervezetek aránya a gazdaságok által használt mezőgazdasági terület nagysága szerinti csoportokban, 2007

Forrás: Eurostat: Farm Structure Survey, 2007 adatbázis alapján saját szerkesztés, 2010.

A gazdaság munkaerő lekötése

A gazdasági szervezetek munkaerő lekötésének vizsgálatát a 2 EUME feletti gazdaságokban végeztem. Az összes gazdasági szervezet átlagos munkaerő lekötése 13,2 Éves Munkaerő Egység (ÉME), ami a **diverzifikált tevékenységet folytató gazdaságokban 22,3 ÉME, ez a nem diverzifikált gazdaságok munkaidő lekötésének (7,2 ÉME) háromszorosa!** Az munkaerő-felhasználás az állandó és időszakos alkalmazottak között a következőképpen oszlik meg: az összes gazdaságban az állandó munkaerő átlagosan 12,46 ÉME-t dolgozik, az időszakos munkaerő 0,7 ÉME-t (12. táblázat). A diverzifikált gazdaságokban az állandó munkaerő lekötése átlagosan 21,1 ÉME, míg az időszakos dolgozóké 1,2 ÉME. **A különbség felhívja a figyelmet a diverzifikáció munkaerő felhasználásban, foglalkoztatásban betöltött szerepére.**

12. táblázat

A 2 EUME feletti méretű gazdasági szervezetek átlagos munkaerő lekötése, 2007

Átlagos Munkaerő (ÉME)	Diverzifikált gazdaságok	Nem diverzifikált gazdaságok	Összes gazdaság
Összes munkaerő	22,3	7,2	13,2
ebből: állandó munkaerő	21,1	6,8	12,5
időszakos munkaerő	1,2	0,4	0,7

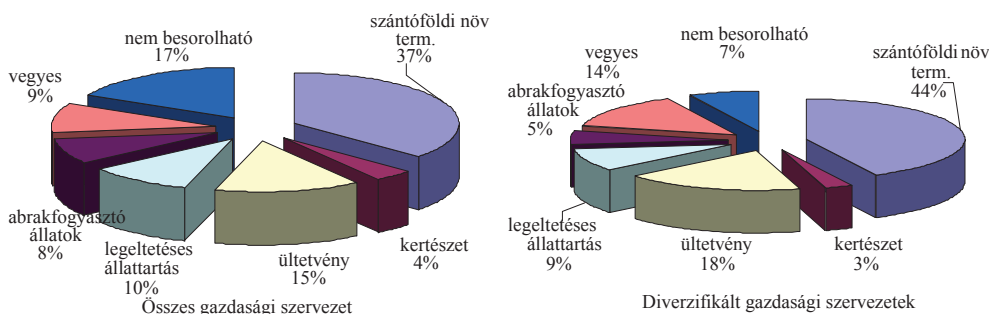
Forrás: KSH: GSZŐ-EUROFARM 2007 adatbázis alapján saját szerkesztés, 2010.

A gazdaság termelési iránya

A gazdasági szervezetek termelési irány szerinti megoszlását vizsgálva megállapítható, hogy a diverzifikált gazdaságok körében a vegyes gazdaságok, az ültetvényes és a szántóföldi növénytermesztő gazdaságok nagyobb arányban képviseltetik magukat, mint az összes gazdasági szervezet esetében (19. ábra), míg az állattartó gazdaságok aránya alacsonyabb.

19. ábra

Az összes és a diverzifikált gazdasági szervezetek termelési típus szerinti megoszlása, 2007

Forrás: Eurostat: Farm Structure Survey, 2007 adatbázis és KSH: Magyarország mezőgazdasága Gazdaságtipológia, 2007. www.ksh.hu alapján saját szerkesztés, 2010.

Ha az egyes termelési típusokon belül vizsgáljuk a diverzifikált gazdaságok arányát, akkor viszont azt tapasztalhatjuk, hogy **a vegyes termelési szerkezetű gazdaságok több mint felében** jellemző a mezőgazdasági tevékenységen kívüli tevékenységbővítés, **a szántóföldi növénytermeléssel illetve az ültetvényes gazdálkodással foglalkozó gazdasági szervezetek mintegy 41-43%-a diverzifikált**. Tudva, hogy a gazdasági szervezetek körében a diverzifikáció túlnyomó részben gépi szolgáltatások végzését, fuvarozást, szállítást, kereskedelmi tevékenységet jelent, valamint még a borászat is jellemző (7. melléklet), nem meglepő, hogy a növénytermesztők körében magas a diverzifikáció mértéke. Az állattartó gazdaságok között a legeltetési állattartóknak mintegy 32%-a, az abrafogyasztó állatot tartó gazdaságoknak viszont csupán 22%-a folytat valamilyen egyéb tevékenységet a gazdaságban (10. melléklet).

3.2.1.2. Egyéni gazdaságok

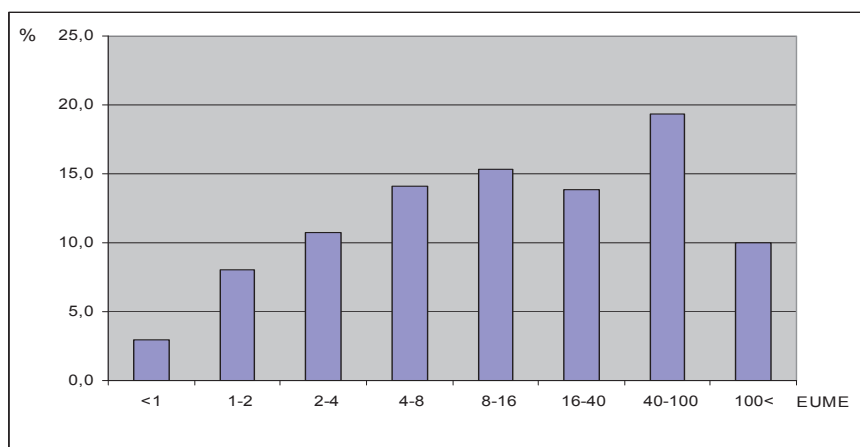
Az egyéni gazdaságok esetében a statisztikai adatokkal jellemezhető, a diverzifikációt befolyásoló tényezők köre jóval tágabb, mint a gazdasági szervezeteknél. Itt is tudtam vizsgálni a diverzifikációt ökonómiai méret-, a használt földterület nagysága, a felhasznált munkaerő mennyisége és termelési irány szerint, de ezeken kívül még a gazdálkodás céljára, a gazdálkodó korára, képzettségére, jövedelemszerző tevékenységére és gazdasági aktivitására vonatkozóan is rendelkezésre állnak adatok. Ráadásul ez utóbbi öt tényező tekintetében a diverzifikált (gazdaságon belül egyéb tevékenységet is végző) gazdaságok mellett az ökológiai gazdálkodást folytatókról is végez adatgyűjtést a KSH²³.

²³ Megjegyzendő azonban, hogy a GSZÖ-ben felmért ökológiai gazdaságok száma némileg eltér a Biokontroll Hungária Nonprofit Kft és az Öko Garancia Kft által ellenőrzött gazdaságok számától.

A Gazdaságszerkezeti Összeírásban felmért egyéni gazdaságok gazdaságméret szerinti megoszlására jellemző az igen kicsi, 1 EUME alatti egységek túlsúlya,(78,2%). Ez azért van így, mert a statisztikai gazdaságméret igen alacsony küszöbértéke miatt meglehetősen nagyszámú termelőegység minősül statisztikai (adatszolgáltatási) értelemben gazdaságnak, annak ellenére, hogy az így felmért egyéni gazdaságok fele (52%-a) például kizárólag saját fogyasztásra termel, a mezőgazdasági termelésből jövedelme tehát nem képződik. Ezért az 1 EUME alatti gazdaságokat valójában nem gazdaságnak, inkább csak **mezőgazdasági tevékenységet is folytató háztartásnak tekinthetjük**, amelyek körében a tevékenységbővítést vizsgálni nem is igazán okszerű. A 11. mellékletből azonban egyértelműen látszik, hogy a **diverzifikált gazdaságok méret szerinti megoszlása szemben az összes gazdaságéval jóval kiegyenlítettebb és az 1 EUME-nél nagyobb méretkategóriákban rendre magasabb arányt képviselnek**. A diverzifikált gazdaságok arányát az egyes méretcsoportokon belül vizsgálva, a nagyobb gazdaságok – különösen a 8-16 és a 40-100 EUME méretkategóriába tartozók – között az átlagos arány (4,7%) három- négyszerese figyelhető meg (20. ábra). 100 EUME felett azonban a diverzifikált gazdaságok aránya jelentősen csökken, aminek feltehetően méretgazdaságossági okai vannak.

20. ábra

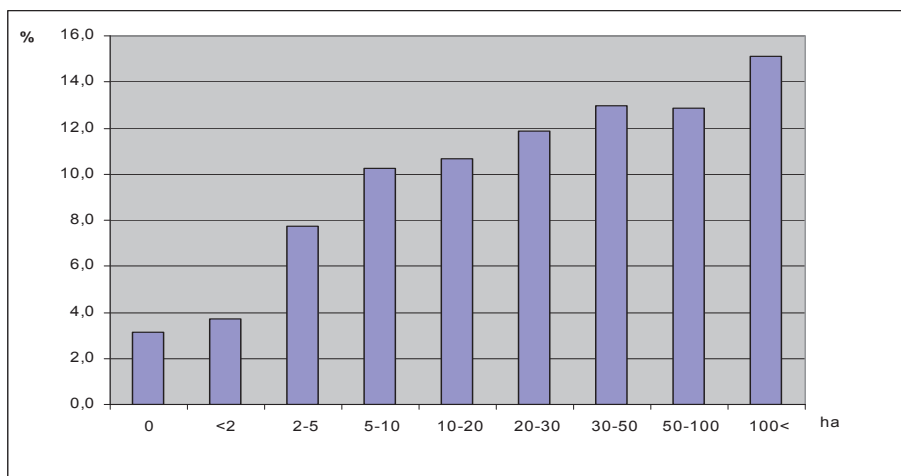
A diverzifikált egyéni gazdaságok aránya a gazdaságok ökonomiai méret szerinti csoportjaiban, 2007

Forrás: Eurostat: Farm Structure Survey, 2007 adatbázis alapján saját szerkesztés, 2010.

Az egyéni gazdaságok által használt mezőgazdasági terület mérete alapján vizsgálva a diverzifikáció arányát, egyértelmű a tendencia, miszerint **a diverzifikált gazdaságok aránya a gazdaságok méretének növekedésével emelkedik** (21. ábra).

A diverzifikált egyéni gazdaságok aránya a gazdaságok által használt mezőgazdasági terület nagyság szerinti csoportokban, 2007

Forrás: Eurostat: Farm Structure Survey, 2007 adatbázis alapján saját szerkesztés, 2010.

A gazdaságon belüli diverzifikáció mértékének és a gazdaságok méretének összefüggése kérdésében **az én kutatásaim is megerősítették** a már korábban is hivatkozott angliai kutatás és annak folytatásának (Turner et al., 2003 és 2006.) valamint hazai szerzők hasonló következtetéseit (Burgerné – Szép, 2006). Fehér (2003) észak-alföldi és észak-magyarországi kistérségi társulások területén végzett felmérései is azt mutatják, hogy a diverzifikáltság foka a nagyobb – 100 hektár feletti területtel rendelkező – gazdaságokban magasabb, míg a kisebb méretű gazdaságokban alacsony a diverzifikáció mértéke. A gazdaságok méret szerinti megoszlását vizsgálva is jól látszik, hogy míg az összes egyéni gazdaság 73%-ának van 2 hektár alatti földterülete, addig a diverzifikált gazdaságok körében ez az arány lényegesen alacsonyabb (57%) (12. melléklet).

A gazdaság munkaerő lekötése

A 2 EUME feletti méretű egyéni gazdaságok átlagos munkaerő lekötése 1,2 ÉME, amelyből az időszakos alkalmazottak munkaeje csupán 0,1 ÉME-t tesz ki. Az állandó munkaerőt az egyéni gazdaságokban a gazdálkodó és a család munkaeje jelenti. **A diverzifikált gazdaságokban** átlagosan 1,5 ÉME-nek megfelelő munkaerő dolgozik, ezekben a gazdaságokban az állandó és **az alkalmi munkaerő felhasználás csak alig valamivel magasabb az átlagosnál** (13. táblázat).

13. táblázat

A 2 EUME feletti méretű egyéni gazdaságok átlagos munkaerő lekötése, 2007

(ÉME)

	Diverzifikált gazdaságok	Nem diverzifikált gazdaságok	Összes gazdaság
Összes munkaerő	1,5	1,1	1,2
ebből: állandó munkaerő*	1,3	1,0	1,1
időszakos munkaerő	0,2	0,1	0,1

* a gazdálkodó, a házastárs és a családtagok munkaeje + az állandó alkalmazottak munkaeje

Forrás: KSH: GSZÖ-EUROFARM 2007 adatbázis alapján saját szerkesztés, 2010.

A gazdasági szervezeteknél tapasztalt, a diverzifikált gazdaságokra jellemző jelentős munkaerőtöbblet az egyéni esetében azért nem jelentkezik, mert az ő esetükben a család jelenti a munkaerőbázist, fizetett állandó vagy időszakos alkalmazottak foglalkoztatására az alacsony jövedelemtermelő képesség miatt csak kevés gazdaságban nyílik lehetőség.

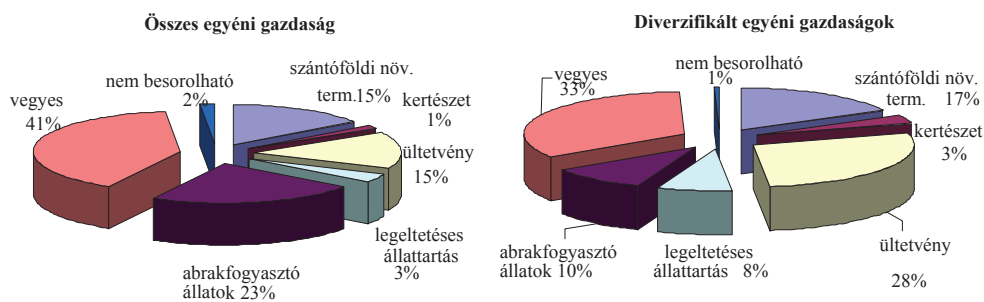
A gazdaság termelési iránya

A gazdaságok termelési iránya meghatározó tényezője a tevékenységbővítés mértékének és irányának is. A 22. ábrán jól látszik a különbség a diverzifikált- és az összes gazdaság termelési irány szerinti megoszlásában. Míg az összes egyéni gazdaság zöme (41%-a) vegyes termelési irányú és 23%-a abrakfogyasztó állattartással foglalkozik, addig a diverzifikált gazdaságok között ezek a típusok mintegy 10%-kal kisebb arányban képviseltetik magukat. Az **ültetvényes gazdálkodást folytatók és a legeltetéses állattartók** ellenben **lényegesen magasabb arányt képviselnek a diverzifikált gazdaságok körében.**

Ez utóbbi két gazdaságtípusban, valamint a kertészeti termelést folytatók között a tevékenységbővítéssel foglalkozó gazdaságok az átlagos arány mintegy kétszeresét érik el (9- és 11%), míg az abrakfogyasztó állattartó és vegyes gazdaságokban a diverzifikált gazdaságok aránya alulreprezentált (13. melléklet). Az összefüggés nyilvánvalóvá válik, ha megnézzük a 8. mellékletben a gazdaságok számát diverzifikált tevékenység szerint. **A tevékenységbővítést folytató egyéni gazdaságok zöme (82%-a) ugyanis élelmiszer-feldolgozást végez, azon belül is legjelentősebb a gyümölcs-feldolgozás és bortermelés, ami nyilvánvalóan az ültetvényes gazdálkodást és kertészeti termelést folytatókra jellemző, illetve a hús- és tejtermelés is gyakori, ami pedig a legeltetéses állattartók magas arányát igazolja.**

22. ábra

A diverzifikált és az összes egyéni gazdaság termelési típus szerinti megoszlása, 2007

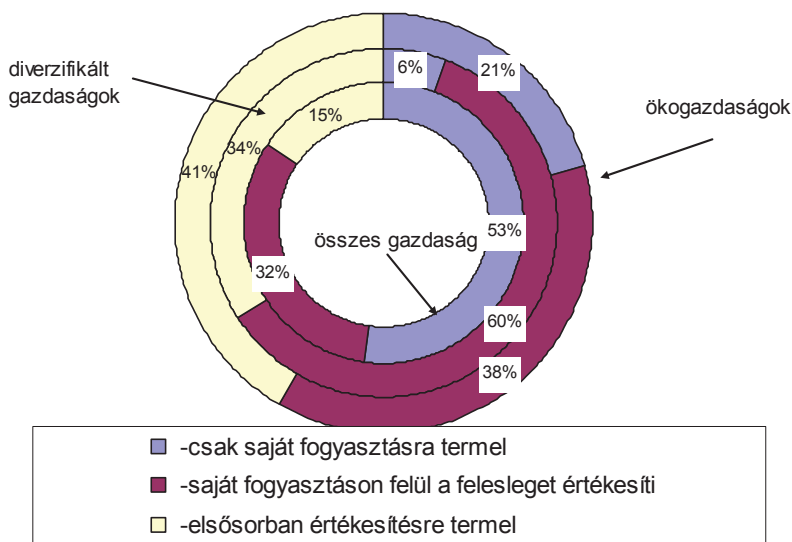

Forrás: Eurostat: Farm Structure Survey, 2007 adatbázis alapján saját szerkesztés, 2010.

A gazdálkodás célja

Mint már korábban említettem, a Gazdaságszerkezeti Összeírásban felmért egyéni gazdaságok több mint fele kizárólag saját fogyasztásra termel, egyharmaduk a saját fogyasztáson felüli felesleget értékesíti és csupán 15%-uk nevezhető igazi árutermelő gazdaságnak. Részint az előzőekben vizsgált, mérettel kapcsolatos összefüggést igazolja az a tény is, hogy mind a **diverzifikált gazdaságokon, mind pedig az ökológiai termeléssel foglalkozó gazdaságokon belül nagyobb arányt képviselnek az úgynevezett árutermelő gazdaságok** (ahol a termékek több mint 50%-át értékesítik) mint az összes egyéni gazdaságban (23. ábra).

Az egyéni gazdaságok gazdálkodási cél szerinti megoszlása, 2007

Forrás: KSH: Magyarország mezőgazdasága GSZŐ 2007.

Míg az egyéni gazdaságok körében az árutermelők aránya mindössze 15%, addig a diverzifikált tevékenységet végző gazdaságok 34%-a, az ökológiai gazdaságoknak pedig 41%-a árutermelőnek számít.

A csak saját fogyasztásra termelő gazdaságok esetében nem is célszerű tevékenységbővítésről beszélni, a felesleget értékesítők körében 8,7%-ot tesznek ki a diverzifikált gazdaságok és 0,35%-ot (tehát az összes gazdaságon belüli arányuknak megfelelő százalékot) az ökológiai gazdaságok. Az elsősorban értékesítő gazdaságoknak mintegy 10%-a bővíti tevékenységét a gazdaságon belül, 0,8%-a folytat ökológiai gazdálkodást.

Az összeírt egyéni gazdaságvezetőknek alig több mint egyötöde (22%-a) nyilatkozott úgy, hogy fő jövedelme a gazdaságból származik. A diverzifikált gazdaságok körében ez az arány 37%, az ökológiai gazdálkodók esetében 46% (14. táblázat). Ez mindenképpen azt mutatja, hogy a jövedelemszerzés tekintetében azok a gazdaságok, amelyek több lábon állnak, nagyobb hozzáadott értéket állítanak elő, kedvezőbb pozícióban vannak.

A Gazdaság szerkezeti Összeírás kérdőíve a közvetlen piaci értékesítés mértékére is rákérdezett. Ezek szerint az egyéni gazdaságok 18%-ában jellemző, hogy a piacra szánt termékek több mint felét közvetlen módon értékesítik. **Ez az arány a diverzifikált- és az ökológiai gazdaságok körében több mint duplája, 40%.**

14. táblázat

A diverzifikált és ökológiai egyéni gazdaságok aránya és az összes gazdaság megoszlásától való eltérése a gazdálkodás célja szerint, 2007

A gazdálkodás célja	Összes	Diverzifikált	Ökológiai	Összes	Diverzifikált	Ökológiai	Diverzifikált	Ökológiai
	egyéni gazdaság(ok)							
	száma			megoszlása, %			aránya, %	
Csak saját fogyasztásra termelő	322 085	1 655	363	52,1	5,7	20,7	0,5	0,1
A felesleget értékesítő	200 506	17 369	663	32,4	59,5	37,8	8,7	0,3
Elsősorban értékesítésre termelő	95 574	9 900	730	15,4	33,9	41,6	10,4	0,8
Mezőgazdasági szolgáltatást végző	500	251	0	0,1	0,9	0,0	50,1	0,0
Összesen	618 665	29 175	1 755	100,0	100,0	100,0	4,7	0,3
A gazdálkodó								
az összes értékesítés több mint 50%-át közvetlenül értékesíti a piacon	112 726	12 068	687	18,2	41,4	39,2	10,7	0,6
fő jövedelme az összeírt gazdaságból származik	136 579	10 659	810	22,1	36,5	46,1	7,8	0,6

Forrás: KSH: Magyarország mezőgazdasága GSZÖ 2007.

Az egyéni gazdálkodók kora

A gazdaságvezetők kor szerinti megoszlását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb eltérés a diverzifikált- és ökológiai gazdaságok vezetői, valamint az összes gazdaságvezető kormegoszlása között a középkorúak (45-54 éves) között és a legidősebb, 65 év feletti korcsoportban jellemző (15. táblázat).

15. táblázat

A diverzifikált és ökológiai gazdálkodást folytató egyéni gazdaságok gazdaságvezetőinek száma, megoszlása és aránya a gazdálkodó korcsoportjai szerint, 2007

Gazdálkodó életkora (év)	Összes	Diverzifikált	Ökológiai	Összes	Diverzifikált	Ökológiai	Diverzifikált	Ökológiai
	egyéni gazdaságok gazdaságvezetőjének							
	száma			megoszlása, %			aránya, %	
14-19	835	52	0	0,1	0,2	0,0	6,3	0,0
20-24	2 723	70	13	0,4	0,2	0,7	2,6	0,5
25-29	13 840	585	63	2,2	2,0	3,6	4,2	0,5
30-34	29 449	1 449	44	4,8	5,0	2,5	4,9	0,1
-34	46 847	2 156	120	7,5	7,4	6,8	4,6	0,3
35-39	40 117	2 093	114	6,5	7,2	6,5	5,2	0,3
40-44	49 839	2 599	124	8,1	8,9	7,1	5,2	0,2
45-49	58 510	3 266	276	9,5	11,2	15,7	5,6	0,5
50-54	83 837	4 572	298	13,6	15,7	17,0	5,5	0,4
35-54	232 303	12 530	812	37,7	43,0	46,3	5,4	0,3
55-59	83 788	4 226	242	13,5	14,5	13,8	5,0	0,3
60-64	83 888	4 049	224	13,6	13,9	12,8	4,8	0,3
55-64	167 676	8 275	466	27,1	28,4	26,6	4,9	0,3
65-	171 839	6 213	357	27,8	21,3	20,3	3,6	0,2
Összesen	618 665	29 175	1 755	100,0	100,0	100,0	4,7	0,3

Forrás: KSH: Magyarország mezőgazdasága GSZÖ 2007.

A diverzifikált és ökogazdaságok körében a 35-45 év közöttiek aránya 43,0 – 46,3%, szemben az összes gazdaságvezetőre jellemző 37,1%-kal. Ezzel szemben az összes gazdaságvezető közel 28%-a 65 feletti, ez az arány a diverzifikált gazdaságok vezetői körében csak 21,3%, az ökogazdálkodóknál pedig 20,3%. Az egyes korcsoportokon belül az arányokat tekintve **mind a diverzifikált-, mind pedig az ökogazdaságok vezetői a 45-54 éves korosztályban felülreprezentáltak.** Az ökogazdálkodást folytatók még a legfiatalabb, 20-30 évesek között is nagyobb (0,5%-os) arányt képviselnek az átlagos 0,3%-nál.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy **azok a gazdaságvezetők, akik bővítik gazdaságon belül a tevékenységüket illetve ökológiai gazdaságot irányítanak, az átlagosnál fiatalabbak.**

A gazdálkodók képzettségi szintje

A **gazdaságvezetők mezőgazdasági szakképzettségi szintje** tekintetében az összes gazdaságvezetőtől lényeges eltérést tapasztalhatunk mind a diverzifikált, mind az ökogazdaságok vezetőinél. A megoszlást tekintve a legnagyobb eltérés a diverzifikált gazdaságoknál az, hogy a csupán gyakorlati tapasztalattal rendelkezők aránya 9%-ponttal alacsonyabb mint az összes gazdaságvezető esetében, miközben az alapfokú mezőgazdasági végzettséggel rendelkezők aránya 3,8-, a középfokúaké 5,3-, a felsőfokú végzettségüké pedig 2,6%-ponttal meghaladja az összes gazdaságvezető megoszlási arányait (16. táblázat). Az ökogazdaságot irányítók esetében még jelentősebb a pozitív irányú eltérés a szakmai képzéssel rendelkezők irányába. Az ökogazdálkodóknak ugyanis közel 10%-a rendelkezik mezőgazdasági diplomával (ugyanaz az arány az összes gazdaságvezetőnél csupán 1,8%) és 15%-uk mezőgazdasági középiskolát végzett szemben az összes gazdálkodóra jellemző 5,6%-kal.

A gazdaságon belüli **diverzifikált tevékenységet folytató-, és az ökogazdálkodók összes gazdaságon belüli aránya az átlagos arányukat jóval meghaladja a közép- és felsőfokú mezőgazdasági végzettséggel rendelkezők körében.** A mezőgazdasági diplomás gazdaságvezetők közel 12%-a diverzifikálja tevékenységét és 1,5%-a biogazdálkodó. Az eredmények egybevágnak Burgerné Gimes Anna és Szép Katalin (2006) felméréseivel, amely szerint a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező gazdálkodók nagyobb arányban végeznek diverzifikált tevékenységet. Mindezek azt bizonyítják, hogy a tudatos, hozzáértésen, szakértelmen alapuló gazdálkodás meghatározója és kitörési pontja lehet a hazai élelmiszergazdaságnak és egyben alapja a vidéki gazdaság fejlődésének.

16. táblázat

A diverzifikált és ökológiai gazdálkodást folytató egyéni gazdaságok gazdaságvezetőinek száma, megoszlása és aránya mezőgazdasági képzettség szerint, 2007

Gazdál-kodó mezőgazda- sági végzettsége	Összes	Diverzifi- kált	Ökológiai	Összes	Diverzifi- kált	Ökológiai	Diverzifi- kált	Ökológiai
	egyéni gazdaságok gazdaságvezetőjének							
	száma			megoszlása, %			aránya, %	
Nincs	69 519	2 525	120	11,2	8,7	6,8	3,6	0,2
Gyakorlati tapasztalat	467 932	19 411	1 073	75,6	66,5	61,1	4,1	0,2
Alapfok	35 534	2 768	129	5,7	9,5	7,4	7,8	0,4
középfok	34 474	3 183	265	5,6	10,9	15,1	9,2	0,8
Felsőfok	11 207	1 287	168	1,8	4,4	9,6	11,5	1,5
Összesen	618 665	29 175	1 755	100,0	100,0	100,0	4,7	0,3

Megjegyzés: Mezőgazdasági végzettség az iskolarendszerben és iskolarendszeren kívül ténylegesen megszerzett legmagasabb mezőgazdasági végzettség, amelynek a szintje lehet:

Forrás: KSH: Magyarország mezőgazdasága GSZÓ 2007.

A gazdálkodók gazdasági aktivitása

A gazdaságvezetők gazdasági aktivitás szerinti megoszlását a 17. táblázat adatai mutatják. Az egyéni gazdaságok vezetőinek fele nyugdíjas, 42%-a foglalkoztatott. **A diverzifikált és ökológiai gazdálkodást folytató gazdaságvezetők között a foglalkoztatottak ennél nagyobb arányban (46,3- és 48,8%) képviselik magukat**, miközben a nyugdíjasok és munkanélküliek kisebb arányban vannak jelen. A nyugdíjasok kisebb aránya egybecseng a kor szerinti megoszlással, miszerint a 65 év felettek aránya alacsonyabb a diverzifikált és ökológiai gazdaságokban egyaránt. Ha az összes foglalkoztatotti státusban lévő egyéni gazdálkodót vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy az átlagnál nagyobb arányuk (5,2%-uk) diverzifikálja tevékenységét.

17. táblázat

A diverzifikált és ökológiai gazdálkodást folytató egyéni gazdaságok gazdaságvezetőinek száma, megoszlása és aránya gazdasági aktivitásuk szerint, 2007

Gazdálkodó gazdasági aktivitása	Összes	Diverzifikált	Ökológiai	Összes	Diverzifikált	Ökológiai	Diverzifikált	Ökológiai
	egyéni gazdaságok gazdaságvezetőjének							
	száma			megoszlása, %			aránya, %	
Foglalkoztatott	258 481	13 505	857	41,8	46,3	48,8	5,2	0,3
Munkanélküli	21 978	743	18	3,6	2,5	1,0	3,4	0,1
Nyugdíjas	304 829	11 889	663	49,3	40,7	37,8	3,9	0,2
Anyasági ellátásban részesülő	2 736	71	0	0,4	0,2	0,0	2,6	0,0
Tanuló	405	13	10	0,1	0,0	0,6	3,3	2,5
Egyéb	30 237	2 955	207	4,9	10,1	11,8	9,8	0,7
Összesen	618 665	29 175	1 755	100,0	100,0	100,0	4,7	0,3

Megjegyzés: Foglalkoztatott az a személy, aki az év nagyobbik részében (a munkaerő-felmérés fogalma szerint: a megfigyelt héten) legalább heti egy órányi, jövedelmet biztosító munkát végzett, illetve rendelkezett olyan munkahellyel, ahonnan átmenetileg (betegség, szabadság – ideértve szülési szabadságot is – miatt) nem dolgozott.

Munkanélküli az a személy, aki az év nagyobbik részében nem dolgozott, és nincs is olyan munkája, amelytől csak átmenetileg volt távol, a kikérdezést megelőző négy hét folyamán aktívan keresett munkát, a kikérdezés időpontjában rendelkezésre állt, azaz két héten belül munkába tudna állni, ha megfelelő állás kínálkozna számára, illetve már talált munkát, ahol 90 napon belül dolgozni kezd.

Nyugdíjas az a személy, aki az év nagyobbik részében nem folytat jövedelmet biztosító munkát és nyugdíjban, rokkantnyugdíjban, nyugdíjszerű ellátásban, járadékban részesült.

Tanuló az a személy, aki az év nagyobbik részében jövedelmet biztosító munkát nem folytatott, nappali tagozatos oktatásban vett részt.

Forrás: KSH: Magyarország mezőgazdasága GSZŐ 2007.

Nyilvánvaló az eddig elemzett tényezők egymással való összefüggése, a multikollinearitás az egyes változók (méret, munkaerő-lekötés, kor, képzettség és gazdasági aktivitás) között. Mindezek rávilágítanak a magyar mezőgazdaság duális jellegére. A nagyobb, gazdaságilag életképes és versenyképes gazdaságok mellett, melyek élén fiatalabb és képzett vezetők állnak és a tudatos több lábbon állást vagy ökológiai gazdálkodást nagyobb arányban folytatják, jelen van igen nagy számú – jellemzően képzettség nélküli idősebbek által működtetett– törpe gazdaság, illetve háztartás, amelyekben a mezőgazdasági termelés inkább szociális szerepet tölt be mintsem gazdaságit.

A gazdálkodók gazdaságon kívüli jövedelemszerzése

Az egyéni gazdálkodók gazdaságon kívüli jövedelemszerző tevékenysége tekintetében a diverzifikált- és az ökológiai gazdálkodást folytató gazdaságvezetőknél a 2007-es

Gazdaságszerkezeti Összeírás adatai alapján **nem lehet markáns különbséget kimutatni**. Ez azért érdekes, mert a 2005-ös gazdaságszerkezeti felmérés adatai – amelyet korábbi kutatásaim alkalmával elemeztem – még jelentős eltérést mutattak, ami szerint a diverzifikált- és az ökológiai gazdaságokban 3-7% ponttal magasabb volt azon gazdaságvezetők aránya, akik munkavégzésből származó jövedelmüket kizárólag a gazdaságban állítják elő. Ez pedig logikusnak is tűnik, mivel a diverzifikált tevékenységek bevezetése, vagy az ökológiai gazdálkodásra való átállás jelentős munkaidő többletet jelent így kevesebb idő jut a gazdaságon kívüli munkavégzésre. A 2007-es felmérés szerint a vizsgált két gazdaságtípusban azon gazdálkodók aránya magasabb valamivel, akiknek a gazdálkodáson kívül valamilyen mellékfoglalkozásuk van. Ez leginkább akkor szembetűnő, ha a mellékfoglalkozású (részmunkaidős) gazdálkodók között figyeljük meg a diverzifikált és az ökológiai irányítók arányát, ami az átlagos 4,7 és 0,3%-nál magasabb 7,6% és 0,4% (18. táblázat). A folyamat hátterében feltehetően az a tendencia húzódik meg, ami szerint az összes egyéni gazdaságvezető körében is egyre növekszik a gazdaságon kívül is munkát vállalók aránya.

18. táblázat

A diverzifikált és ökológiai gazdálkodást folytató egyéni gazdaságok gazdaságvezetőinek száma, megoszlása és aránya a gazdaságon kívüli jövedelemszerző tevékenység szerint, 2007

Gazdálkodó gazdaságon kívüli jövedelemszerző tevékenysége	Összes	Diverzifikált	Ökológiai	Összes	Diverzifikált	Ökológiai	Diverzifikált	Ökológiai
	egyéni gazdaságok gazdaságvezetőjének							
	száma			megoszlása, %			aránya, %	
nincs	384 893	18 263	1 071	62,2	62,6	61,0	4,7	0,3
van, főfoglalkozásban	226 739	10 379	658	36,6	35,6	37,5	4,6	0,3
van, nem főfoglalkozásban	7 034	533	26	1,1	1,8	1,5	7,6	0,4
Összesen	618 665	29 175	1 755	100,0	100,0	100,0	4,7	0,3

Forrás: KSH: Magyarország mezőgazdasága GSZÖ 2007.

3.2.2. Regresszió számítás eredményei

Az előző fejezetben egyszerűbb statisztikai vizsgálatokkal feltárt összefüggéseket ökonometriai módszerekkel is értékeltem. Az elemzéshez a KSH GSZÖ-EUROFARM 2007 üzemsoros adatbázisa szolgált, a 2 EUME feletti ökonómiai méretű gazdaságokra vonatkozóan. Az adatállomány az előző fejezetben elemzett aggregált adatokat tartalmazó adatállománynál kevesebb változó vizsgálatát tette lehetővé, de a legfontosabb tényezők (független változók) tekintetében elvégezhető a vizsgálat. A gazdasági szervezeteket (5695 db) és az egyéni gazdaságokat (súlyozva 82065 db) külön vizsgáltam. Mivel a függő változót a gazdaságok diverzifikációs tevékenységének léte vagy nem léte jelenti, ez egy bináris, két értéket felvevő változó, amely tehát $Y=1$, ha a gazdaság folytat diverzifikált tevékenységet, $Y=0$ ha a gazdaság nem folytat diverzifikált tevékenységet. A gazdasági szervezetek esetében a független változók:

- a gazdaság ökonómiai mérete (SFH euróban),
- a gazdaság használt mezőgazdasági területe (ha),
- a gazdaság munkaerő-felhasználása (ÉME)

Az egyéni gazdaságok esetében a független változók:

- a gazdaság ökonómiai mérete (SFH euróban),
- a gazdaság használt mezőgazdasági területe (ha),
- a gazdaság munkaerő-felhasználása (ÉME)
- a gazdaság zömmel (50%-nál nagyobb mértékben) saját fogyasztásra termel (igen=1, nem=0)
- a gazdaságban termelt termékek értékesítése zömmel (50%-nál nagyobb mértékben) közvetlen értékesítés formájában történik (igen=1, nem=0)
- a gazdaságvezető korcsoportja (24 év alatti; 25-34 éves; 35-44 éves; 45-54 éves; 55-64 éves; 65 év feletti)
- a gazdaságvezető gazdaságon kívüli munkavégzése (igen=1, nem=0)
- a gazdaságvezető házastársának gazdaságon kívüli munkavégzése (igen=1, nem=0)

Mint ahogy már a 2. fejezetben írtam, a szakirodalom (Sajtos–Mitev, N.É.) arra az esetre, ha a függő változó bináris, a független változók között pedig metrikus és nem metrikus változók egyaránt szerepelnek, **a logisztikus regresszió használatát javasolja**. A szakirodalom által ajánlott módszer ebben az esetben a probit és a binomiális logit modell, amelyeknél az alkalmazható paraméterbecslési eljárás a maximum likelihood módszer. A becslésre mindkét modellen belül három különböző maximalizáló algoritmus alkalmas, ezek az alábbiak:

- Newton-Raphson féle maximalizáló algoritmus
- Berndt-Hall-Hausman (BHHH) maximalizáló algoritmus
- GLM általános lineáris modell a sztenderd hibák becslésére.

Mivel az eredmények tekintetében az egyes algoritmusok között nincs számottevő különbség, ezért csak a Newton-Raphson féle maximalizáló algoritmust alkalmazó becslési eljárást mutatom be (19. és 20. táblázatok, 14. és 15. mellékletek).

19. táblázat

A 2 EUME feletti méretű gazdasági szervezetekre vonatkozó logisztikus regresszió számítás eredményei

Alkalmazott modell	Változó	Koefficiens
Probit modell	mezőgazdasági terület (ha)	0.000324
	gazdasági méret (SFH euróban)	$-3.22 \cdot 10^{-7}$
	munkaerő (ÉME)	0.012317
Binomiális Logit modell	mezőgazdasági terület (ha)	0.000568
	gazdasági méret (SFH euróban)	$-6.12 \cdot 10^{-7}$
	munkaerő (ÉME)	0.021492

Forrás: Saját számítás KSH GSZŐ-EUROFARM 2007. adatok alapján, 2010.

Az elemzésben az együtthatók (koefficiensek) mutatják meg a független változók befolyásának irányát és mértékét az eredményváltozóra. Látható, hogy mind az egyéni gazdaságok, mind pedig a gazdasági szervezetek esetében a koefficiens értéke nagyon kicsi, ami azt mutatja, hogy

az egyes változók befolyása az eredményváltozóra (a gazdaság diverzifikált voltára) elhanyagolható, ugyanakkor ez az eredmény az elvégzett próba értékei alapján igen nagy valószínűséggel (99,9%-ban) igaz.

20. táblázat

A 2 EUME feletti méretű egyéni gazdaságokra vonatkozó logisztikus regresszió számítás eredményei

Alkalmazott modell	Változó	Koefficiens
Probit modell	mezőgazdasági terület (ha)	-0.001008
	gazdasági méret (SFH euróban)	4.86*10 ⁻⁷
	munkaerő (ÉME)	0.096360*
	zömmel saját fogyasztásra termel	-0.022520
	közvetlen értékesítés jellemző	0.145228*
	gazdaságvezető korcsoportja	-0.003995
	a gazdaságvezető gazdaságon kívüli munkavégzése	-0.089602
	a háztárs gazdaságon kívüli munkavégzése	-0.053213
Binomiális Logit modell	mezőgazdasági terület (ha)	-0.001861
	gazdasági méret (SFH euróban)	6.75*10 ⁻⁷
	munkaerő (ÉME)	0.178073**
	zömmel saját fogyasztásra termel	-0.043820
	közvetlen értékesítés jellemző	0.2707481
	gazdaságvezető korcsoportja	-0.007481
	a gazdaságvezető gazdaságon kívüli munkavégzése	-0.165832
	a háztárs gazdaságon kívüli munkavégzése	-0.101242

* 5%-os szignifikancia szint mellett. ** 12%-os szignifikancia szint mellett.

Forrás: Saját számítás KSH GSZŐ-EUROFARM 2007. adatok alapján, 2010.

Minthogy a regresszió számítás alapján „gyenge kapcsolatot jelző eredmény” mutatkozott, megpróbáltam felállítani az egyes változókra a korrelációs mátrixot. Mivel a változók jellege azok bináris és nominális volta miatt igazán alkalmazható korrelációs számítási eljárás nem létezik, ezért a változók mérési skála típusától elvonatkoztattam, és elvégeztem a **Pearson féle korreláció analízist**, melynek eredményét a 21. és 22. táblázat, valamint 16. és 17. melléklet mutatják. Az eredmények az előző regresszió számítás eredményeit igazolták. Vagyis **nem mutatható ki szoros kapcsolatot** a diverzifikáció és a gazdaság egyéb, vizsgálatba vont jellemzői tekintetében (bár ez a kapcsolat a gazdasági szervezetek esetében lényegesen nagyobb, $r=0,2$ körüli). A kapcsolat előjele egyébként az elvárt hipotéziseim szerint alakul, miszerint a gazdaság mérete, használt mezőgazdasági területe és felhasznált munkaereje, valamint az egyéni gazdálkodók esetében a közvetlen értékesítési forma pozitív korrelációban vannak a diverzifikáltsággal. Ezzel szemben a gazdaságvezető kora, a gazdálkodás csupán önellátásra való jellege, a gazdálkodó és háztársának gazdaságon kívüli jövedelemszerzése negatív összefüggésben van a gazdaság diverzifikált voltával.

21. táblázat

A 2 EUME feletti méretű gazdasági szervezetekre vonatkozó korrelációs számítás eredményei

Változó	Korrelációs együttható
mezőgazdasági terület (ha)	0.270065
gazdasági méret (SFH euróban)	0.239726
munkaerő (ÉME)	0.264054

Forrás: Saját számítás KSH GSZŐ-EUROFARM 2007. adatok alapján, 2010.

A 2 EUME feletti méretű egyéni gazdaságokra vonatkozó korrelációs számítás eredményei

Változók	Korrelációs együttható
mezőgazdasági terület (ha)	0.003265
gazdasági méret (SFH euróban)	0.019837
munkaerő (ÉME)	0.099690
zömmel saját fogyasztásra termel	-0.020036
közvetlen értékesítés jellemző	0.052738
gazdaságvezető korcsoportja	-0.037163
a gazdaságvezető gazdaságon kívüli munkavégzése	-0.026109
a házastárs gazdaságon kívüli munkavégzése	-0.024389

Forrás: Saját számítás KSH GSZŐ-EUROFARM 2007. adatok alapján, 2010.

A hivatkozott táblázatokban bemutatott nem igazán szoros kapcsolat elsődleges oka feltehetően az, hogy a vizsgálatba vont változók értékei **rendkívül heterogén intervallumokon** belül szóródnak. Ennek a feltételezésnek az igazolása, pontosabban az okok keresése későbbi kutatásaim feladata lesz.

3.2.3. Empirikus vizsgálatok eredményei

Az előző fejezetben ismertetett, statisztikailag számba vett adatok vizsgálatának eredményei fényt derítettek több, a gazdaság adottságait meghatározó faktor diverzifikációt befolyásoló hatására (annak mértékére és előjelére). Ugyanakkor abban, hogy egy gazdaság bővít-e tevékenységét, számos olyan tényező is szerepet játszik, amelyek statisztikailag nem mérhetők, és amelyeket csak empirikus módon, a gazdálkodók és családtagjaik személyes megkérdezése útján lehet felmérni. Ezek lehetnek egyrészt külső, a gazdaság környezetéből azonosítható tényezők, mint például a piaci keresletet meghatározó faktorok, a támogatási környezet, a versenytársak jelenléte, infrastrukturális adottságok, de igen jelentősek az úgynevezett belső, a gazdaság adottságaihoz, erőforrásaihoz kapcsolódó tényezők is.

Az interjúk felmérésben tehát zömmel ezekre a statisztikailag nem mérhető külső és belső, a diverzifikált tevékenység indítását és végzését motiváló és azt gátló tényezőkre kérdeztem rá. Kíváncsi voltam, hogy milyen sikerekről és milyen buktatókról tudnak beszámolni az érintettek, hogyan látják helyzetüket a jövőre nézve, milyen terveik, elképzeléseik vannak az új tevékenység végzésével kapcsolatban. Az **irányított interjú** kérdései²⁴ a 18. mellékletben található. Fontos megjegyezni, hogy a felmérés nem tekinthető reprezentatívnak (hiszen csupán húsz gazdálkodót érint), ezért az eredmények semmiképpen nem összevethetők az előző két alfejezet országos statisztikai adatokon alapuló elemzéseinek eredményeivel. Ugyanakkor meggyőződésem, hogy az interjúk több olyan tényezőre, összefüggésre rávilágítanak, amelyek más kutatások és szakirodalmi hivatkozások megállapításaival összevetve, - amennyiben azok megállapításaival egyezők – akár általánosítható következtetések levonására is alkalmasak.

²⁴ Az interjú összeállításához felhasználtam: Centre for Rural Research (CRR) (2003), Farm Diversification Activities: Benchmarking study 2002, University of Exeter & Rural and Tourism Research Group, University of Plymouth. Report for DEFRA, London.; Hamza Eszter – Tóth Erzsébet (szerk.) (2006): Az egyéni gazdaságok eltartó-képessége, megélhetésben betöltött szerepe. Agrárgazdasági Tanulmányok 2. szám., valamint Kapronczai et al. (2005): A mezőgazdasági termelők alkalmazkodóképességének jellemzői (Gazdálkodói válaszok időszerű kérdésekre) Agrárgazdasági Tanulmányok, 6. szám. tanulmányok kérdőíveit.

A következő fejezetben tárgyalt diverzifikációt ösztönző vidékfejlesztési támogatások legfőbb kedvezményezettjei a mezőgazdasági tevékenységet rész- vagy teljes munkaidőben folytató egyéni (családi) gazdálkodók, zömében őstermelők. Ezért az interjúk felmérés alkalmával olyan termelőket kerestem meg, akik a SAPARD és az AVOP keretében tevékenység diverzifikációra irányuló jogcímre sikeresen pályáztak és már befejezett projekttel rendelkeznek. A húsz gazdálkodó közül tizenegyen a SAPARD, kilencen az AVOP keretében pályáztak. (23. táblázat).

A megkérdezettek közül öt-öt gazdálkodó Somogy és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, hárman Borsod-Abaúj-Zemplén, ketten-ketten Bács-Kiskun és Veszprém megyében élnek, továbbá Fejér, Heves, valamint Tolna megyékből egy-egy pályázóval készült interjú.

23. táblázat

Az interjúk során felkeresett gazdaságok tevékenység és megyék szerint

Diverzifikált tevékenység	Támogatás forrása	Magye
Falusi vendéglátás	SAPARD	Heves
Falusi vendéglátás	SAPARD	Veszprém
Falusi vendéglátás	AVOP	Borsod-Abaúj-Zemplén
Falusi vendéglátás	AVOP	Borsod-Abaúj-Zemplén
Falusi vendéglátás + lovagoltatás	AVOP	Somogy
Falusi vendéglátás + vadász-turisztikai szolgáltatás + bodzatermesztés	AVOP	Borsod-Abaúj-Zemplén
Falusi vendéglátás + szabadidős szolgáltatás+gépi szolgáltatás+ őshonos állat bemutatófarm szolgáltatás	SAPARD	Somogy
Falusi vendéglátás + házi termékfeldolgozás	SAPARD	Somogy
Falusi vendéglátás + borászat, borkóstoltatás, közvetlen értékesítés	AVOP	Bács-Kiskun
Falusi vendéglátás + borászat, borkóstoltatás, közvetlen értékesítés	AVOP	Bács-Kiskun
Falusi vendéglátás + termékfeldolgozás + közvetlen értékesítés	SAPARD	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Falusi vendéglátás + termékfeldolgozás + közvetlen értékesítés	AVOP	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Méhészet (bio) + méz csomagolás + közvetlen értékesítés	SAPARD	Somogy
Méhészet (bio) + méz csomagolás + közvetlen értékesítés	SAPARD	Fejér
Méhészet	SAPARD	Somogy
Mangalica tenyésztés+ erdőgazdálkodás + gépi szolgáltatás	SAPARD	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Juh- és kecsketej feldolgozás + szarvas tenyésztés	AVOP	Szabolcs-Szatmár-Bereg
Tehéntej feldolgozás, közvetlen értékesítés	AVOP	Tolna
Bortermelés + kóstoltatás, közvetlen értékesítés	SAPARD	Veszprém
Gyümölcsfeldolgozás, (aszalás), közvetlen értékesítés	SAPARD	Szabolcs-Szatmár-Bereg

Forrás: Saját összeállítás, 2010.

A megkérdezett gazdálkodók jellemzően a 90-es évek elején kezdtek gazdálkodni zömmel őstermelőként. A megkérdezett gazdaságok több, mint fele (11 db) kisméretű, 1-2, de legfeljebb 10-20 hektáros, hat közepes méretű (20-50 hektáros) és három nagy (250-300 hektáros) gazdaság, ahol a földterület legnagyobb része saját tulajdonban van, főként szántó, gyümölcs és szőlő művelési ágban. A gazdaságokban az állatállomány nem jelentős, csak néhányan foglalkoznak őshonos (mangalica), vagy egyéb nem konvencionális állattartással (galamb, kecske, juh, sport ló), illetőleg hárman méhészkedéssel. A méhészek közül ketten biomézet termelnek, mások nem folytatnak bio- vagy ökogazdálkodást, de néhány gazdálkodó jelezte, hogy igyekeznek vegyszermentesen, illetve integrált módon termelni.

A gazdálkodók között fiatalok, középkorúak és nyugdíjasok egyaránt szerepelnek és kiemelő, hogy **minden pályázó legalább középfokú végzettséggel rendelkezik.** A fiatalok között

azonban több a felsőfokú végzettségű illetve jellemző rájuk, hogy a diverzifikált tevékenységhez kapcsolódóan is van valamilyen szakképesítésük, ami elsősorban a falusi vendéglátás esetében jellemző OKJ tanfolyam.

A diverzifikált tevékenységet tekintve négyen csak falusi vendéglátással, nyolcan falusi vendéglátással és valamilyen más tevékenységgel (pl. termékfeldolgozás, direkt értékesítés, nem konvencionális állattartás, vadásztatás, szabadidős szolgáltatások nyújtása) is foglalkoznak, négyen termékfeldolgozást, három gazdálkodó méhészeti tevékenységet folytat, közülük ketten a méz csomagolását, háztól való értékesítését is végzik, egy gazdálkodó pedig mangalicát tart és emellett gépi szolgáltatásokat is vállal.

A falusi vendéglátással foglalkozó gazdaságokat alapvetően két fő típusba lehet sorolni:

- Az egyik csoportba azok a gazdálkodók (öten) tartoznak, akik a mezőgazdasági tevékenységüket fokozatosan leépítik, illetve terveik szerint teljesen megszüntetik, és hosszabb távon a vendéglátást tekintik fő jövedelemszerző tevékenységnek, illetve a nyugdíj mellett kiegészítő jövedelemforrásnak.

Ezek a gazdálkodók **általában idősek, nyugdíjasok**, vagy olyanok, akik a mezőgazdálkodást csak kis területen, eddig is főleg önellátási, vagy csak kis mértékben áruterelési céllal végezték. Földterületüket jellemzően bér munkában műveltetik.

- A másik csoportba (heten) tartoznak azok, akiknek **a mezőgazdálkodás a fő jövedelemszerző tevékenységük**, az ő esetükben a falusi vendéglátás, szállásadás valódi tevékenységbővítést jelent, amellyel szabad épület és/vagy munkaerő kapacitásaikat hasznosítják.

Ezekre a gazdálkodókra inkább jellemző az is, hogy más, a mezőgazdasági termeléshez köthető tevékenységeket is folytatnak, mint például a helyben termelt alapanyagok feldolgozása (pálinka, bor, lekvár, sajt, stb.) és a vendégek számára történő direkt értékesítése, lovagoltatás és egyéb szabadidős szolgáltatások nyújtása. Ők azok a termelők, akik a mezőgazdasági termelést különböző diverzifikált tevékenységekkel bővítve, általában a családtagok bevonásával hosszú távon is perspektivikusnak tartják.

A **családtagok** gazdaságban való munkavégzését firtató kérdésnél kiderült, hogy a gyerekek, vagy unokák jellemzően csak időszakosan, általában hétvégén, a házastársak általában **részmunkaidőben dolgoznak a gazdaságokban**. A húszból csak a 3 nagyméretű (250 hektár feletti) gazdaság képes a gazdaságvezetőn kívül még egy személynek teljes munkaidős „állást” biztosítani. **Nyolc gazdaságban a gazdaságvezető a gazdaságon kívül is dolgozik.**

Az állandó idegen munkaerő alkalmazását a megkérdezett gazdaságok közül csak háromban jelezték, amelyek közül az egyik egy 275 hektáros gazdaság, amelyik sportlovagoltatással is foglalkozik, a másik kettő pedig többféle tevékenységet folytató vállalkozás, amelyek 10 és 22 hektárosak, egyikük bemutató gazdaságként is működik. Ezek a gazdaságok a falusi vendéglátás mellett termékfeldolgozást végeznek, egyikük vadásztatási szolgáltatásokat is nyújt. Az alkalmi munkaerő alkalmazása már jóval gyakoribb, a gazdaságok felében jellemző, főként a mezőgazdasági alaptervekenység végzéséhez, gépi munkavégzéshez, és idénymunkák idején.

Jövedelem

A megkérdezett **gazdaságok több mint felében a háztartás jövedelmének nagyobbik fele a gazdaságon kívülről származik**. Ezek azok a gazdaságok, amelyekben a háztartásban élők egy vagy több tagja a gazdaságon kívül alkalmazottként dolgozik, tehát munkabérből származó bevétele van. Ide tartozik mind a három méhészeti tevékenységet folytató gazdaság, valamint hét falusi vendéglátást folytató gazdaság, amelyek mindegyike csak néhány hektáros földterülettel rendelkezik, továbbá egy gyümölcsaszalással, feldolgozással foglalkozó termelő. Ezekre a

gazdaságokra jellemző tehát, hogy a háztartás összes jövedelmének csak kisebb része származik a gazdaságból, azon belül viszont nagyobb hányadban a diverzifikált tevékenységből van bevételük.

Azokban a gazdaságokban, amelyekben a gazdaságon kívülről származó jövedelem forrása a nyugdíj, ott a háztartás jövedelmének nagyobb hányadát a gazdaságban folytatott tevékenység adja.

A családok jövedelmük legnagyobb részét visszaforgatják a gazdaságba, annak fenntartására és/vagy fejlesztésére fordítják, ugyanakkor megtakarításra a válaszadók közül csupán egy valaki jelezte, hogy félre is tesz.

Motiváló tényezők

A diverzifikált tevékenység végzésének motiváló tényezői közül legtöbben a jobb megélhetést, **a magasabb elérhető jövedelmet és felesleges erőforrás kapacitásaik kihasználását** említették, amely eredmény egybecseng a University of Exeter 2002-ben végzett, farmdiverzifikációról végzett kérdőíves felméréseinek eredményével²⁵. Az erőforrások közül általában valamilyen épületkapacitás kihasználása játszik szerepet, de néhányan felhozták a munkaerő kapacitás kihasználását is. Az interjúalanyok közül hatan említették, hogy a több lábbon állással **csökkenthető a termelési kockázat**, öten jelezték azt is, hogy valójában **kedvtelésből**, hobbyból kezdték a tevékenységet. Hat válaszadó motiváló tényezőként jelölte meg a **termőhelyi adottságok kihasználását** és a jó **piaci keresletet**. A válaszadók közül öten az elérhető támogatási forrást is motiváló tényezőként tartották számon. Két „tradicionális” tevékenységet (borászat és méhészkedés) folytató gazdálkodó említette motiváló tényezőként a **családi hagyomány** felélesztését. Annak ellenére, hogy a húsz megkérdezett közül tizenketten igennel feleltek arra a kérdésre, hogy a településükön, vagy a térségben foglalkoznak-e mások is hasonló tevékenységgel, csak ketten tartották ezt motiváló tényezőnek. Az egyik falusi vendéglátással foglalkozó válaszadó ösztönzőként említette a vidéki életforma szeretetét is, ő épp azért fogott bele a vállalkozásba mert a városból szeretett volna falura költözni, ahol véleménye szerint ez az egyetlen munkalehetőség kínálkozott.

A pályázás körülményei

Mint hogy a megkérdezetteket a SAPARD és AVOP forrásokra pályázó gazdálkodók közül választottam ki, a támogatások megszerzésének körülményei is fontos információként szolgálhatnak. A pályázati lehetőségről a legkülönfélébb módon és helyről szereztek tudomást az érintettek. Talán a leggyakoribb az újságból való hírszerzés, de voltak akik az internetről, falugazdástól, pályázatíróktól, ismerőstől tájékozódtak.

A támogatás fontosságára hívja fel a figyelmet az a tény, hogy a **válaszadók több, mint fele annak hiányában bele sem fogott volna a fejlesztésbe, másik fele pedig csak jóval szerényebb mértékben**. A pályázatokat szinte minden válaszadó meglehetősen bonyolultnak és bürokratikusnak tartja, ezt az is bizonyítja, hogy csupán öten nem vették igénybe hivatásos pályázatíró segítségét. Ugyanakkor nehezményezték, hogy az **alacsony projektköltségvetésből nehezen finanszírozható pályázati szaktanácsadó** cég. Itt előre utalnék egy, a következő fejezetben tett megállapításra, amely szerint az alacsony benyújtott pályázatszámot éppen a túl bonyolult és szigorú pályázati feltételrendszerrel és a projektek méretéhez képest magas pályázatírói költségekkel magyarázzák a MVH Regionális Illetőségi Kirendeltségek munkatársai.

²⁵ Centre for Rural Research, University of Exeter – Rural and Tourism Research Group, University of Plymouth (2003): Farm Diversification Activities: benchmarking study 2002 Final report to DEFRA.

Mindössze három gazdálkodónak voltak pozitív tapasztalatai a támogatás folyósításával kapcsolatban. A legtöbben a **túlzott adminisztrációs kötelezettségekre, a pénz folyósításának késedelmére**, az ellenőrzések rugalmatlanságára panaszkodtak.

Előnyök és hátrányok

Arra a kérdésre, hogy milyen **előnyökkel** jár a diverzifikált tevékenység végzése, a legtöbben egyszerűen azt válaszolták, hogy „**szeretik csinálni**”, értelmes és számukra kedvelt elfoglaltságot jelent. Sokan (a válaszadók közül tizenegyen) a **jövedelem kiegészítést** emelték ki előnyös vonásként, heten említették meg a **meglévő eszköz, gép, vagy épületkapacitások jobb kihasználását**, valamint a **fogyasztók részéről a pozitív visszajelzéseket**. Öt pályázó előnyös vonásként említette a gazdaságban a **munkaerő-kapacitás jobb, egyenletesebb kihasználását**, viszont olyan gazdaság nem volt, amely a tevékenység végzésével plusz munkahelyet tudna teremteni. Csupán három pályázó emelte ki előnyös vonásként azt, hogy a tevékenység végzésével csökken a jövedelemkockázat. Egy falusi vendéglátással foglalkozó pályázó a felsorolt előnyös vonások mellett említette a térség idegenek számára való megismertetését, egy másik pedig azt említette meg, hogy a tevékenység (szintén falusi vendéglátás) végzése lehetőséget biztosít számára, hogy vidéken éljen és élvezze a vidéki életforma minden előnyét. Két élelmiszer-feldolgozással foglalkozó gazdaság (az egyik gyümölcsfeldolgozással, aszalással, a másik kecske- és juhsajt feldolgozással foglalkozik) említette előnyös vonásként azt, hogy termékeivel hozzájárul az egészséges táplálkozáshoz. Ezek a válaszok nagyjából hasonlóak a teszüzemek körében 2005-ben végzett felmérésben tapasztaltakhoz, amikor is a diverzifikációs tevékenységet is végző gazdálkodók a diverzifikáció előnyeit a jövedelem-kiegészítésen túl a elsősorban a kapacitások jobb kihasználásában, és a jövedelembiztonság javulásában látták. Ebben a felmérésben is csak kevesen tekintették előnyös hatásnak a családi munkaerő egyenletesebb foglalkoztatását (Hamza – Tóth, 2006).

A diverzifikáció **hátrányos vonásként** legtöbben a **nagyobb kötöttséget** említették, illetőleg a tevékenység végzése nyomán a megnövekedett beruházási **költségeket**, ezek közül főként az épületek felújításával, karbantartásával kapcsolatos költségeket sorolták fel. Két méhészzel és egy borászattal foglalkozó válaszadó hátrányként említette, hogy nagy kockázatot is jelent a tevékenység végzése. A pályázók közül öten nem tudtak semmilyen hátrányos vonást megnevezni.

Tervek, sikerek és buktatók

A választott diverzifikált tevékenységet **20-ból 15 válaszadó sikeresnek ítéli**, elégedettek az eddigi eredményekkel és úgy gondolják, hogy érdemes folytatni. Két méhészzel foglalkozó vállalkozó érzi úgy, hogy az elmúlt időszakhoz képest nem történt változás, sem javulást, sem visszaesést nem tapasztal. Csupán két pályázó gondolja úgy, hogy régebben sikeresebben folytatta a tevékenységet, de még ők sem gondolkoznak azon, hogy feladják. Közülük a falusi vendéglátáson kívül az egyik vállalkozó vadásztatással, a másik lovagoltatással foglalkozik.

A diverzifikált tevékenységgel kapcsolatosan a **gazdák jövőre vonatkozó tervei** is igen biztatóak, **bizakodóak**. A válaszadók közül tizenhárman megmaradnának a jelenlegi tevékenység végzésénél, és terveik szerint növelnék a kibocsátást. Közülük négyen, másik hat gazdálkodóval együtt (tehát összesen tízen) bővítenék is a kört újabb diverzifikált tevékenységekkel. **Az új tevékenységek közt főként a hozzáadott érték növelését célzó és a piacra jutást elősegítő tevékenységek**, a termékek feldolgozása, csomagolása, direkt értékesítése, marketing tevékenységek **szerepelnek**. Két pályázó horgászto kialakítását és horgászturizmus fejlesztését tervezi, és egy gazdálkodó tervei közt felmerült a megújuló energia termelés, mint bevezetendő tevékenység. Ezeket a fejlesztési elgondolásokat a jó piaci kereslettel és a gazdaságban meglévő kapacitással indokolták a gazdálkodók. Ezek a válaszok egybe

csengenek az angliai kutatások (Turner et al, 2003. és 2006) tapasztalataival, ahol azok a válaszadók, akik fejlesztenék vagy bővítenék a diverzifikált tevékenységüket, szintén főként a kedvező piaci körülményekkel, meglévő fogyasztói igényekkel indokolták döntésüket.

Végül megkérdeztem a gazdálkodókat arról, hogy véleményük szerint milyen tényezők szükségesek ma Magyarországon ahhoz, hogy az ő általuk végzett tevékenységet valaki sikeresen tudja folytatni, valamint melyek lehetnek a legfontosabb hátráltató, buktató tényezők. Kértem, hogy a tényezőket fontossági sorrendben is helyezték el.

A gazdaság erőforrásain kívüli, úgynevezett **külső, sikert befolyásoló tényezők** közül kivétel nélkül mindenki megemlítette a **megfelelő piacot** és többségében a **legfontosabbnak is ítélték**. A második leggyakrabban és többnyire második helyen említett tényező az **információhoz való hozzájutás**. Tizenegyen említették még a pénzbeli támogatást, nyolcan pedig a jó termőhelyi adottságokat. A támogatást azonban a fontossági sorrendben hátul, míg a termőhelyi adottságokat általában középen helyezték el. A válaszadóknak mintegy fele említette még a sikerhez szükséges jó infrastrukturális ellátottságot, a megközelíthetőséget, valamint az együttműködés szükségességét, de jellemzően ezeket a tényezőket nem ítélték fontosnak a gazdálkodók. Sikert befolyásoló külső tényezőként hat válaszadónál említésre került még a jó időjárás, kettőnél pedig az önkormányzat, helyi vezetés pozitív hozzáállása is.

A **sikerhez szükséges úgynevezett belső**, tehát a gazdasághoz szorosan kötődő **tényezők** közül **majd mindenki** (tizennyolc válaszadó) említette a **tőkét** illetve a kedvezményes hitelfelvételi lehetőségeket, valamint a **gazdálkodó rátermettségét**, kockázatvállalási és vállalkozói hajlamát és általában a fontossági sorrendben is ezek szerepelnek elől. A válaszadók fele szerint szükséges a vállalkozó megfelelő szaktudása is, bár fontossági sorrendben ezt inkább hátul említették. A kiépített kapcsolatrendszert, a megfelelő hírverést, marketing munkát is a válaszadók közel fele említette, közepesen fontosnak ítélve. Az ötlet és innovativitás mint sikert befolyásoló tényező hat válaszadónál szerepelt, és a fontossági sorrendben közepesen helyezték el. Néhányan említették még a szerencsét és az alkalmazkodóképességet is.

A diverzifikált tevékenység végzésének **külső hátráltató, buktató tényezői** közül a leggyakrabban választott és általában a legfontosabbnak tartott faktor – hasonlóan a 2005-ös felmérésben (Hamza-Tóth, 2006) illetve az angliai kutatásokban (Turner et al., 2003. és 2006) tapasztaltakkal – a fizetőképes **piaci kereslet hiánya vagy ingadozása**. Figyelemre méltó, hogy meglehetősen sokan, húszból tizenegyen jelölték meg a településvezetés illetve a környéken élők passzív vagy negatív hozzáállását, igaz, hogy a tényezők fontossági sorrendjében ez hátul, vagy utolsó helyen szerepel. Ez a tényező, a falusi vendéglátással kapcsolatos problémák közt Hanusz Árpád (2006) cikkében is felmerül. Az időjárás kockázatot tizenketten jelölték meg, amelynek megítélése nagy szórást mutat. A megfelelő időjárás feltételeket inkább természetesnek veszik a válaszadók, hiszen jóval kevesebben említették meg a sikert befolyásoló tényezők között, mint a kockázati tényezők között. Leginkább fontosnak azok a gazdálkodók tartották, akik méhéskedéssel foglalkoznak, illetve az olyan falusi vendéglátók, akikhez főként nyáron és jó időben látogatnak. Azoknál a vállalkozóknál, akik például termálfürdő közelében foglalkoznak turizmussal, értelemszerűen nem alapvető tényező az időjárás.

A válaszadók közel fele említette a támogatás folyósításának késedelmét és ebből fakadóan a nehéz tervezhetőséget, bizonytalanságot, általában közepesen vagy kevésbé fontosnak titulálva. Hét pályázó említette buktató tényezőként az engedélyek megszerzését, az előírásoknak való megfelelést, ami viszont négy válaszadónál a második legfontosabb tényezőnek számít. Csak viszonylag kevesen, öten látnak az új versenytársak megjelenésében veszélyeztető faktort. Az információhoz való hozzájutással kapcsolatosan az az általános vélemény, hogy a mai világban aki igazán akar, az minden információhoz hozzá tud férni, ami a vállalkozással kapcsolatos.

A tevékenység végzésével kapcsolatos **kudarcot előidéző belső tényezők** között **első helyen** és szinte minden válaszadó esetében **a tőkehiány szerepel**. Ugyanez a válasz köszönt vissza a 2005-ös vizsgálatban is (Hamza-Tóth, 2006). A második leggyakrabban említett tényező a **kellő affinitás, hozzáértés, valamint a menedzsment tapasztalatok és a vállalkozói készség hiánya**. A megfelelően képzett munkaerő hiányát viszont csupán két gazdálkodó hozta fel.

3.3. A diverzifikációt ösztönző támogatások eredményei, a tapasztalatok értékelése

Az alábbiakban az egyes támogatási rendszerekben (programokban) vizsgálom a „diverzifikációs” támogatások szerepét, jelentőségét, elemzem a támogatott pályázatok főbb jellemzőit (tevékenység típus, regionális sajátosságok). Ezek az információk kiegészítik a 3.1. fejezetben tárgyalt statisztikai adatokra alapozott helyzetfeltárást. Azonban fontos hangsúlyozni, hogy míg a felsorolt statisztikai adatok és felmérések a mezőgazdasági termelőkre egyéni és társas gazdaságokra vonatkoztak, addig a támogatási programok pályázati kiírásainak nagyobbik hányadában²⁶ a jogosultak köre nem szorítkozik kizárólag a mezőgazdasági termelőkre²⁷. Bár a támogatások kedvezményezettjei túlnyomórészt mezőgazdasági termelők, egyéni vállalkozók és östermelők, egyes jogcímekek esetében (falusi turizmus) az ágazaton kívüli magánszemélyek vagy vállalkozások (főként mikro-vállalkozások) jelentik a pályázók nagyobbik hányadát.

A támogatások eredményeinek, tapasztalatainak vizsgálatát az egyes agrár-vidékfejlesztési programidőszakok alatt elkészült jelentések és értékelések (éves előrehaladási jelentések, mid-term és ex-post értékelések) elemzése, az MVH által szolgáltatott támogatási adatok, valamint egy intézeti kutatás²⁸ keretében – a programok tervezésében, végrehajtásában résztvevő szakemberekkel – folytatott interjúk tapasztalatai alapján végeztem.

- **VFC támogatások**

2000-2002 között a Vidékfejlesztési Céllelőirányzaton (VFC) belül a diverzifikációt, alternatív jövedelemszerzést célzó pályázatok átlagosan a VFC támogatások 39%-át „vitték el”, az egy projektre jutó átlagos támogatás az első évben 2,5 millió forint volt, ami 2002-re 4,5 millió forintra emelkedett (24. táblázat).

24. táblázat

A VFC tevékenység diverzifikációt, alternatív jövedelemszerzést célzó pályázatainak jellemzői 2000-2002

Év	Támogatott pályázatok száma (db)	Aránya VFC-ből	Támogatás ezer Ft	Aránya a VFC támogatások összegéből %	Egy projektre jutó átlagos támogatási összeg ezer Ft
2000	161	52,6	416036	37,0	2584,1
2001	179	68,1	693216	32,1	3872,7
2002	416	72,6	1860246	43,0	4471,7
Összesen	756	66,2	2969498	39,0	3927,9

Forrás: FVM: 2000-2002. évi Vidékfejlesztési Céllelőirányzat www.fvm.hu

²⁶ A VFC és a SAPARD összes témakörbe tartozó jogcíme, valamint az AVOP kézműipari tevékenység, és az idegenforgalmi tevékenység fejlesztés alintézkedésen belül a szálláshely-fejlesztés jogcím, az ÚMVP turisztikai tevékenységek támogatása és mikro-vállalkozások fejlesztése intézkedések.

²⁷ Az a természetes vagy jogi személy akinek/amelynek éves nettó árbevételében a mezőgazdasági tevékenységből származó árbevétel aránya eléri, vagy meghaladja az 50%-ot

²⁸ Hamza Eszter – Molnár András (szerk.) – Székely Erika – Varga Eszter (2010): Az EU társfinanszírozásával megvalósuló főbb vidékfejlesztési intézkedések átfogó értékelése. Agrárgazdasági Információk 2010. 13. szám.

A VFC három évében a diverzifikációs jogcímekre összesen 1254 pályázatot nyújtottak be, a beérkezett pályázatok 60%-a, 756 nyert támogatást. A 2001-ben és 2002-ben támogatott **pályázatok legnagyobb hányadát** (2001-ben több mint felét, 2002-ben 35%-át) a **falusi- és agroturizmus fejlesztésének** támogatására nyújtották be. Második helyen áll az ökológiai komplex gazdaságfejlesztési programokra nyújtott támogatás, amely jogcím vitte el a támogatási összeg legnagyobb részét, mindkét évben 41-42%-át. A harmadik legnépszerűbb jogcím a „Helyi jellegzetességű, tájspecifikus mezőgazdasági tevékenységek, és ezekre épülő élelmiszerfeldolgozás és értékesítés fejlesztésének támogatása” volt, a kézműipari kismesterségek, valamint a nem élelmiszer célú helyi alapanyagok feldolgozásának támogatására csak kevés nyertes pályázat jutott.

A VFC-ből támogatott diverzifikációra irányuló pályázatok egynegyedét **Dél-Dunántúlról** adták be, és közel 20-20%-ot képvisel **Észak-Magyarország és Dél-Alföld**. Míg a dél-dunántúli és észak-magyarországi régióban a támogatott pályázatok túlnyomó része a legnépszerűbb turizmusfejlesztési beruházásokat célozza, addig a mezőgazdasági dominanciájú két alföldi régióban az ökológiai komplex gazdaságfejlesztésre a turizmusfejlesztésre közel egyenlő számú támogatott pályázat jut. A csekély számú kézműipari pályázat zöme a legkedvezőtlenebb munkaerő-piaci adottságú Észak-Magyarországhoz kapcsolódik.

- **SAPARD támogatások**

Hazánk uniós csatlakozását megelőző, 2002-2004 között működött SAPARD programban a „tevékenységek diverzifikálása, alternatív jövedelemszerzést biztosító gazdasági tevékenységek fejlesztése” intézkedést a „falufejlesztési” intézkedéssel együtt, az intézményrendszer rendkívül késedelmes kiépítése miatt két évvel a többi pályázati kiírás után csak 2004-ben hirdették meg, részben ennek is köszönhető, hogy az intézkedésre rendkívül alacsony számú, mindössze 264 pályázatot nyújtottak be, amiből csupán **57 nyertes esetében történt szerződéskötés**. Ez a SAPARD program támogatott pályázatainak mindössze 2,2%-a, de a három jogcím csoport („falufejlesztés”, „vidéki infrastruktúra” és „diverzifikáció”) támogatott pályázatainak is csak 6,6%-át teszi ki. Az intézkedésre eredetileg tervezett forrásösszeg két milliárd forint volt, ami a SAPARD program költségvetésének 3,7%-át tette ki, ehhez képest csupán mintegy 462 millió forint kifizetés történt²⁹. A SAPARD intézkedések közül ennél az intézkedésnél volt a legalacsonyabb az egy projektre jutó költség, a kifizetett pályázatok átlagos projektértéke 17 millió forint, ami **átlagosan 8 millió forint támogatást** jelent.

A **legtöbb támogatott pályázat (37db) falusi turizmus fejlesztését szolgálta**, 12 projekt pedig a helyi termékek kifejlesztését, valamint élelmiszer-feldolgozás technológiáinak és minőségének fejlesztését célozta.

- **AVOP támogatások**

A 2004-2006 közötti időszak három évre szóló Agrár- vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP) „Vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítése” intézkedésre 2004-től 2006. május 15-ig lehetett pályázatot benyújtani. Az időszak alatt összesen 1093 darab pályázatot nyújtottak be, összesen mintegy 9,25 milliárd forint támogatásigénnyel. A benyújtott pályázatok közül **504-re ítélték támogatást**, és az igényelt források 42%-ára – mintegy 3,94 milliárd forintra – történt kötelezettségvállalás. **Az intézkedésre jutó támogatott pályázatok száma az AVOP összes támogatott pályázatának mindössze 6,8%-át teszi ki, az összes támogatási összegnek pedig csupán 2,4%-át.** Az AVOP 3. prioritásának intézkedései a LEADER+ intézkedés kivételével nagyjából megegyeznek a VFC három jogcímcsoportjával, a prioritás támogatott pályázatainak

²⁹ A diverzifikációs támogatás iránti érdektelenség mellett a falufejlesztési intézkedésre a tervezettnél jóval nagyobb támogatási igény mutatkozott, így a tervezett forrásösszegeket időközben átcsoportosították.

12,6%-a, támogatási összegének pedig csupán 9,5%-a jut a „Vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítése” intézkedésre. Az **egy projektre jutó támogatás összege** a SAPARD programhoz hasonlóan **átlagosan 8 millió forint volt.**

Hasonlóan a VFC és a SAPARD Programhoz az AVOP-ból támogatható tevékenységek között is **turizmusfejlesztést célozza a legtöbb támogatott pályázat.** A diverzifikációs intézkedés alatt támogatott pályázatok 55%-a idegenforgalmi fejlesztésre, 27%-a agrártevékenységek diverzifikációjára, 14%-a mezőgazdasági termékek marketingjére irányult, és a pályázatok mindössze 4%-a (19 db) kapott támogatást kézműipari fejlesztésre. Az agrártevékenységek diverzifikációja alintézkedésen belül legtöbbször ültetvénytelepítésre pályáztak, néhányan borászati beruházásra, szeszfőzde felújításra, vagy energia célú növénytermesztésre. A támogatási összegek a pályázatok darabszámához hasonló arányban oszlanak meg az alintézkedések között.

- **ÚMVP támogatások**

A 2007-2013-ig tartó időszakában az ÚMVP tervdokumentumában három külön intézkedés is ösztönzi a mezőgazdasági tevékenységet végző vidéki népesség tevékenységbővítését, melyek a következők:

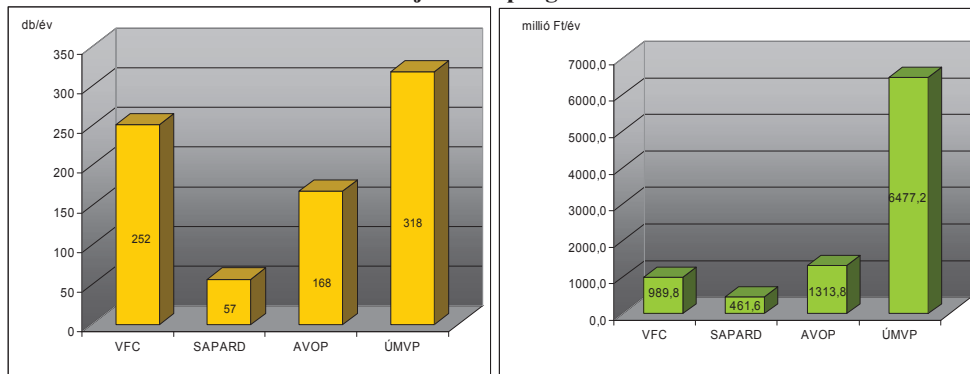
- I. tengely alatt a mezőgazdasági üzemek korszerűsítése intézkedés „Üzemi diverzifikáció” alintézkedése;
- III. tengely alatt a „Nem mezőgazdasági tevékenységgel történő diverzifikálás”, valamint
- III. tengely alatt „A turisztikai tevékenységek ösztönzése” intézkedések.

A megvalósítás során azonban az első két jogcímet mindeztáig nem hirdették meg, így az ÚMVP keretén belül a gazdálkodók még nem tudtak támogatást kapni olyan, a gazdaságban megvalósítható fejlesztésekre, amelyek például az agroturizmushoz, kézműves tevékenységekhez, szociális vagy szabadidős szolgáltatásokhoz, erdészeti faiskolai termék előállításához, megújuló energia termeléshez, vagy a gazdaságban előállított alapanyag-feldolgozáshoz kapcsolódnak.

A **turisztikai tevékenységek támogatása** intézkedésre 2008-ban és 2009-ben lehetett kérelmet benyújtani. Összesen 2553 kérelem érkezett, amelyből 2010 első félévéig 696 kérelmet támogattak, 14,7 milliárd Ft támogatási összeggel, ami a hét éves keretnek 80%-a. Az eddig megítélt támogatási összegeket tekintve az **egy projektre jutó támogatás átlagosan 18 millió forint, ami jelentős növekedés a SAPARD-ban és AVOP-ban jellemző 8 millió forintos támogatáshoz képest.**

A támogatott projektek számát és támogatási összegét a vidékfejlesztési programokban – az összehasonlíthatóság érdekében – egy évre vetítve a 24. ábrán mutatom be. A négy támogatási program (VFC, SAPARD, AVOP, ÚMVP) eredményeit vizsgálva látható, hogy a diverzifikáció támogatására a legtöbb forrás, az ÚMVP-ben jut. Ugyanakkor nem állíthatjuk azt, hogy a gazdálkodók tevékenységbővítésének ösztönzése szempontjából ez a program a legkiemelkedőbb, hiszen ebben csupán a turisztikai fejlesztésekre irányuló intézkedés keretében lehetett kérelmeket benyújtani, amelynek célcsoportját nem a mezőgazdasági termelők, sokkal inkább más ágazathoz tartozók alkotják. Az ÚMVP-t megelőző időszakban (2007 előtt) egy évre vetítve a VFC keretéből támogatták a legtöbb diverzifikációs fejlesztést, talán azért is, mert itt ez az intézkedés a SAPARD és az AVOP-hoz képest szélesebb tartalommal jelent meg, viszont a fejlesztésekre jutó támogatás összege meglehetősen alacsony volt. A SAPARD-ból (elsősorban az idő rövidsége miatt) elhanyagolható számú és értékű diverzifikációs fejlesztés valósult meg.

Egy évre vetített támogatott diverzifikációs projektek száma és támogatási összege a vidékfejlesztési programokban

Megjegyzés: A VFC keretében az „Ökológiai alapú komplex gazdasági fejlesztési programok támogatása”; „Helyi jellegzetességű, táj-specifikus mezőgazdasági tevékenységek, és ezekre épülő élelmiszer-feldolgozás és értékesítés fejlesztésének támogatása”; „Hagyományos kézműipari kismesterségek támogatása”; „Nem élelmiszer célú helyi természetes alapanyagok hasznosításának, feldolgozásának és értékesítésének támogatása”; „Falusi és agroturizmus fejlesztésének támogatása” intézkedésekre, a SAPARD programban „A tevékenységek diverzifikálása, alternatív jövedelemszerzést biztosító gazdasági tevékenységek fejlesztése” intézkedésre; az AVOP-ban a „Vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítése” intézkedésre; az ÚMVP-ben pedig a „Turisztikai tevékenységek ösztönzése” intézkedésre vonatkoznak az adatok, egy évre vetítve.

Forrás: MVH adatközlés alapján, saját összeállítás, 2011.

Az ÚMVP keretében eddig csak kevés kifizetés történt, ezért tapasztalatokról, eredményekről illetve hatásokról még nem lehet beszámolni. A SAPARD-on és az AVOP-on belül azonban **a diverzifikációs támogatás iránti érdeklődés alatta maradt a tervezettnek**, amely prioritáson belüli, intézkedések és alintézkedések közötti forrásátcsoportosítást vont maga után. **A támogatások forrásösszegüket tekintve meglehetősen szerény mértékűek**: a VFC három évében mintegy 3 milliárd forintot, a SAPARD programban 440 millió forintot fizettek ki, az AVOP-ból 3,9 milliárd forint kötelezettségvállalás történt. **Ez az összeg mindössze arra volt elég, hogy segítségével 1215 gazdaságban, vagy vidéki háztartásban tudtak valamilyen új tevékenységet indítani** és így a meglévő munkahelyet megtartani, esetleg új munkahelyet létesíteni.

A választott új tevékenységek közül mindhárom programban **a falusi vendéglátáshoz, turizmushoz kapcsolódó tevékenységek a legnépszerűbbek**, azonban fontos megjegyezni, hogy **a mezőgazdasági termelők jelentős számban nem használták ki ezt a jövedelemdiverzifikációs lehetőséget**, hiszen **zömében nem mezőgazdasággal foglalkozó magánszemélyek pályáztak**.

Összehasonlításképpen, a VFC, SAPARD, AVOP, forrásaiból **összesen mintegy hatszáz idegenforgalmi tevékenységre irányuló projekt kapott támogatást**, ez azonban a 2008. évi **falusi magánzállásadóknak (7492) mindössze 8,2%-át jelenti**. A második helyen a mezőgazdasági alaptevékenység bővítését célzó fejlesztések állnak, a kézműipari tevékenységek iránt elhanyagolható az érdeklődés.

Mind a SAPARD, mind az AVOP értékelését végző szakemberek részéről megfogalmazódott, hogy a diverzifikációt ösztönző támogatásoknál a megvalósítás mechanizmusait **nagyobb mértékben kell az intézkedés célcsoportjának lehetőségeihez és készségeihez igazítani**. A szakemberek tapasztalatai szerint a **vidéki társadalom jelentős része még nincs** kellőképpen

felkészülve új tevékenységekre, vállalkozások indítására, hiányzik a kockázatvállalási, vállalkozási hajlam, a szakértelem, az információhoz való hozzájutás készsége, ezért a gazdaság diverzifikálását eredményező kisléptékű vállalkozásfejlesztés esetén **szükség van speciális eszközök/módszerek alkalmazására**, mint például tanácsadásra a fejlesztések előkészítésében, generálásában, előleg nyújtására, segítségnyújtásra a pályázat megvalósításában.

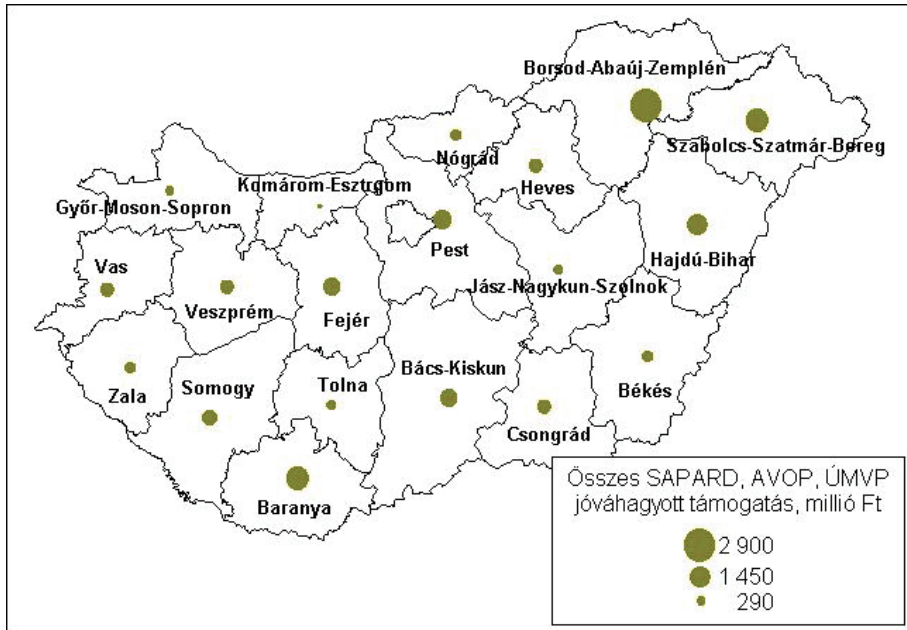
Bár a támogatott tevékenységek közül a falusi turizmushoz kapcsolódó fejlesztések esetében kismértékű eredményről be lehet számolni, **összességében a diverzifikációs intézkedés nem mondható sikeresnek**, a jóváhagyott pályázatok száma és forrásösszege a beérkezetteknek sok esetben alig felét teszik ki. Mind a SAPARD, mind pedig az AVOP értékelők megállapítják, hogy **a kevés sikeres pályázatnak az az oka, hogy fejlesztések nagyságához és a célcsoport (jobbára természetes személyek) felkészültségéhez mérten túl bonyolult és szigorú a pályázati feltételrendszer. Ezek a pályázók általában nem tudták igénybe venni pályázati szaktanácsadók segítségét** (FVM, 2007 (b)). A kézműves alintézkedésnél egyrészt a saját erő hiánya, másrészt az egyes szakmák elöregedése, az utánpótlás hiánya is hat a gyenge pályázói érdeklődésre. A helyi termékek előállításánál az innovatív ötletek hiánya is megmutatkozott az alacsony pályázói kedvben. Másik jelentős korlátozó tényező ezen intézkedés esetében a tevékenység-diverzifikációval előállított javak iránti piaci kereslet hiánya.

A Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal adatai lehetőséget adnak a pályázatok/kérelmek megyei szintű területi elemzésére (25. és 26. ábrák, 19. melléklet). Az uniós társfinanszírozású vidékfejlesztési programok 2010 első félévéig jóváhagyott diverzifikációra irányuló összes támogatási összegének területi megoszlása azt jelzi, hogy az **ország északkeleti megyéibe** (Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar megyék) valamint a déldunántúli **Baranya megyébe jut a legtöbb forrás**. Ezek azok a térségek ugyanis, ahol a mezőgazdasághoz kötődő népesség aránya viszonylag magas, és emellett az átlagnál nagyobb a munkanélküliség, így a tevékenységbővítés **itt inkább egyfajta megélhetési kényszert jelenthet**, de az is igaz, hogy bizonyos tevékenységek folytatásához (falusi turizmus, zöldség- és gyümölcsfeldolgozás) kifejezetten kedvező adottságú térségekről van szó.

Az is látszik, hogy a **legkevesebb támogatás egyrészt a kedvezőbb munkaerő-piaci helyzetű nyugati megyékre**, valamint néhány **olyan alföldi megyébe került, ahol a mezőgazdaságra inkább az egyszerűsödött termelési szerkezet** (szántóföldi növénytermesztés) **jellemző** és a gazdasághoz kötődő mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli tevékenységbővítés lehetőségei (adottságai) nem annyira kézenfekvők.

Pest és Fejér megyékbe átlagos támogatási összeg jut, melynek háttérben valószínűsíthetően a főváros közelségéből adódó kedvezőbb piaci kereslet áll.

A diverzifikációra irányuló összes SAPARD, AVOP, ÚMVP támogatási összeg megyénként

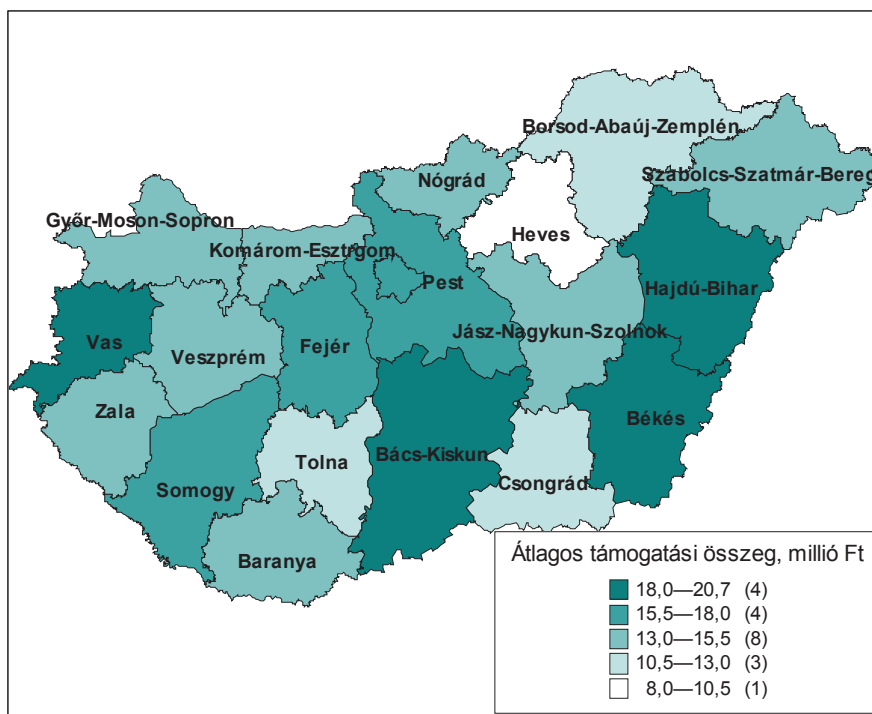

Megjegyzés: A SAPARD programban a 1306 A tevékenységek diverzifikálása, alternatív jövedelemszerzést biztosító gazdasági tevékenységek fejlesztése intézkedésre; az AVOP-ban a 3.1. Vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítése intézkedésre; az ÚMVP-ben pedig a 313 Turisztikai tevékenységek ösztönzése intézkedés összegére vonatkoznak az adatok.

Forrás: MVH adatközlés alapján, saját összeállítás, 2011.

A támogatások egy projektre jutó átlagos értékéből is lehet következtetni arra, hogy a tevékenységbővítés az egyes térségekben, mennyiben jelent megélhetési kényszert és mennyiben jelentheti a jövedelembővítés valós lehetőségét. A 26. ábra jól szemlélteti, hogy az egyébként jelentős diverzifikációs támogatást „megszerző” Borsod-Abaúj-Zemplén megyében jellemzően kisebb (átlagosan 10-13 millió Ft-os) Szabolcs-Szatmár-Beregben és Baranyában 13-15 millió forint értékű támogatási összeggel megvalósuló fejlesztések jellemzőek, ezzel szemben Vas megyében és néhány alföldi megyében (Bács-Kiskun, Békés, Hajdú-Bihar) a támogatások átlagosan a 18-21 millió forintot is elérik.

A diverzifikációra irányuló összes SAPARD, AVOP, ÚMVP támogatás egy projektre jutó átlagos értéke megyénként

Megjegyzés: A SAPARD programban a 1306 A tevékenységek diverzifikálása, alternatív jövedelemszerzést biztosító gazdasági tevékenységek fejlesztése intézkedésre; az AVOP-ban a 3.1. Vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítése intézkedésre; az ÚMVP-ben pedig a 313 Turisztikai tevékenységek ösztönzése intézkedés összegére vonatkoznak az adatok.

Forrás: MVH adatközlés alapján, saját összeállítás, 2011.

3.4. A hipotézisek és a kutatási eredményeim szembesítése

H1: A tevékenységbővítés a gazdálkodó szervezetek és az egyéni gazdaságok körében is viszonylag szorosan kapcsolódik az alaptevékenységhez.

A mezőgazdasági vállalkozásokban az alaptevékenységen kívüli tevékenységek folytatásának elsődleges indokát a gazdaságok erőforrásainak optimális kihasználása jelenti. A rendelkezésre álló kapacitások tehát alapvetően meghatározzák a tevékenységbővítés irányát, a diverzifikált tevékenységet. Vizsgálataim alapján bebizonyosodott, hogy a gazdasági szervezetek körében a leggyakoribb kiegészítő tevékenység a kereskedelmi tevékenység mellett a szerződéses munkavégzés (gépi szolgáltatások nyújtása) és a diverzifikált gazdasági szervezetek aránya a szántóföldi növénytermesztő és a vegyes gazdaságok körében az átlagnál magasabb. Az egyéni gazdaságok túlnyomó részt a gazdaságban termelt termékek feldolgozásával diverzifikálják tevékenységüket, legtöbbször a zöldség- és gyümölcs feldolgozás, a hús- és a bortermelés- és palackozás területén bővítik tevékenységüket. Ezek az élelmiszer-feldolgozási tevékenységek pedig elsősorban a kézimunka-igényes kertészeti, ültetvényes és állattenyésztési ágazatokhoz köthetők. Az egyéni gazdaságok között a diverzifikáltak aránya valóban a három

felsorolt termelési irányba tartozó gazdaságok körében haladja meg jelentősen az átlagos értéket. Elmondható tehát, hogy mindkét gazdaságcsoportban a diverzifikált tevékenységek az alaptevékenységhez szorosan kapcsolódnak, a megfogalmazott hipotézisem bizonyítást nyert.

H2: A nagyobb méretű és munkaerő lekötésű, szakmailag felkészültebb gazdálkodó által irányított, elsődlegesen árutermelő gazdaságokban az átlagosnál magasabb a diverzifikált gazdaságok aránya.

A gazdaságszerzeti összeírás adatainak egyszerűbb statisztikai módszerekkel történő elemzésével, a szakirodalomból nyert információkkal alátámasztva bizonyítottam, hogy – mind az ökonómiai méret, mind pedig a használt földterület alapján vizsgálva – a méret és a felhasznált munkaerő növekedésével párhuzamosan a gazdaságok között a diverzifikált tevékenységet folytatatók aránya nő. Hipotézisem mind a gazdasági szervezetek, mind pedig az egyéni gazdaságok esetében igaz. Vizsgálataim azt is bizonyították, hogy a diverzifikált egyéni gazdaságok körében a közép- és felsőfokú szakképzettséggel rendelkező gazdaságvezetők aránya, valamint az árutermelők aránya az átlagos arány több mint kétszerese, tehát hipotézisem teljes mértékben beigazolódott.

H3: Az elsősorban saját fogyasztásra termelő részmunkaidős gazdaságok (vidéki háztartások) számára maga a mezőgazdasági termelés jelenti a tevékenységdiverzifikációt.

Az egyéni gazdaságok közel 80 százaléka 1 EUME alatti ökonómiai méretű, zömmel csak a saját háztartás fogyasztására termelő gazdaság, körükben az átlagosnál lényegesen alacsonyabb a diverzifikált tevékenységet végzők aránya. Vezetőik általában főfoglalkozás mellett végeznek mezőgazdasági termelést, amely a mezőgazdaságon kívüli főmunkahely jövedelmének (vagy a nyugdíjnak) kiegészítésére szolgáló tevékenység. Feltételezésem igaz, miszerint ezek az ökonómiai értelemben gazdaságnak nem nevezhető vidéki háztartások tehát a mezőgazdasági termeléssel diverzifikálják jövedelemszerző tevékenységüket.

H4: A diverzifikáció elterjedtségét és a diverzifikált tevékenységeket illetően is kimutathatók regionális sajátosságok, eltérések.

A diverzifikáció regionális összefüggéseit a statisztikai adatok (GSZÖ 2007) és a támogatási adatok (SAPARD, AVOP, ÚMVP) alapján is feltártam. Mindkét adatforrás azt jelzi, hogy a legrosszabb foglalkoztatási mutatókkal rendelkező észak-magyarországi régióban a leginkább elterjedt a diverzifikáció az egyéni gazdaságok körében és itt van a legtöbb diverzifikációs támogatásra jogosult gazdaság. Az is bebizonyosodott, hogy a kedvezőbb munkaerő-piaci helyzetű nyugat-dunántúli régióban a legalacsonyabb a diverzifikáció elterjedtsége. A diverzifikált tevékenységek tekintetében közvetett bizonyíték alapján állíthatom, hogy a gazdasági szervezetek körében leginkább jellemző gépi szolgáltatások nyújtása a szántóföldi növénytermesztés túlsúlyával jellemezhető alföldi és dél-dunántúli régiókban jellemző, míg észak-magyarországon, ahol főként az egyéni gazdaságok diverzifikálják tevékenységüket, a leginkább népszerű tevékenység a termékfeldolgozás. Ez a régió adottságaival, termelési szerkezetével is összhangban van (átlagosnál nagyobb arányú a szőlő-, gyümölcs-, és gyepterület).

3.5. Új tudományos eredmények

1. Vizsgálataim alapján megállapítottam, hogy mind az egyéni gazdaságok, mind a gazdasági szervezetek esetében **jellemző, hogy a diverzifikált tevékenységek az alaptevékenységhez szorosan kapcsolódnak**, de jellegük eltérő. A **gazdasági szervezetek** (és általában a nagyobb gazdaságok) az utóbbi évtizedben inkább éltek a diverzifikáció lehetőségeivel és elsősorban szabad **eszközkapacitásaikra** (gépi szolgáltatások végzése) **építik a tevékenységbővítést**, mellyel alapvetően a hatékonyság növelését célozzák. Az **egyéni gazdaságokban** viszont a mezőgazdasági alaptevékenységben előállított alapanyagokra épülő **termékfeldolgozás** kiemelendő, mellyel elsősorban a családi **munkaerő jobb kihasználását** és a **hozzáadott érték növelését célozzák**.
2. Megállapítottam, hogy a **diverzifikált gazdaságok aránya a nagyobb méretű, magasabb munkaerő-lekötésű, elsősorban árutermelő gazdaságokban jelentősebb**. A gazdálkodásukat diverzifikáló, valamint az ökogazdálkodók között **nagyobb arányban található fiatalok**, aktív korúak és **szakképzettek**, illetve **főfoglalkozású mezőgazdasági termelők**.
3. Vizsgálataim szerint **a csak saját szükségletre termelő**, illetve a csak felesleget értékesítő részidős **gazdaságok körében kevésbé elterjedt a diverzifikáció**, feltehetően azért, mert ezek a gazdaságok nem mezőgazdasági főfoglalkozású gazdaságvezetőhöz kötődnek, vagyis ezek a családok (gazdaságvezetők) a mezőgazdálkodást tekintik kiegészítő tevékenységnek.
4. A gazdaságszerkezeti összeírás statisztikai adatai, valamint a diverzifikációt ösztönző vidékfejlesztési támogatások adatainak vizsgálata alapján megállapítottam, hogy **a mezőgazdasági vállalkozások diverzifikációjában kimutathatók térségi különbségek**. Legkevésbé a nyugat-magyarországi régióban terjedt el, amelynek háttérében feltehetően a gazdaságon kívüli munkavállalás lehetősége (Ausztria közelsége) játszik szerepet. A legnagyobb a diverzifikált egyéni gazdaságok aránya a munkaerő-piaci szempontból leginkább hátrányos helyzetű észak-magyarországi régióban, ahol a gazdaságok átlagos mérete valamint az egy diverzifikációs projektre jutó támogatás átlagosnál alacsonyabb összege alapján arra a következtetésre jutottam, hogy itt a tevékenységbővítés elsősorban megélhetési kényszert jelent.

4. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK

Mint ahogy azt a statisztikai adatok, a támogatások iránti igény és az empirikus felmérések tapasztalatai is mutatják, jelenleg Magyarországon az egyéni gazdálkodóknak csak kis hányada tud gazdaságában új tevékenységet indítani. Az a tény is elgondolkasztó, hogy amíg az Európai Unió országainak többségében a diverzifikált tevékenységet is folytató gazdaságok száma a statisztikai adatok szerint az elmúlt években nőtt, addig Magyarországon számuk csökkent, bár arányuk szinten maradt.

A tevékenységbővítés alacsony mértékét számos ok befolyásolhatja, de talán általánosságban elmondható, hogy szélesebb körű elterjedéséhez jelenleg Magyarországon még nincs meg a gazdasági-társadalmi háttér, ami a nyugat-európai farmgazdaságokban évtizedek óta kialakult. A gazdálkodókkal folytatott konzultációk, más empirikus felmérések, szakirodalmi forrásokból nyert információk és **tapasztalatok szerint a legfőbb gátló tényezők** között szerepel:

- a tőkehiány,
- hogy a gazdálkodóknak nincs kellő piaci ismeretük, információjuk arról, hogy mely termékek, vagy szolgáltatások azok, amelyek iránt valós piaci igény, kereslet van,
- a hazai agrártermelők lassú és ellentmondásos alkalmazkodása, ragaszkodása a megszokott gyakorlathoz, termelési struktúrához, a hagyományos mezőgazdasági tevékenységekhez (Fehér-Biró 2006),
- az új tevékenység végzéséhez szükséges szakértelem és hozzáértés hiánya.

Fehér és Biró (2006) szerint a tevékenységdiverzifikációnak igen nagy szerepe lehetne a vidékgazdaságok helyi termékkel való jobb ellátásában, piacképes helyi termékek más területen történő értékesítésében is.

A jövőre vonatkozóan nehéz pontos becslést adni a tevékenységdiverzifikáció kilátásairól, mértékéről, az egyes tevékenységek várható szerepéről, még inkább gazdasági súlyáról. Az elmúlt évek tendenciái, a támogatási igények alakulása, az agrár és vidékfejlesztési politika formálódása, a fogyasztói igények és trendek alapján azonban megfogalmazhatók bizonyos várakozások.

A statisztikai adatokat figyelembe véve a gazdaságban végzett diverzifikált tevékenységek közül legtöbbször valamilyen élelmiszer-feldolgozást végeznek. A legnépszerűbb a zöldség-gyümölcsfeldolgozás. Az elmúlt években (2000 és 2007 között) közel ötszörösére **nőtt** a gazdaságban **gyümölcs- és zöldség feldolgozást** végző egyéni gazdálkodók száma, miközben a zöldségtermelő egyéni gazdaságok száma harmadára (63196-ról 23896-ra), a gyümölcstermelőké is közel felére (140543-ról 90653-ra) csökkent az időszak alatt (GSZÖ 2007, KSH 2008). A zöldségtermelő gazdaságok számában történt csökkenés nagyobb része 2000 és 2003 között következett be, és elsősorban a kisméretű, önellátásra termelő növénytermesztő gazdaságok hagytak fel a termeléssel. A gyümölcstermelő gazdaságok számában a csökkenés kiegyenlítettebb volt a hét év során, a tendencia a növénytermesztő gazdaságok gyümölcstermelésének feladásával, de főként a vegyes gazdaságok ez irányú tevékenységének a felszámolásával hozható összefüggésbe. A gazdasági szervezetekben ez a tevékenység nem igazán népszerű, 2007-ben csupán 105 üzemben volt jellemző.

Ha a zöldség és gyümölcs feldolgozást végző gazdaságok számát a zöldség- és gyümölcstermelésre szakosodott gazdaságok számához viszonyítjuk, akkor az átfedéseket is figyelembe véve elmondható, hogy 2007-ben mind az egyéni gazdaságoknak, mind pedig a gazdasági szervezeteknek mintegy 8%-a dolgozta fel termékeit. **Várhatóan a gazdaságban történő gyümölcs- és zöldségfeldolgozás továbbra is népszerű lesz az egyéni gazdaságok körében**, de az ilyen gazdaságok **jelentős növekedésére nem lehet számítani**. Mint ahogy más

gazdaságban feldolgozott termékek esetében az elérhető jövedelmek növelésének járható útja a mind magasabb hozzáadott érték elérése és a termékek közvetlen értékesítése lehet.

A gazdaságokban történő borfeldolgozás aránya alacsony. 2007-ben a létező 120 ezer szőlőtermelő gazdaságból mindössze 4614 (a gazdaságok csupán 3,8%-a) készített illetve palackozott bort. A **borkészítéssel, borpalackozással** foglalkozó egyéni gazdaságok száma ráadásul jelentősen csökkent, 2000 óta csaknem hatodára esett vissza, a – korábban már említett – bor jövedéki törvény alá helyezésének hatására. Bár a gazdasági szervezetek esetében növekedésről lehet beszélni (számuk 2000-2007 között 38 %-ponttal nőtt), csupán 249 üzemet regisztráltak 2007-ben. A termelői borkészítés, palackozás alacsony szintje elsősorban a gazdaságok tőkehiányából, a magas időjárás kockázatokból, és nem utolsósorban az ágazatra jellemző alacsony fokú szervezettségéből fakad. **A tevékenység jövőjét ezért a termelői együttműködések, feldolgozó integrációs rendszerek fejlődése alapvetően meghatározza.**

Radóczné és Györe (2006) szerint is a bortermelés hazai kilátásai kedvezőtlennek ítéltelők, a termelők kivágási szándékai erősödnek, ugyanakkor újratelepítések alig történtek. A magyar borok számára leginkább csak a belföldi piacon van hely, de itt is rengeteg a tennivaló a csomagolás, a megjelenés, összességében a marketing vonatkozásában.

A jövőre nézve azért biztató jelek is vannak. 2006 tavaszán megkezdte működését a Bormarketing Kht., amelynek feladata az ágazat szereplőinek egységes képviselője, érdekeik érvényesítése, célja pedig a magyar borok dominanciájának megtartása és a nemzetközi piaci jelenlét fokozása a borok ismertségének, imázsának javítása révén.

További biztató jel, hogy az elmúlt évektől sorra alakulnak meg a borút egyesületek, amelyek céljai közt szerepel általában a minőségi bortermelés előmozdítása, a borok piacának és keresletének növelése és nem utolsósorban a borturizmus fejlesztése és az idegenforgalom növelése.

A gazdaságban történő **húsfeldolgozás** elég gyakran mondható, főként a diverzifikált **egyéni gazdaságok körében. Az elmúlt években nőtt ezen gazdaságok száma** annak ellenére, hogy az állattenyésztés helyzete évről évre romlik, és az állattartó gazdaságok száma 2000 óta 40%-kal (575065-ről 341124-re) csökkent. Az állatállomány 2000 óta a szarvasmarha esetében 13%-ponttal, a sertés tekintetében egyharmadával esett vissza. A tyúkfélék száma enyhén (4-5% ponttal) növekedett, a juhállomány szinten maradt, a kecske-, loállomány, valamint a méhcsaládok száma ugyancsak csökkent az időszak alatt. A kistermelők gazdaságában történő húsfeldolgozást Magyarországon a 4/2010. (VII.5.) VM rendelettel módosított 52/2010. (IV. 30.) FVM Rendelet szabályozza, amely szerint a kistermelő a gazdaságában nevelt sertést, juhot, kecskét szarvasmarhát, struccot és emut csak a közfogyasztás céljára engedélyezett vágóhídon vághatja, vagy vágathatja le, ahol a hatósági vagy a jogosult állatorvos elvégzi a húsvizsgálatot és húszállítási igazolást állít ki. A kistermelő az ebből származó húst azután saját gazdaságában feldolgozhatja, hűskészítményeket állíthat elő.

Tejfeldolgozást 2007-ben 2572 egyéni gazdaság folytatott. Bár arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy a tejfeldolgozás tehen, juh, illetve kecske tejre vonatkozik –e, de ha a tej- és kettőshasznú tehenet tartó egyéni gazdaságok számához (11611) viszonyítjuk, akkor elmondható, hogy ezen gazdaságok 22%-át teszik ki a tejfeldolgozást is végző gazdaságok. Az elmúlt évek tendenciájában ingadozás figyelhető meg a gazdaságok számát illetően, hiszen 2000 és 2003 között négy és félszeresére, 5511 gazdaságra növekedett a tejfeldolgozást végző egyéni gazdaságok száma, azután viszont ez a létszám 2007-re több mint felére visszaesett. A 2009. évi KAP féldős állapotfelmérése kapcsán született megállapodás értelmében a tejkvóták 2015 áprilisáig teljesen megszűnnek. A reformok miatt 2009-re megfeleltek a tej korábbi felvásárlási árai, így nem csak hazánkban, hanem Európa szerte nagy veszteség keletkezett a

tehenészetekben. Ha ezen negatív változásokat, valamint a tehenet tartó gazdaságok számának és az állatlétszám folyamatos csökkenését, illetőleg az egyre fokozottabb élelmiszerbiztonsági és higiéniai elvárásokat figyelembe vesszük, akkor a **tejfeldolgozó gazdaságok számának csökkenése prognosztizálható**. Pozitív ugyanakkor, hogy egyre több helyen, piacokon találkozhatunk tejkimérő automatákkal és termelői tejkiméréssel. A tej közvetlen értékesítése egyre inkább terjedőben van, ami nyilvánvalóan az alacsony felvásárlói áraknak köszönhető, de talán a fogyasztói igények magasabb minőség irányában való elmozdulásának is betudható. Egy viszonylag alacsony, 1-3 millió forint értékű beruházás elegendő egy tejautomata üzembe állításához, miközben akár 100 forintot meghaladó többlet is elérhető a tej literenkénti árában.

A gazdaságban termelt alapanyagok feldolgozásához a 2007-2013. időszakra vonatkozó Új Magyarország Vidékfejlesztési Programban a „Mezőgazdasági üzemek korszerűsítése” intézkedés „Üzemi diverzifikáció” alintézkedés keretében lehet támogatást igényelni. Ez az alintézkedés lehetőséget biztosít a mezőgazdasági üzemeknek, hogy a **gazdaságban előállított mezőgazdasági termékek feldolgozásával** növeljék a hozzáadott értéket. Azok a mezőgazdasági üzemek támogathatók, amelyekben a gazdaság fő tevékenysége továbbra is a mezőgazdasági tevékenység marad. A támogatás mértéke a projekt költségek 40%-a. Fontos azonban megjegyezni, hogy ez a **támogatás csak a 4 EUME gazdasági méretet elérő és afeletti gazdaságok számára elérhető**. A tervek alapján a támogatás révén várhatóan mintegy 450 gazdaság tudja majd a termékfeldolgozás irányában bővíteni tevékenységét.

A termékfeldolgozással kapcsolatban kitörési pontot jelenthetnek a magas minőségű, földrajzi jelzéssel, vagy eredet megjelöléssel ellátott termékek. Franciaországban a gazdálkodók mintegy egynegyede foglalkozik ilyen termékek előállításával és jövedelmük legnagyobb részét ezeknek a termékeknek köszönhetik, hiszen a hasonló árukhoz képest az ilyen minősítéssel rendelkező termékek termelésével 30-280%-os többletbevétel érhető el. A borok esetében akár 230%-os, a sajtoknál 30%-os ártöbblet érhető el, és már a tejért is 5-90%-kal magasabb árat kérhet a termelő. A földrajzi eredetvédelemmel előállított termékek termelése azon túl, hogy javítja a gazdaságok életképességét, javítja a vidék népességmentartó erejét, hozzájárul a kulturális örökség és a környezet megőrzéséhez (Somogyi 2005).

A gazdaságon belüli termékfeldolgozás jövőbeni kilátásait alapvetően meghatározza és befolyásolja a termékek értékesítési lehetősége. Az ilyen termékek piacra jutása vagy közvetlen értékesítési csatornákon keresztül (tehát a kereskedő kizárásával) vagy több termelő összefogása révén nagyobb mennyiségben a kereskedelmi egységeken keresztül valósítható meg.

A termékek közvetlen értékesítésének jogszabályi feltételei 2006 óta adottak Magyarországon is. A gazdaságon belül történő élelmiszer-termelést, feldolgozást és értékesítést kistermelői szinten először a 14/2006. (II. 16.) FVM-EüM-ICsSzEM együttes Rendelet szabályozta. A jogszabály életbelépésével megteremtődtek a feldolgozott élelmiszerek kistermelői értékesítésének jogi feltételei, amire korábban nem volt legális lehetőségük. A jogszabály – főként az értékesítés könnyítését célzó – módosítását azonban több civil szervezet is kezdeményezte. A módosított rendelet 2010 április 30-án jelent meg (52/2010. (IV. 30.) FVM Rendelet), amelybe a civil szervezetek által megfogalmazott legfontosabb könnyítések bekerültek. Ezt követően a rendeletet az újonnan felálló Vidékfejlesztési Minisztérium a 4/2010. (VII.5.) VM rendeletben tovább „finomította” annak érdekében, hogy bővüljön a kistermelők által végezhető szolgáltatások köre és a falusi vendéglátás még életszerűbb jogszabályi kereteket kapjon. A rendelet értelmében a kistermelő a rendelet mellékletében meghatározott kis mennyiségű általa megtermelt alaptermékkel, az általa betakarított, összegyűjtött vadon termő alaptermékkel, illetve az alaptermékekből előállított élelmiszerral közvetlenül a végső fogyasztót, valamint a régió belüli vagy a gazdaság helyétől légvonalban számítva 40 km távolságon belül működő kiskereskedelmi vagy vendéglátó és közétkeztetési létesítményt láthatja el. Régió a rendelet értelmezésében a kistermelő gazdaságának helye vagy lakóhelye szerinti megyét, valamint

Budapestet jelenti. Ezek a **jogszabály módosítások várhatóan ösztönzőleg hatnak a kistermelői élelmiszer feldolgozásra és közvetlen értékesítésre és annak bővítését eredményezik.**

Az utóbbi időben több olyan kezdeményezés is napvilágot látott, ami a **közvetlen értékesítéssel** foglalkozó gazdálkodók termékeinek interneten keresztül megismertetését célozza. A Bács-Kiskun megyei Agrárkamara által szervezett „Kamra túra” keretében közel 90 homokhátsági gazdálkodó kínál száznál is több terméket elektronikus elérhetőségen keresztül, a Magosfa Alapítvány által kezdeményezett „Helyi termékek a Dunakanyarban és az Alsó-Ipoly mentén” program keretében pedig a térségben található helyi termékeket településként gyűjtik össze és népszerűsítik (Fehér, 2007).

A gazdaságon belüli élelmiszer-feldolgozás, értékesítés jövőbeni fejlődésének, versenyképességének meghatározásakor érdemes a fogyasztói igények, fogyasztói szokások változásait és nem utolsósorban az adózási és jogszabályi feltételeket is figyelembe venni. Közismert tény, hogy a magyarországi fogyasztók nemzetközi összehasonlításban rendkívül ár-érzékenyek. A 90-es évek óta a tendencia egyértelműen a hiper- és szupermarketekben, élelmiszerdiszkontokban történő vásárlás irányába mutat. Ugyanakkor az utóbbi években egyre nagyobb sajtóvisszhangot kiváltó élelmiszerbotrányok, kétes eredetű és minőségű vagy éppen lejárt szavatosságú élelmiszerek forgalomba kerülése kapcsán egyre inkább előtérbe kerülnek az élelmiszerbiztonsági, minőségi kérdések, és a fogyasztásban megjelenik az egészségtudatosság. Ez utóbbi tényezők pozitívan hathatnak a hazai termelői élelmiszertermékek keresletére. A gazdaságban való élelmiszer-feldolgozásnak és értékesítésnek azonban hosszútávon csak akkor van jövője, ha legális, az adók és járulékok teljes befizetése mellett is lehetséges jövedelmet termelni. Sajnos a jelenleg érvényben lévő rendkívül magas adóterhek az ÁFA elkerülés és a feketegazdaság irányába terelik a tevékenységet végző gazdálkodókat. A versenyképesség elérése és fenntartása érdekében ezen a jövőben mindenképpen változtatni szükséges.

Az **ökológiai gazdálkodás** jövőbeni fejlődése, terjedése mellett sok érv szól, ennek ellenére sajnos – az Unió tagországaiként valószínűleg egyedülként – az elmúlt négy-öt évben megtorpant, sőt 2008-ig kismértékben visszaesett az ökogazdálkodásba vont mezőgazdasági terület nagysága. Az okok közt említhető Járasi empirikus kutatásai szerint az, hogy a gazdálkodók nem látják biztosítottnak a piacot, így az átállás és további területek ökogazdálkodásba vonása kockázatos. A konkurenciát jelentenek a kínai, ukrán és román olcsó tömegtermékek (Járasi, 2004). Roszík Péter, a Biokontroll Hungária Kft. ügyvezető igazgatója úgy látja, hogy a terület csökkenésének fő kiváltó okai a 2004-ben indult támogatási rendelet belső aránytalanságai, adminisztratív intézkedései, illetve hogy ezt követően nem volt lehetőség új területek bevonására, új gazdák támogatási rendszerbe való belépésére³⁰. Ahhoz ugyanis, hogy valaki átállítsa gazdaságát, három éven keresztül kell ökotermelést folytatnia, de termékeit nem értékesítheti biotermékként, vagy ökotermékként, a megnövekedett költségek fedezéséhez támogatásra van szükség (Czeller – Roszík, 2007).

Tény, hogy az ökológiai gazdálkodás jelenleg a magyar agrárgazdaságban 2% körüli területi, 0,5-1%-nyi termelési és ugyanennyi export, valamint 0,1%-nyi fogyasztási részesedésével marginális szerepet tölt be és a hazai kereslet főként a magas fogyasztói árak miatt csak mérsékelten emelkedik. A magyar biogazdaságok túlnyomó része (70-80%-a) exportra termel, főként Nyugat-Európába. A hazai ökogazdaságoknak jelenleg csak kis hányada végez a

³⁰ Magyarországon 1997-től 2001-ig az ökológiai gazdálkodásra történő átállás költségeinek csökkentésére lehetett támogatást kapni, 2002-től a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program keretében, majd 2004-től a Nemzeti Vidékfejlesztési Terv 2004-2006 keretén belül lehetett pályázni az agrárkörnyezet-gazdálkodás intézkedésen belül ökológiai gazdálkodási célprogramokra. Ez utóbbi esetben a támogatási kérelmek a tervezetthez képest jóval nagyobb száma miatt újabb pályázatok benyújtására később nem volt lehetőség.

gazdaságon belül élelmiszer-feldolgozást, bár némiképp biztató, hogy az elmúlt 1-2 évben a feldolgozottság jelentősen javult (2005 és 2008 között 130-al nőtt a Biokontroll Hungária Kht. által ellenőrzött bioterméket feldolgozó üzemek száma). A megtermelt termékek mintegy 70%-át nyersanyagként, külföldi piacokon értékesítik. Jelenleg csupán 31 ökotermelés foglalkozik falusi turizmussal, szálláskiadással, ami szervesen kapcsolódik a biotermékekre, bioélelmiszerekre alapozott vendéglátáshoz (FVM, 2007 (a)). Nagyobb jövedelmet pedig a marketing fejlesztésével, a feldolgozottság növelésével, direkt értékesítéssel és a turizmus bővítésével lehetne elérni.

Buday-Sántha (2007) cikkében jól rávilágít arra, hogy a hazai ökológiai termelés magán viseli az egész magyar agrárágazat jellemzőit, gyengeségeit. Ez megmutatkozik a termelési szerkezetben (gabonafélék és olajos növények meghatározó aránya), a kétpólusú gazdálkodói kör jelenlétében (kisüzem, nagyüzem), a műszaki színvonal elégtelenségében, a termékpályák szervezetlenségében. A hazai ökotermelés helyzetét nehezíti, hogy mind a termelés, mind az értékesítés spontán jelleggel folyik, nincsenek a termelést szabályozó stabil piaci kapcsolatok, hiányzik a piaci igényekhez alkalmazkodni képes logisztikai háttér, így az időjárási viszonyoknak megfelelően hol túlkínálat van, hol pedig bizonyos termékekből a keresletet sem tudjuk kielégíteni. Így az ökotermékek csak akkor tudnak a piacon megmaradni, ha a termelés hatékonysága javul és a termékek minősége, garanciaszintje meghaladja az olcsó tömegtermelést folytató új piaci versenytársainkét (Kína).

Az ökológiai gazdálkodás jövőjére pozitív kihatással van a KAP félidős állapotfelmérése (74/2009/EK tanácsi rendelet), amelynek értelmében 2013-tól hazánk vidékfejlesztési programjában is szerepelniük kell – többek között – a biológiai sokféleséggel, mint új kihívással kapcsolatos intézkedéseknek. **2009-ben az Új Magyarország Vidékfejlesztési Programban az „agrár-környezetgazdálkodási kifizetések”** intézkedés keretében újra megnyílt a lehetőség támogatás igénylésére az ökológiai szántóföldi növénytermesztés, ökológiai gyepgazdálkodás, valamint ökológiai gyümölcs- és szőlőtermesztés célprogramokban. Összesen 1378 gazdálkodó nyújtott be támogatási kérelmet 85853 hektár területre. A támogatott kérelmekről még nem született döntés, de valószínűsíthető, hogy a **támogatásokkal** sokaknak újra rentábilissá válhat az ökotermelés, **várhatóan tehát újra növekedni fog az ökotermelők száma** és az ökotermelésre átállt területek nagysága.

A **falusi turizmus** kétségkívül egyre népszerűbb tevékenység Magyarországon. Ezt az állítást a szakirodalmi források mellett az elmúlt évek támogatási programjainak tapasztalatai, valamint a falusi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák számának gyarapodása is alátámasztják. Ez utóbbi 2003 és 2008 között több, mint ötszörösére (744 ezer éjszakára) növekedett. A diverzifikációt ösztönző támogatási intézkedések keretében a pályázatok legnagyobb hányadát a falusi vendéglátás fejlesztésének támogatására nyújtották be. Kétségtelen, hogy ez az egyre kevesebb munkahelyet biztosító vidéki térségekben a megélhetés egyik lehetséges módja, amely általánosan, az ország egész területén nyilvánvalóan nem oldja meg a vidék foglalkoztatási problémáit, de néhány család megélhetéséhez jelentősen hozzájárulhat.

A statisztikai adatokból, a támogatásokat igénybevevők státuszából, és az empirikus tapasztalatok alapján azonban az is látható, hogy **ez a tevékenység ellentétben a nyugat-európai országoktól hazánkban nem igazán a mezőgazdasági termelők jövedelemkiegészítésének, tevékenységbővítésének népszerű módja** – hiszen a diverzifikált egyéni gazdaságoknak csupán 5,6%-ában jellemző. Magyarországon tehát a nyugati országokban elterjedt úgynevezett „farm-turizmusról” nem beszélhetünk, inkább a más ágazatban dolgozó, vagy éppen munka nélküli és nyugdíjas falusi lakosság körében elterjedt vállalkozási forma. De sok (különösen az idősebb) gazdálkodó szemszögéből éppen a mezőgazdasági termelésből való „kilábalás”, a gazdálkodás felhagyásának egyik járható útja lehet.

A nyugat-európai országok (Anglia, Írország, Franciaország, Olaszország, Ausztria) tapasztalatai ugyanakkor azt mutatják, hogy a gazdaságban történő vendéglátást különféle **szabadidős szolgáltatásokkal** – mint a lovagoltatás, vadásztatás, horgászat – valamint **gazdaságban termelt és feldolgozott termékek számára történő közvetlen értékesítésével kiegészítve**, a tevékenységdiverzifikáció rendkívül népszerű formája. Sok országban központi programokkal is ösztönzik ezt a tevékenységet, ilyenek a már korábban említett osztrák és francia programok, valamint az írországi bemutató farmok program, amelyet az ír mezőgazdasági és idegenforgalmi hatóságok alakítottak ki annak érdekében, hogy a turizmussal foglalkozó gazdaságok szolgáltatási színvonala javuljon. A program keretében „bemutató farm” címet kaphatnak azok a gazdaságok, amelyek teljesítik az előírt biztonsági, gazdálkodási, szakosodási, szakképzettségi feltételeket (Kenézné, 1995).

A nemzetközi tapasztalatokat figyelembe véve a gazdaságban történő vendéglátás **jövőre vonatkozó fejlesztését illetően** – osztra Hanusz véleményét – **törekedni kell a komplexitásra**, hogy adott tájegység kulturális, népi, gasztronómiai hagyományainak felkarolása, a kapcsolódó programkínálat, a helyi termékek feldolgozása, csomagolása, közvetlen értékesítése, és a vendéglátás egyfajta szerves egységet alkosson (Hanusz, 2006). Ezt a komplex szemléletet tükrözi a kistermelői rendelet módosítása (4/2010. (VII.5.) VM rendelet), ami bevezette a „falusi vendégasztal” fogalmát, amely a falusias, tanyasias, vagy vidéki környezetben a házi élelmiszerekhez és gasztronómiai hagyományokhoz kapcsolódó tevékenységek bemutatását és az elkészített ételek helyben fogyasztásra való felkínálását jelenti. Az új, módosított rendelkezés biztosítja az olyan hagyományok megőrzését, mint az ökör-, birka-, kecske-, és disznóvágás, disznótor.

A mezőgazdasági termelők (akiknek mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelme meghaladja az összes bevételük 50%-át) számára a gazdaságon belüli (on-farm) turizmushoz kapcsolódó fejlesztésekre az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program „Diversification into non-agricultural activities” a hivatalos magyar fordítás szerint: **„Nem mezőgazdasági tevékenységgé történő diverzifikálás”** intézkedése keretében lehetne támogatást kapni, azonban ezt az intézkedést ez idáig még nem hirdették meg. A Program szerint az elfogadható költségek maximum 45%-át teszi ki a támogatás, ami a külön jogszabály alapján hátrányos helyzetű településeken vagy a társadalmi-gazdasági szempontból fokozottan elmaradott térségekben elhelyezkedő településeken 50% is lehet. **A tervindikátorok szerint a program keretében összesen mintegy 230 gazdaság „on-farm” turisztikai tevékenységbővítésének támogatása valósulhat meg** mintegy 7 millió eurós értékű beruházással.

A turizmushoz kapcsolódó fejlesztések gazdaságon kívüli (off-farm) megvalósítását az ÚMVP **„Turisztikai tevékenységek ösztönzése”** intézkedése támogatja. Ez a jogcím is nyitva áll a gazdálkodók előtt, ha a fejlesztést nem a gazdaságon belül valósítják meg. A jogcímet 2008-ban hirdették meg először, 2010 első félévéig 2553 kérelmet nyújtottak be, amiből 696 kapott 14,7 milliárd Ft támogatást, ami az intézkedésre tervezett forráskeret 80%-át ki is meríti.

A diverzifikált tevékenységek közül a **mezőgazdasági gépi szolgáltatások nyújtása** a gazdasági szervezetek egyik legnépszerűbb tevékenysége, melyet meglévő gép- és eszközkapacitásuk kihasználása indokol. Az elmúlt évek mezőgazdasági támogatási forrásainak túlnyomó része gép- és eszközvásárlásra irányult. Az Új Magyarország Vidékfejlesztési Programban a szántóföldi növénytermesztés gép- és eszközbeszerzései már nem élveznek prioritást, de a „Mezőgazdasági üzemek korszerűsítése” intézkedés keretében továbbra is támogathatók, a hangsúlyt pedig a gépvásárlások támogatásánál a környezetvédelmi szempontból ésszerű, költség-hatékony és energiatakarékos gépekre és felszerelésekre kell helyezni. A gépi szolgáltatások nyújtása várhatóan a jövőben is a gazdasági szervezetek egyik legfontosabb diverzifikált tevékenysége marad, míg az egyéni gazdaságok közül csak a nagyméretű szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó üzemekben lesz népszerű.

A megújuló energia termelés mint diverzifikált tevékenység, jelenleg még kevés gazdaságban **jellemző**, azonban az elmúlt években, főleg a gazdasági szervezetek körében nőtt a tevékenységgel foglalkozók száma. A statisztikai adatokból is kitűnik, hogy a megújuló energia termelés inkább a nagyobb földterülettel rendelkező társas vállalkozásokban jellemző, hiszen ez jelenleg Magyarországon zömében a biomassza termelést, valamint a leginkább nagyüzemi keretek között megtérülő bioüzemanyag céljából termesztett gabona vagy olajos növények termesztését jelenti. A megújuló energiaforrások minél szélesebb körű használata az éghajlatváltozás megfékezésében és a biztonságos energiaellátás biztosításában egyre nagyobb fontossággal bír, ugyanakkor a mezőgazdasági biomassza és bioüzemanyag termeléssel kapcsolatban az Unió leszögezi, hogy az fenntartható módon valósuljon meg, ne menjen az élelmiszer-termelés rovására, és ne vezessen erdőirtáshoz, illetve a biológiai sokféleség csökkenéséhez. Az EURÓPA 2020 – Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája dokumentum kiemelt kezdeményezései közt szerepel a megújuló energiaforrások növekvő mértékű alkalmazása is (Európai Bizottság, 2010), így összességében, a következő évek támogatási prioritásai alapján ennek a tevékenységnek erőteljes előretörésére számíthatunk.

A megújuló energiaforrások előállítását és felhasználását az ÚMVP több intézkedése is támogatja, bár az érdeklődés hiánya vagy az intézkedés bevezetésének elmaradása miatt nem igazán biztatóak a kilátások. A „Mezőgazdasági üzemek korszerűsítése” intézkedés „Évelő ültetvények telepítése” alintézkedése keretében támogatást kapnak az energetikai célú ültetvények, ideértve az energianövényeket és az energetikai célú, rövid vágásfordulójú fás ültetvényeket. A tervek szerint mintegy 8000 gazdaság kapna támogatást megújuló energia termelésre a 2013-ig terjedő programozási időszakban, ehhez képest 2009 év végéig csupán 149 kérelem érkezett, amelyből 79-et hagytak jóvá. A mezőgazdasági termelők támogatást kaphatnak a „Nem mezőgazdasági tevékenységgé történő diverzifikálás” intézkedése keretében is megújuló energia termelésre, amennyiben a beruházás a gazdaság számára jövedelmet termel, de mint már korábban említettem, ezt az intézkedést 2010 júniusáig azonban még nem hirdették meg.

Az ÚMVP „A mezőgazdasági termékek értéknövelése” intézkedés keretén belül a helyi, kis kapacitású elsődleges megújuló energia (biomassza) feldolgozó üzemek létrehozását is támogatja, piacot teremtve ezzel a megújuló energiacélú növénytermesztéssel foglalkozó gazdálkodók termékeinek.

Kézműves tevékenységet csak nagyon kevés gazdálkodó folytat, az elmúlt években a tevékenység indítására benyújtott támogatási igény is rendkívül szerény. **A jövőben sem várható, hogy az ilyen gazdaságok száma jelentősen gyarapodna**, ugyanakkor ez a tevékenység megfelelő piaci háttér megteremtése mellett a hátrányos helyzetű térségekben élő önellátásra termelő háztartások számára a jövedelem-kiegészítés járható útja lehetne. Ezt a tevékenységet is az ÚMVP „**Nem mezőgazdasági tevékenységgé történő diverzifikálás**” intézkedése támogatná, ami viszont ahogy már említettem, nem indult ebben a programozási időszakban.

Összességében megállapítható, hogy a mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli tevékenységdiverzifikáció szerepe különösen a kisebb gazdaságok jövedelem-kiegészítésében és jövedelemstabilitásában, a mezőgazdaságból élők foglalkoztatási gondjainak enyhítésében vitathatatlan, fontosságának hangsúlyozása az elmúlt években az agrár- és vidékpolitikában egyre inkább előtérbe került. Mindezek ellenére vizsgálataim azt bizonyítják, hogy **a gazdaságok közül épp a kisebb, félig árutermelő részmunkaidős gazdaságok körében a diverzifikált tevékenységet folytatók aránya még igen szerény**, szélesebb körű elterjedését számtalan tényező hátráltatja. Legfontosabbak ezek közül a beruházásokhoz szükséges tőke hiánya mellett a piacra jutás nehézségei és a gazdálkodók szükséges készségeinek, hozzáértésének, kockázatvállalási hajlandóságának elégtelensége. Bár az elmúlt évek agrár-vidékfejlesztési programjai ösztönözték a gazdálkodók alternatív jövedelemszerzési

lehetőségeinek bővítését, a gazdaságon belüli és kívüli diverzifikációt, a támogatások nem tudták elérni céljukat.

A 2000 és 2007 közötti évek diverzifikációt ösztönző támogatásai **forrásösszegüket tekintve meglehetősen szerény mértékűek voltak**: a VFC három évében mintegy 3 milliárd forintot, a SAPARD programban 440 millió forintot fizettek ki, az AVOP-ból 3,9 milliárd forint kötelezettségvállalás történt. **Ez az összeg mindössze arra volt elég, hogy segítségével 1215 gazdaságban, vagy vidéki háztartásban tudtak valamilyen új tevékenységet indítani** és így a meglévő munkahelyet megtartani, esetleg új munkahelyet létesíteni.

Vizsgálataim kimutatták, hogy a **kisebb egyéni gazdaságok körében a leggyakoribb diverzifikált tevékenység a termékek feldolgozása és közvetlen értékesítése**. Bár a közelmúltban történt jogszabály módosítások³¹ megfelelő, a tevékenység folytatását segítő szabályozási háttérrel nyújtanak a kistermelők gazdaságban történő élelmiszer-feldolgozáshoz és értékesítéshez, a **támogatási rendszerben hiányzik a megfelelő ösztönzés**. Az ÚMVP-ben gazdaságban történő élelmiszer-feldolgozási tevékenységgel kapcsolatos beruházásokra csak a 4 EUME feletti méretű gazdaságok jogosultak támogatásra, más, a gazdaságban történő diverzifikált tevékenységhez (például egyéb, nem élelmiszertermék feldolgozása, agroturisztikai szolgáltatások) kapcsolódó fejlesztésekre pedig egyáltalán nem jelent meg támogatási jogcím ebben a programozási ciklusban.

Interjúm felmérésem tapasztalatai ugyanakkor azt igazolják, hogy még a kisebb, csak részben árutermelő gazdaságok körében is lenne igény a támogatásokra, hiszen a jövőre vonatkozó tervek között elsődlegesen és egybehangzóan a piacra jutást segítő, hozzáadott érték növelését célzó fejlesztések jelennek meg.

Hazánkban jellemző, hogy a **vidéki társadalom jelentős része nincs igazán felkészülve új tevékenységekre, vállalkozások indítására**, alapvetően hiányzik a kockázatvállalási, vállalkozási hajlam, a szakértelem, az információhoz való hozzájutás készsége, és ami talán a legfontosabb, a **piacépítésre, piacra jutásra való készség és képesség**. Meggyőződésem, hogy ez utóbbi tényező az, ami **hosszútávon is meghatározza a tevékenységbővítés sikerét** és ebben a gazdálkodóknak óriási feladatuk van. Ezért úgy gondolom, hogy a diverzifikációt ösztönző támogatásoknál a megvalósítás mechanizmusait nagyobb mértékben kell az intézkedés célcsoportjának lehetőségeihez és készségeihez igazítani, és a gazdaságok diverzifikálását eredményező kisléptékű vállalkozásfejlesztések esetén **szükség van speciális eszközök/módszerek alkalmazására**, mint például segítségnyújtásra a fejlesztések előkészítésében, generálásában, a pályázat megvalósításában. Javaslom, hogy a támogatási rendszerben a diverzifikációt ösztönző intézkedések a kedvezményezettnek körét differenciáltan kezeljék, tevékenységek közül nagyobb hangsúlyt helyezzenek a gazdaságokban termelt alapanyagok feldolgozására és piacra juttatására. Ennek a tevékenységnek a kapcsán a kisebb gazdaságok esetében **célszerű a gazdálkodók összefogását, a közös feldolgozást és együttes piacra jutást kiemelten támogatni**.

A gazdálkodók vállalkozási készségének, szakértelmének hiánya szintén a legfontosabb hátráltató tényezők között említették interjú alanyaim. Ezt az állítást a statisztika is alátámasztja, hiszen az elemzésekből kiderül, hogy a diverzifikált- és ökögazdaságok irányítói között az átlagosnál nagyobb arányban képviseltetik magukat a közép és felsőfokú szakképzettséggel rendelkezők. Ennek a **tudatos, hozzáértésen és szakértelmen alapuló gazdálkodási irány**nak széles körben való elterjedése meghatározója és **kitörési pontja lehet a hazai élelmiszergazdaságnak** és egyben alapja a **vidéki gazdaság fejlődésének**.

³¹ 4/2010. (VII.5.) VM rendelettel módosított 52/2010. (IV. 30.) FVM Rendelet

Mindezek alapján szükségesnek tartom, hogy az EMVA³² lehetőségeit kiegészítve más uniós források is segítsék **a tevékenységbővítést, azt ösztönözve működjenek**. Meggyőződésem, hogy a diverzifikáció ösztönzése csak **komplex támogatáspolitikával lehet sikeres**, amelyben a regionális sajátosságok is szerepet kapnak és amely az új tevékenységek, vállalkozások beruházásainak finanszírozása mellett kiemelt figyelmet fordít

- a **gazdálkodók tudatformálására**, fogékonyságának növelésére a „megszokottól” eltérő új tevékenységek, vagy termékek iránt,
- a **termelők egymás közötti és más gazdasági szereplőkkel történő összefogásának, együttműködésének ösztönzésére**,
- a tevékenységhez kötődő **szaktanácsadásra**,
- a piaci információkról való **tájékoztatásra**,
- a **szakképzésre**,
- a **pályázati segítségnyújtásra**,
- az egyes tevékenységekhez kötődő szabályozás és **kritériumrendszer célcsoporthoz igazítására**,
- a helyi, települési, kistérségi, vagy megyei szintű **példaértékű kezdeményezések, programok megismertetésére**.

³² Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap

5. ÖSSZEFOGLALÁS

A mezőgazdasági árutermelés alacsony jövedelmezősége, magas időjárési és **értékesítési kockázata, szezonális** és egyre **csökkenő élőlomunka igénye** miatt egyre kevesebb gazdaság – legyen az akár egyéni- vagy társas vállalkozás – alapozza jövedelmét kizárólag a mezőgazdasági alaptervekenységre. Sokan kényszerből, illetve gazdasági vagy más megfontolásból jövedelmüket a hagyományos agrártermelésen kívül más forrásokból is kiegészítik. Uniós csatlakozásunkkal részesei lettünk a közös agrárpolitikának, amely az elmúlt évtizedekben jelentős változásokon ment keresztül, és jelenleg is reformok előtt áll. Egyre hangsúlyosabb a mezőgazdaság sokfunkciós felfogása, a közjavak, és a vidéki gazdaság diverzifikálása, a vidéki életminőség javítása. Ennek kapcsán a közös agrárpolitikában és a vidékfejlesztéssel foglalkozó szakemberek körében is egyre inkább elfogadott álláspont, miszerint a vidéki térségek népességmegtartó képességében, a helyi foglalkoztatási és megélhetési lehetőségek bővítésében, a hagyományos vidéki táj megóvásában és fenntartásában különös szerepe van a gazdálkodók mezőgazdasági alaptervekenységen kívüli tevékenységbővítésének.

A **mezőgazdasági vállalkozások tevékenységdiverzifikációjára** különféle meghatározásokkal találkozhatunk a szakirodalomban. Dolgozatomban a diverzifikáció alatt a tevékenységbővítésnek azt a formáját értem, mely **a gazdaság erőforrásaihoz** (munkaerő, gépek, eszközök, földterület, épületek) **kötődik, de a hagyományos mezőgazdasági tevékenységen** (szántóföldi növénytermelés, állattenyésztés, kertészet, szőlő- gyümölcsstermelés) **túlmutató tevékenységekre (beleértve az ipari és szolgáltató tevékenységeket is) terjed ki.**

Dolgozatomban egy célrendszer mentén négy célkitűzést fogalmaztam meg. **Alapvető célkitűzésem reális képet nyújtani a hazánkban** mezőgazdasággal foglalkozó családok és vállalkozások alaptervekenységen kívüli, de a gazdaság erőforrásaihoz kötődő tevékenységdiverzifikációjáról, annak **elterjedtségéről, jelenlegi súlyáról.** Második célom, **bemutatni a diverzifikált tevékenységek körébe sorolható főbb tevékenységeket** és feltárni a diverzifikált **gazdaságok jellemzőit.** Harmadik célkiűzésem megvizsgálni a diverzifikáció regionális sajátosságait, valamint, hogy **mely tényezők, milyen mértékben és irányban befolyásolják a tevékenységbővítést,** mik a **főbb motiváló tényezők, buktatók.** Végül pedig a **támogatási rendszer lehetséges diverzifikációt ösztönző elemeit kerestem, hogy javaslataimmal** javítsam a gazdálkodók több lábon állásának esélyeit.

Kutatómunkám eredményeitől az alább megfogalmazott feltevéseim igazolását vártam:

- H1: A tevékenységbővítés a gazdálkodó szervezetek és az egyéni gazdaságok körében is viszonylag szorosan kapcsolódik az alaptervekenységhez.
- H2: A nagyobb méretű és munkaerő lekötésű, szakmailag felkészültebb gazdálkodó által irányított, elsődlegesen árutermelő gazdaságokban az átlagosnál magasabb a diverzifikált gazdaságok aránya.
- H3: Az elsősorban saját fogyasztásra termelő részmunkaidős gazdaságok (vidéki háztartások) számára maga a mezőgazdasági termelés jelenti a tevékenységdiverzifikációt.
- H4: A diverzifikáció elterjedtségét és a diverzifikált tevékenységeket illetően is kimutathatók regionális sajátosságok, eltérések.

A hipotézisek igazolásához (vagy megcáfolásához) különböző adatállományok és egyéb információk elemzését végeztem el, a célnak megfelelő módszerekkel. A primer adatállományt **személyes megkeresés és telefonos interjúk segítségével** állítottam össze, a szekunder adat- és egyéb információ állomány **többféle forrásból** származik, legfontosabbak a hazai és nemzetközi

szakirodalom, az Eurostat Farm Structure Survey adatbázisa, a KSH Általános Mezőgazdasági Összeírás 2000, Gazdaságszerkezeti Összeírás 2003, 2005, 2007 publikált és a KSH által szolgáltatott adatai voltak.

A szakirodalomban a tevékenységbővítést többféle elnevezéssel illetik, éppen ezért a szakirodalmi feldolgozás segítségével felsorakoztattam és – ahol indokoltnak találtam – ütköztettem a mezőgazdasági tevékenységbővítésre (diverzifikációra) vonatkozó fogalmi megközelítéseket és leírtam, hogy a dolgozatban melyik értelmezést használom. Áttekintettem a mezőgazdasági vállalkozások tevékenységbővítésének magyarországi múltját a huszadik század elejétől napjainkig. Itt különös részletességgel tárgyaltam a hetvenes években a termelősövetkezetek alaptevékenységen kívüli kiegészítő- vagy melléktevékenységének jellemzőit, tapasztalatait, indítékait, hiszen az akkori körülmények között a mezőgazdasági üzemeknek ez a fajta diverzifikációja egész Európában egyedülálló (példaértékű) rendszerben működött.

Nemzetközi statisztikák, kutatások, elemzések széles körét áttekintve és feldolgozva – elsősorban az Európai Unió tagországaiban – bemutattam a tevékenységbővítés mértékét, főbb jellemzőit, a diverzifikáció befolyásoló tényezőit, motivációit. A diverzifikáció ösztönzését mind a hazai mind az uniós agrár- és vidékfejlesztési politikában, támogatási rendszerben megvizsgáltam, és rendszerbe foglaltam a diverzifikációs támogatások változásait „evolúcióját” egészen napjainkig.

A diverzifikáció magyarországi elterjedtségét, súlyát szakirodalmi források alapján értékeltem, emellett nemzetközi (uniós) és magyarországi statisztikai adatok segítségével számszerűsítettem is. Feltártam, hogy Magyarországon a mezőgazdasági vállalkozások körében az alaptevékenységen kívüli, a gazdaság erőforrásaihoz kötődő tevékenységdiverzifikáció elterjedtsége az összes felmért termelőegységet vizsgálva alacsony (mintegy 5%-os), azonban az **1 EUME feletti méretű gazdaságokat tekintve uniós összehasonlításban már átlagosnak mondható.** Ezek szerint a gazdasági szervezetek 40%-a, az egyéni gazdaságok 11%-a folytat valamilyen diverzifikált tevékenységet. Az elmúlt években (2003-2007 között) a diverzifikált gazdaságok számának változása mindkét gazdasági forma esetén együtt mozgott az összes gazdaság számának változásával, ennek megfelelően a gazdasági szervezetek gyarapodtak, az egyéni gazdaságok száma mérséklődött. Ugyanakkor a diverzifikáltak aránya kismértékben növekedett mindkét gazdaságtípuson belül, ami az üzemszerkezetben tapasztalható koncentrációs folyamatokkal magyarázható.

A főbb diverzifikált tevékenységekről és a gazdaságok jellemzőiről elmondható, hogy a diverzifikált tevékenységet folytató gazdasági szervezetek 42%-ában jellemző a gépi szolgáltatás, valamint a kereskedelmi tevékenység, 17%-ában pedig a szállítás. Valamilyen élelmiszer-feldolgozási tevékenységet a diverzifikált gazdasági szervezetek 20%-a végez, legnépszerűbb a borkészítés, palackozás. Vendégfogadással a gazdaságok mintegy 8%-a, takarmánykeveréssel illetve haltermeléssel 4%-a foglalkozik, ami körülbelül száz-száz üzemet jelent.

A diverzifikált egyéni gazdaságok döntő többsége (80%-a) valamilyen élelmiszer-feldolgozással bővíti tevékenységét. A legtöbb – 2007-ben 9649 – gazdaság gyümölcs- és zöldségfeldolgozással foglalkozott, a gazdaságok 19%-ában húsfeldolgozás, 15%-ában borkészítés, 9%-ában tejfeldolgozás volt jellemző. A vidékfejlesztés szempontjából oly sokat emlegetett és kiemelt ágazatnak tartott falusi turizmussal, vendéglátással a diverzifikált egyéni gazdaságok csupán 5,6%-a foglalkozott. Kézművességet a diverzifikált egyéni gazdaságok elhanyagolható hányada – 0,3%-a – folytat.

Ahogy említettem, a gazdasági szervezetek főként gépi szolgáltatások nyújtásával, valamint szállítási, fuvarozási tevékenységgel igyekeznek meglévő gépi- és eszközkapacitásukat hasznosítani, **tevékenységbővítésüket tehát elsősorban szabad eszközkapacitásukra alapozták.** Ezzel összefüggésben a **diverzifikált gazdasági szervezetek aránya a szántóföldi növénytermesztő és a vegyes gazdaságok körében az átlagosnál magasabb.** Az **egyéni gazdaságok viszont** túlnyomó részt a gazdaságban termelt **termékek feldolgozásával diverzifikálják tevékenységüket,** ami hozzájárul munkaerő-kapacitásuk egyenletesebb kihasználásához. Legtöbbször a zöldség- és gyümölcs feldolgozás, a hús- és a bortermelés- és palackozás területén bővítik tevékenységüket. Ezek az élelmiszer-feldolgozási tevékenységek pedig elsősorban a kézimunka igényesebb **kertészeti, ültetvényes és állattenyésztési ágazatokhoz köthetők.** Az egyéni gazdaságok között a diverzifikáltak aránya valóban a három felsorolt termelési irányba tartozó gazdaságok körében haladja meg jelentősen az átlagos értéket. Mindkét gazdálkodói körre jellemző tehát, hogy **a diverzifikált tevékenységek az alaptevékenységhez szorosan kapcsolódnak.**

Az egyes diverzifikációs területek (tevékenységek) **jövőbeni kilátásiról** nehéz pontos becslést adni, mivel számos előre nem látható körülmény, mikro- és makrogazdasági tényező befolyásolja. Az elmúlt évek tendenciái, a támogatási igények alakulása, az agrár- és vidékfejlesztési politika formálódása, a fogyasztói igények és trendek alapján azonban megfogalmazhatók bizonyos óvatos előrejelzések.

Az élelmiszer-feldolgozás jelenleg az egyéni gazdaságok legnépszerűbb diverzifikált tevékenysége. A termékcsoportok közül pozitív irányú változás előreláthatóan a **gyümölcs- és zöldségfeldolgozás és talán a húsfeldolgozás területén várható, míg a tej- és bor ágazatban valószínűleg visszaesésre számíthatunk.** A háttérben a bor esetében a gazdaságok tőkehiánya, a magas időjárási kockázat és nem utolsósorban az ágazatra jellemző alacsony fokú szervezettség, a tejfeldolgozásnál a tejtermelés kedvezőtlen tendenciái (tejkvóták megszűnése, állatlétszám csökkenése, fokozott élelmiszerbiztonsági és higiéniai elvárások) húzódnak meg.

Az **ökogazdálkodók száma** és az ökotermelésre átállt területek nagysága a 2008-ig tartó csökkenő tendenciát követően valószínűleg újra **növekedni fog, hiszen az „agrár-környezetgazdálkodási kifizetések”** intézkedés keretében újra megnyílt a lehetőség támogatás igénylésére az ökológiai szántóföldi növénytermesztés, -gyepgazdálkodás, valamint ökológiai gyümölcs- és szőlőtermesztés célprogramokban.

A **falusi vendéglátással foglalkozók köre valószínűsíthetően** a támogatásoknak köszönhetően **növekedni fog,** azonban fontos megjegyezni, hogy ez a tevékenység, ellentétben a nyugat-európai országoktól, hazánkban **nem kifejezetten a mezőgazdasági termelők,** sokkal inkább más ágazatokhoz tartozó vidéki lakosok **jövedelem-kiegészítésének népszerű módja.**

A **gépi szolgáltatásnyújtás** várhatóan a **jövőben is a gazdasági szervezetek egyik legfontosabb diverzifikált tevékenysége marad,** míg az egyéni gazdaságok közül csak a nagyméretű szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó üzemekben lesz elterjedt.

A **megújuló energiatermelés területén** – elsősorban a következő évek várható támogatási prioritásai alapján – **előretörésre számíthatunk,** méghozzá főleg a nagyobb gazdaságok, **gazdasági szervezetek körében.**

Kézműves tevékenységet csak nagyon kevés gazdálkodó folytat, az elmúlt években a tevékenység indítására benyújtott támogatási igény is rendkívül szerény. A **jövőben sem várható, hogy az ilyen gazdaságok száma gyarapodna,** bár ez a tevékenység megfelelő piaci háttér megteremtése mellett a hátrányos helyzetű térségekben élő önellátásra termelő háztartások számára a jövedelem-kiegészítés járható útja lehetne.

A diverzifikáció regionális sajátosságait, eltéréseit a gazdaságszerkezeti összeírás adatai, valamint a diverzifikációt ösztönző vidékfejlesztési támogatások adatai alapján tártam fel. A statisztikai adatok csak regionális szintű, míg a támogatási adatok megyei szintű elemzést tettek lehetővé. A vizsgálatok alapján megállapítottam, hogy a **mezőgazdasági vállalkozások diverzifikációjában kimutathatók térségi különbségek**. Legkevésbé a nyugat-magyarországi régióban terjedt el a gazdaságon belüli tevékenységbővítés, amelynek háttérben feltehetően a gazdaságon kívüli munkavállalás lehetősége (Ausztria közelsége) játszik szerepet. A legnagyobb a diverzifikált egyéni gazdaságok aránya a foglalkoztatási szempontból legkedvezőtlenebb helyzetű észak-magyarországi régióban, ahol a gazdaságok átlagosnál alacsonyabb mérete valamint az egy diverzifikációs projektre jutó támogatás átlagosnál alacsonyabb összege alapján arra a következtetésre jutottam, hogy itt a tevékenységbővítés elsősorban megélhetési kényszert jelent. Közép-Magyarországon, valamint Közép-Dunántúlon az egyéni gazdaságok körében az országosnál nagyobb arányú a diverzifikáció, a támogatások összegét tekintve Pest és Fejér megye átlagos értéket képvisel, melynek háttérben valószínűsíthetően a főváros közelségéből adódó kedvezőbb piaci kereslet áll.

A térségi különbségek tetten érhetőek az egyes diverzifikált tevékenységek népszerűségében, elterjedtségében is, amely az adott régióra jellemző termelési szerkezettel, adottságokkal van szoros kapcsolatban. Így nem véletlen, hogy az alföldi régiókban és Dél-Dunántúlon, ahol a szántóföldi növénytermesztés a meghatározó, ott a főként a gazdaságukat gépi szolgáltatások nyújtásával diverzifikáló gazdasági szervezetek körében magas a diverzifikáltak aránya. Ezzel szemben természeti adottságaiból, termelési hagyományaikból fakadóan az országos átlagnál kiterjedtebb szőlő-, gyümölcs és gyepterületekkel jellemezhető észak-magyarországi régióban az élelmiszer-feldolgozást folytató egyéni gazdaságok aránya kiemelkedő.

A gazdaságok tevékenységbővítése számos tényezővel hozható összefüggésbe. Vizsgálataim alapján megállapítottam, hogy a **méret** (ökonómiai méret és használt földterület szerint) és a **felhasznált munkaerő növekedésével** párhuzamosan a gazdaságok között a **diverzifikált tevékenységet folytatók aránya nő**. Vizsgálataim azt is bizonyították, hogy az árutermelő egyéni gazdaságok diverzifikáltabbak, az átlagos arány több mint kétszeres más csoportokhoz képest. A gazdálkodásukat diverzifikáló, valamint az ökológiai módon termelő gazdálkodók között az **átlagosnál nagyobb arányban képviseltetik magukat az aktív korúak és szakképzettek**, valamint olyanok, **akiknek fő jövedelme a gazdaságból származik**.

Empirikus felméréseim igazolták azt a szakirodalomból is ismert megállapítást, hogy a **diverzifikáció legfőbb motiváló tényezői** között a **magasabb elérhető jövedelem**, ezáltal a jobb megélhetés, és az **erőforrás kapacitásfelesleg kihasználása** áll. A tevékenységbővítés legfontosabb külső **hátráltató** tényezője pedig az, hogy a gazdálkodók csak korlátozottan találnak olyan új tevékenységet, melyeknél tartós és kiegyensúlyozott piaci kereslet jelentkezik. Gazdaságon belüli hátráltató tényezők között első helyen és szinte minden válaszadó esetében a **tőkehiány** szerepelt. A diverzifikációs tevékenységek sikere a válaszadók egyöntetű véleménye szerint leginkább a piactól függ, de jelentős szerepet tulajdonítottak az **információnak**, a gazdálkodó rátermettségének, kockázatvállalási és **vállalkozói hajlamának** is. Minthogy a piac megléte, a termék vagy szolgáltatás eladhatósága a legfontosabb tényező, nem véletlen, hogy a felmérésben szereplő **gazdálkodók tervei között leggyakrabban a piacra jutást segítő, hozzáadott érték növelését célzó fejlesztések szerepelnek**.

Az elmúlt évtizedben az agrár-vidékfejlesztési programokban (VFC, SAPARD, AVOP, ÚMVP) rendre megtalálhatók a támogatások között a diverzifikációt, alternatív jövedelemszerzési lehetőségek bővítését ösztönző támogatások, amelyek kedvezményezettjei, ha nem is kizárólag a mezőgazdasági termelők, azért az intézkedések alapvető célja az agrárágazaton kívüli tevékenységbővítés támogatása, ezáltal munkahelyek valamint jövedelemforrások bővítése volt. A **támogatások forrásösszegüket tekintve meglehetősen szerények** és az évek előrehaladtával

megállapítható, hogy már a tervek szintjén sem kapott növekvő hangsúlyt a diverzifikáció, a megvalósulásban pedig még kevésbé lehet fejlődésről beszámolni. Ezért nem csoda, hogy a támogatások **céljukat csak részben érték el**, hatásukra számottevően nem bővült a diverzifikált gazdaságok köre. Legfőbb problémát abban látom, hogy a támogatási rendszer nem komplex módon kezeli a kérdést és nem igazodik kellően a célcsoport igényeihez.

A diverzifikációt ösztönző támogatások elmúlt évekre jellemző **sikertelenségének** véleményem szerint **két fő oka** van. Egyrészt **a gazdálkodók felkészületlensége, vállalkozási készségének szakmai hozzáértésének hiánya, másrészt a piaci kereslet hiánya**. Ez utóbbinak megteremtésében a gazdálkodóknak óriási feladatuk van, amelyre nincsenek felkészülve. Ebből kiindulva a támogatási rendszer továbbfejlesztésének egyik súlyponti eleme a képzés, a készségfejlesztés, és a pozitív példák terjesztése, valamint a piacépítési, piacra jutási technikák elsajátítása, szövetkezés, együttműködés ösztönzése, infrastruktúra kiépítése. Szükséges, hogy más uniós források az EMVA³³ lehetőségeit kiegészítve segítsék **a tevékenységbővítést, ösztönözve tartós működését**. A diverzifikált tevékenységekre irányuló támogatások mellett különösen fontos a tevékenységhez kötődő szaktanácsadás, a piaci információkról való tájékoztatás, piacépítés, a szakképzés, a gazdálkodók tudatformálása, fogékonyságának növelése a „megszokottól” eltérő új tevékenységek, vagy termékek iránt, a termelők összefogásának, együttműködésének ösztönzése.

Dolgozatom új tudományos eredményeit négy pontban foglaltam össze.

³³ Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap

6. SUMMARY

Because of the low profitability of agricultural production, **high weather and sales risks, seasonal and declining labour demand** of agriculture, fewer and fewer farmers and managers base their income solely on agricultural activities. A great number of farmers supplement their income from sources other than agriculture due to economic necessity or other reasons. With the EU accession, Hungary became part of the Common Agricultural Policy (CAP), which in recent decades has undergone significant changes and further reforms are ahead. The concept of multifunctional agriculture, public goods and the diversification of rural economy and rural quality of life are increasingly important issues. In this context, in the CAP and among rural development professionals an increasingly accepted opinion is that farm diversification is important in retaining the rural population, expanding local employment opportunities, as well as in safeguarding and maintaining the traditional rural landscape.

Various definitions of farm diversification can be found in the literature. In my thesis the definition of farm diversification is as follows: any gainful activity which does not involve any conventional farm work (arable farming, animal husbandry, horticulture and plantations) but is directly related to the resources or products of the farm.

In my thesis I determined four specific objectives. **The primary objective is to describe the current situation of farm diversification in Hungary, its prevalence and importance.** My second objective is to describe **the diversification activities**, and analyse **the characteristics of diversified farms**. The third objective is to examine the regional characteristics of farm diversification, as well as to determine **which factors influence the extent and direction of diversification**, i.e. what are the main motivating and hindering factors. Finally, **I looked for elements encouraging diversification in the EU support schemes.**

In my research I attempted to justify the following hypotheses:

H1: Diversification is relatively closely related to the main activity of the farm.

H2: The proportion of diversified farms is higher than average in the larger and labour intensive farms, which are commercial farms and are managed by qualified managers.

H3: For the part-time farms (rural households) producing mainly for own consumption, diversification means agricultural production.

H4: Regional characteristics and differences can be seen in the distribution of farm diversification and in the diversified activities.

In order to confirm (or reject) the above hypotheses I analysed the information and databases by appropriate methods. The primary database was compiled **on the basis of personal and telephone interviews**. The secondary database was generated **from various sources**: national and international literature, the Farm Structure Survey (FSS) of 2003, 2005, 2007, the databases of Eurostat, the Hungarian Central Statistical Office (KSH) and the Agricultural Census 2000 of the KSH.

Various expressions are used in the literature for the term 'diversification'. Therefore, with the assistance of the literature I listed and discussed the various terms used for diversification. I described the term which I use in my thesis. I reviewed the history of farm diversification in Hungary from the beginning of the 20th century to the present. I presented the characteristics, experience and incentives of supplementary activities of the socialist cooperatives carried out in

addition to their basic farming activities since in those conditions that kind of diversification of agricultural farms was unique in Europe.

I reviewed and analysed a large number of international statistics, papers and analyses. I presented the scale and the main characteristics of diversification in the Member States of the European Union (EU) and the factors and incentives of farm diversification. I analysed the incentives of diversification both in the agricultural policies and subsidy schemes of Hungary and the EU. I described the evolution of the subsidies granted for diversification.

I estimated the distribution and importance of farm diversification in Hungary with the help of the literature and statistical data. I concluded – by considering all the farms surveyed – that farm diversification in Hungary is low (about 5 %). However, by **analysing the farms above 1 ESU it corresponds to the European average**. Consequently, 40% of corporate farms and 11% of individual farms perform some kind of diversified activity. In recent years (2003-2007) the number of diversified farms of both legal forms fluctuated in line with the total number of farms. In accordance with this the number of corporate farms increased while those of individual farms decreased. At the same time the percentage of diversified farms increased to a small extent due to the concentration of farm structures.

Providing machinery services and commercial activities are characteristic for 42% of corporate farms with diversified activities and transportation for 17%. Processing of farm products is characteristic for 20% of the diversified corporate farms; the most popular activities are wine making and wine bottling. Eight per cent of the farms are engaged in tourism, and 4 % in feed production and aquaculture, i.e. only about 100 farms in each.

The great majority of diversified individual farms (80%) are engaged in processing farm products. Most of them – 9649 farms in 2007 – in fruit and vegetable processing; meat processing was characteristic for 19%, wine making for 15% and milk processing for 9% of the farms. Rural tourism, which is considered an outstanding potential in rural development, was characteristic for only 5.6% of diversified **individual farms** while only a negligible percentage of diversified **individual farms** was engaged in handicrafts.

The corporate farms try to make use of their machinery and equipment through contracting (machinery servicing, transport and delivery) and their **diversification is based mainly on their equipment and machinery capacities**. In connection with this, **the percentage of diversified corporate farms is higher** than the average in **arable and mixed farms**.

Individual farms, however, try to diversify their activities via food processing, which assists the more balanced use of their labour capacity. Most farms increase the scale of their activities by fruit, vegetable and meat processing, and wine making. These food processing activities are connected mainly to labour intensive sectors, i.e. **to horticulture, plantations and animal breeding**. Amongst individual farms the share of diversified farms exceeds the average value in the above three sectors. **The diversified activities are closely related to the main activities, which is** characteristic for both legal forms.

It is difficult to anticipate the **future for diversified activities** since a great number of unforeseeable conditions, micro- and macroeconomic factors will influence this. However, based on recent trends, the demand for subsidies, the changes of agricultural and rural development policy, and the demand and trends of consumers' preferences certain cautious forecasts can be made.

Food processing is one of the most popular diversified activities of individual farms. **Positive developments can be expected in the fields of fruit and vegetable processing and probably**

also in meat processing. In the milk and wine sectors a decline can probably be expected. For wine, the reason is the high weather-related risks and the low level of organisation which is characteristic of this sector. In the case of milk the reasons are the unfavourable trends in milk processing (termination of milk quotas, decreasing livestock numbers, strict requirements of food safety and hygiene).

Following the decreasing trend until 2008 **the number of organic farmers** and the area of organic farming **will probably start to increase again** since in the framework of the **agri-environmental** schemes subsidies are again being granted for organic arable farming and grassland management as well as for organic fruit and grape plantations.

Probably the number of farmers engaged in tourism will increase due to the availability of subsidies. However, it is worth mentioning that in Hungary, in contrast to the western European countries, this form of activity **is not an additional activity of agricultural producers but of those who work in other sectors.** It can be expected that contract work **will remain in the future the most important diversified activity of corporate farms**, while regarding the individual farms it will only be found in the large-scale arable farms. **In the fields of renewable energy production, development can be expected** based mainly on the subsidy priorities of the upcoming years, first of all in the large-scale farms and in **corporate farms.**

Handicrafts are not a popular activity among the farmers and **it cannot be expected that the number of farms involved in handicrafts will increase** in the future. However, this activity – if the appropriate market is available – might be a feasible way of gaining additional income in the unfavourable regions.

I analysed the regional characteristics and the differences of farm diversification on the basis of FSS data and of the rural development subsidies granted for diversification. The data provided a basis for an analysis at regional level and the data on subsidies for a county level analysis. As a result of the analyses I stated that **regional differences in farm diversification can be seen.** Farm diversification is less frequent in the western part of Hungary. The reason for this might be the opportunity for off-farm gainful activities (the proximity of Austria). The share of diversified individual farms is the largest in the Northern Hungary Region, which is the most unfavourable regarding employment. Here on the basis of the smaller than average farm sizes and the lower than average amount of subsidy granted per project for diversification, I concluded that in this region diversification is a means of gaining subsistence. In Central Hungary and in the Central Transdanubian Region the share of diversified individual farms is higher than the national average; this can be explained by the more favourable market demand due to the proximity of the capital.

Regional differences can be seen in the popularity of the various diversified activities and in their distribution. This is in close connection with the production structure and the characteristics of the given region. Therefore, in the regions of the Great Hungarian Plain – where arable farming is dominant – the share of diversified farms is high among corporate farms, which provide mainly machinery contracting services. By contrast, in Northern Hungary, where due to the natural conditions and production traditions the share of fruit farms and vineyards is higher than the national average a very high proportion of individual farms is engaged in processing farm products.

Farm diversification is a consequence of numerous factors. On the basis of the analysis I concluded that parallel to the increasing **size** (economic size and utilised agricultural area) and the **labour used, the share of diversified farms is also increasing.** My analyses showed that commercial individual farms are more diversified. Among the diversified and organic farmers

the share of **farmers who are of active age and qualified** as well as those **whose main income source is the farm account for a larger than average share**.

My empirical survey justified the statement published in the literature that the most important incentives for farm diversification are the higher income and the use of surplus resources. The most important exogenous **constraint** is that it is difficult for farmers to find a new activity which has a permanent and balanced market demand. Among the endogenous constraints the first is the **lack of capital** mentioned by almost all respondents. The success of the diversified activity, based on the unanimous opinion of the respondents, depends mainly on the market demand; however, the **information, skills, risk taking and entrepreneurial behaviour** of the farmers also play important roles. In view of the fact that the market demand and the marketable product or service are the most important factors, it is not surprising that in the **plans of the farmers surveyed the developments assisting the market access and increasing the value added are the most often mentioned**.

Subsidies for diversification and for alternative gainful activities can be found in the Hungarian agricultural and rural development programmes of the last decade (VFC, SAPARD, AVOP, UMVP). **The amount of the subsidies provided is rather modest**. In these schemes the emphasis placed on diversification has not increased with time. No development can be seen in the implementation of the programmes either. Therefore **the subsidies only partially reached their aims** and consequently the number of diversified farms did not increase significantly. In my opinion the subsidy schemes do not approach the question in an integrated way and do not adjust to the demands of the target group.

In my opinion the **failure of subsidy schemes** aiming at diversification in **recent years is due to two main reasons**. Firstly, **the farmers are not well informed, their professional skills and entrepreneurial willingness are lacking and, secondly, the market demand is also lacking**. The farmers have a huge role in providing this latter condition but they are not prepared. Consequently, for the development of the subsidy schemes the most important factors are the following: training and skills development, dissemination of positive examples and the techniques of market development and market access, cooperation, incentives for cooperation and the infrastructure. It is important that in addition to the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) other resources of the EU also **assist the diversification and encourage their continuous operation**. In addition to the investment subsidies aiming at diversification especially important are: extension connected to diversified activities, market information and market development, vocational training and opinion formation of the farmers, increasing the aptitude of farmers to new, non-routine activities and products and the encouragement to cooperate.

MELLÉKLETEK

IRODALOMJEGYZÉK

1. Ángyán J. – Fésüs I. – Podmaniczky L. – Tar F. (1999): Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program a környezetkímélő, a természet védelmét és a táj megőrzését szolgáló mező-gazdasági termelési módszerek támogatására FVM agrár-környezetgazdálkodási tanulmánykötetek, Budapest, p. 84. www.fvm.hu (letöltés: 2006. július)
2. Bakos F. (2002): Idegen szavak és kifejezések szótára Akadémiai Kiadó. p.148.
3. Barghouti, S. – Kane, S. – Sorby, K. – Mubarik, A. (2004.): Agricultural diversification for the poor. Guidelines for practitioners. Agricultural and rural development discussion paper 1, the Word Bank). [http://lnweb18.worldbank.org/ESSD/ardext.nsf/11ByDocName/AgriculturalDiversificationforthePoorGuidelinesforPractitioners/\\$FILE/Diversification_Web.pdf](http://lnweb18.worldbank.org/ESSD/ardext.nsf/11ByDocName/AgriculturalDiversificationforthePoorGuidelinesforPractitioners/$FILE/Diversification_Web.pdf) (letöltés: 2007. január 20.)
4. Benoist Gy. – Marquer, P. (2006): Farm Structure Survey in Poland – 2005. Statistics in Focus 2006/10. Eurostat. p. 7.
5. Benoist Gy. – Marquer, P. (2006): Farm Structure Survey in Slovenia – 2005. Statistics in Focus 2006/11. Eurostat. p. 7.
6. Benoist Gy. – Marquer, P. (2006): Farm Structure Survey in Lithuania – 2005. Statistics in Focus 2006/12. Eurostat. p. 7.
7. Benoist Gy. – Marquer, P. (2006): Farm Structure Survey in Malta – 2005. Statistics in Focus 2006/13. Eurostat. p. 7.
8. Benoist Gy. – Marquer, P. (2006): Farm Structure Survey in Estonia – 2005. Statistics in Focus 2006/14. Eurostat. p. 7.
9. Benoist Gy. – Marquer, P. (2006): Farm Structure Survey in Latvia – 2005. Statistics in Focus 2006/16. Eurostat. p. 7.
10. Benoist Gy. – Marquer, P. (2006): Farm Structure Survey in Czech Republic – 2005. Statistics in Focus 2006/21. Eurostat. p. 7.
11. Benoist Gy. – Marquer, P. (2006): Farm Structure Survey in Hungary – 2005. Statistics in Focus 2006/22. Eurostat. p. 7.
12. Benoist Gy. – Marquer, P. (2007): Farm Structure Survey in Slovakia – 2005. Statistics in Focus 2007/7. Eurostat. p. 7.
13. Benoist Gy. – Marquer, P. (2007): Farm Structure Survey in Austria – 2005. Statistics in Focus 2007/11. Eurostat. p. 7.
14. Benoist Gy. – Marquer, P. (2007): Farm Structure Survey in Cyprus – 2005. Statistics in Focus 2007/21. Eurostat. p. 7.
15. Benoist Gy. – Marquer, P. (2007): Farm Structure Survey in Italy – 2005. Statistics in Focus 2007/22. Eurostat. p. 7.
16. Benoist Gy. – Marquer, P. (2007): Farm Structure Survey in Bulgaria – 2005. Statistics in Focus 2007/43. Eurostat. p. 7.
17. Benoist Gy. – Marquer, P. (2007): Farm Structure Survey in Greece – 2005. Statistics in Focus 2007/59. Eurostat. p. 7.
18. Benoist Gy. – Marquer, P. (2007): Farm Structure Survey in Romania – 2005. Statistics in Focus 2007/60. Eurostat. p. 7.
19. Berettyán J. (1985.): Melléküzemek és melléküzemi dolgozók. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest.
20. Bergua, M. – Mackova, M. – Marquer, P. (2008): Farm Structure Survey in Poland – 2007. Statistics in Focus 2008/50. Eurostat. p. 7.
21. Bergua, M. – Mackova, M. – Marquer, P. (2008): Farm Structure Survey in Lithuania – 2007. Statistics in Focus 2008/56. Eurostat. p. 7.

22. Bergua, M. – Marquer, P. – Martins, C. (2008): Farm Structure Survey in Malta – 2007. Statistics in Focus 2008/73. Eurostat. p. 7.
23. Blekesaune, A. (1990.): Changes in Ways of Making a Living among Norwegian Farmers. Rural Research Paper, 3, University of Trondheim.
24. Boulay, A. (2002): An analysis of farm diversification in France and the United Kingdom based on case studies of Sud Manche and West Dorset. <http://www.kingston.ac.uk/geog/staff/abstracts/annabel> (letöltés: 2007. április 2.)
25. Brüll M. (1987): Közgazdasági Kislexikon Kossuth Könyvkiadó p.113.
26. Buday-Sántha A. (2001): Agrárpolitika-vidékpolitika. Dialóg Campus Budapest-Pécs. pp. 94-95.
27. Buday-Sántha A. (2007): Realitás vagy illúzió. Az ökotermelés szerepe az agrártermelésben. Magyar Tudomány, 2007/4. pp.463-470
28. Burgerné Gimes A. – Szép K. (2006): Az egyéni (családi) mezőgazdasági üzemek gazdasági helyzete napjainkban. Agroinform Kiadó, Budapest.
29. Commission for the European Communities (2001): Report from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. SAPARD Annual Report – Year 2000. Brussels. pp. 44-45.
30. Csillag P. – Elek S. – Németh Á. (2001): A családi gazdasággal rendelkező háztartások jövedelmi helyzete. Gazdálkodás 3. sz. pp. 16-24.
31. Cszizmadia E. – Vági F. (1977): A mezőgazdaság az ágazati kapcsolatok rendszerében. Mezőgazdasági Kiadó pp.110-120.
32. Czeller G. – Roszík P. (2007): Nagyon felemás évet zártunk. Biokultúra 2007/3. szám p. 3.
33. Czibalmos R. (2004): Mezőgazdasági kis- és középüzemek gazdálkodásának főbb tendenciái és összefüggései Jász-Nagykun-Szolnok megyében. PhD értekezés, Debrecen p. 113.
34. Delgado, L. C. – Siamwalla, A. (1997): Rural Economy and Farm Income Diversification in Developing Countries. Markets and Structural Studies Division International Food Policy Research Institute Washington D.C., USA. <http://www.ifpri.org/divs/mtid/dp/papers/dp20.pdf> (letöltés: 2008. március 3.)
35. Department for Environment Food and Rural Affairs (2003): Diversification in Agriculture <http://statistics.defra.gov.uk/esg/reports/divagri.pdf> (letöltés: 2007 március 4.)
36. Donáth Ferenc (1977): Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-75. Akadémiai Kiadó, pp. 87-97.
37. Dorgai L. – Fehér A. – Szabó M. – Szepes E. (1989): Az alaptevékenységen kívüli tevékenység szerepe a mezőgazdasági nagyüzemek életképességének fenntartásában (Borsod-Abaúj-Zemplén megye példáján). Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest.
38. Dorgai L. (2002): A vidékfejlesztés támogatásának elvei és gyakorlata az Európai Unióban (jogszabályok, értelmezések és a gyakorlat). Az Integrációs és Fejlesztéspolitikai Munkacsoport Agrárgazdasági és Vidékfejlesztési Témacsoportja pp. 7-32. [http://www1.pm.gov.hu/web/home.nsf/portalarticles/4D50719DF5B4CEE6C1256F5F0029A755/\\$File/DorgaiL.agrar.pdf](http://www1.pm.gov.hu/web/home.nsf/portalarticles/4D50719DF5B4CEE6C1256F5F0029A755/$File/DorgaiL.agrar.pdf) (letöltés: 2009. augusztus 15.)
39. Elek S. (1994): Rész munkaidős farmok a fejlett országokban. Szociológiai Szemle 1994/1. 115-125. pp.
40. Elek S. – Nemes G. (2000.): Az agrárpolitika és a vidékfejlesztés néhány összefüggése. Agrárgazdasági Kutatások II.
41. Európai Bizottság (2010): A Bizottság közleménye Európa 2020 – Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája. p. 38. <http://ec.europa.eu/eu2020> (letöltés: 2010. november 1.)

42. European Commission Agriculture and Rural Development (2003): Rural development in the European Union. Fact sheet <http://ec.europa.eu/agriculture/publi/fact/rurdev2003/en.pdf> (letöltés: 2010. március 3.)
43. European Union DG Agriculture (2008): Rural Development in the European Union-Statistical and Economic Information (2008 Report), Brussels. pp. 15-25. (letöltés: 2009. augusztus 3.)
44. European Union DG Agriculture (2009): Rural Development in the European Union-Statistical and Economic Information (2009 Report), Brussels pp. 299-355. (letöltés: 2010. február 13.)
45. Eurostat (2009): Agricultural statistics main results – 2007-08. p.14.
46. Eurostat: Farm Structure Survey adatbázis <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (letöltés: 2009., 2010. évben több alkalommal)
47. Eurostat:
48. Fehér A. - Czibalmos R. (2003): A mezőgazdaság diverzifikációja Jász-Nagykunszolnok megyében. A falu 2003. XVIII. évf. 4. sz.
49. Fehér A. (2003.) Agrártermelők tevékenységének diverzifikációja Észak-Alföldön és Észak-Magyarországon. Gazdálkodás, 2. szám 35-45. pp.
50. Fehér A. (2005): A vidékgazdaság és a mezőgazdaság. Budapest.
51. Fehér A. – Bíró Sz. (2006): A multifunkciós mezőgazdaság kialakításának hazai esélyi és teendői. Gazdálkodás, 2. szám. 18-29. pp.
52. Fehér A. – Czibalmos R. – Kovács Gy. – Szepesy E. (2010): Birtokkoncentráció, foglalkoztatás, diverzifikáció és multifunkcionalitás. Gazdálkodás, 3. szám. pp. 286-296.
53. Fehér I. (2007): A közvetlen élelmiszer-értékesítés marketinglehetőségei és vidékfejlesztési sajátosságai. A falu, 2007 tavasz. 55-62 pp.
54. Fertő I. (1999): A Magyar mezőgazdaság strukturális problémái az Európai Unióhoz való csatlakozás tükrében. KTK/IE Műhelytanulmányok 1999/2. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Kutatóközpont p.31.
55. Fertő I. (2002): A mezőgazdasági termelés szerkezetének változásai a fejlett országokban, I. Közgazdasági Szemle, XLIX. Évf. július-augusztus. pp. 574-596.
56. Forster, T. – Weiss, C. (1998): Determinanten der Diversification im Agrarbereich. Diskussionspapier Nr. 68-W-98. Universität für Bodenkultur Wien. pp 1-9. http://www.boku.ac.at/wpr/wpr_dp/dp-68.pdf (2009. január)
57. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium (É.n.): Magyarország SAPARD Terve 2000-2006 p. 210. p. 210 www.fvm.gov.hu (letöltés: 2009. április)
58. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium (2004): Nemzeti Vidékfejlesztési Terv az EMOGA Garanciarészleg Intézkedéseire Magyarország. p. 224.
59. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium (2006): Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program 2000-2006. p. 171.
60. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium (2006): Program-kiegészítő dokumentum Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program 2000-2006. p.287.
61. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium (2007): Új Magyarország Vidékfejlesztési Program 2007-2013. p. 521.
62. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium (2007): Jelentés az Európai Bizottság számára az Agrár és Vidékfejlesztési Operatív Program 2006. évi megvalósításáról.
63. FVM: 2000-2002. évi Vidékfejlesztési Célleírányzat www.fvm.hu (letöltés: 2006. augusztus 2.)
64. Gönczi I. – Kádár B. – Vadász L. (1967): Mezőgazdasági vállalatok és üzemek gazdaságtana. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1-551. p.
65. Griffiths, A. (1987): Farmer's attitudes to diversification, Working Paper, University of Exeter.
66. Gyarmati G. (2006): Az ökológiai gazdálkodás fejlődése a világban. A Falu, 2006. ősz.

67. Gyulai F. – Laki G. (2005): Régi fajták A mezőgazdaság fenntarthatóságát szolgáló diverzifikáció lehetséges eszközei. *Ökotáj* 35-36. szám.
68. Hamza E. – Ludvig K. (2006): A Tevékenységbővítés (diverzifikáció) szerepe és lehetősége a vidéki népesség megélhetésében Magyarországon. (Előadás) V. Alföldi Tudományos Tájégzdálkodási Napok. Szolnoki Főiskola Műszaki és Mezőgazdasági Fakultás, Mezőtúr.
69. Hamza E. – Tóth E. (szerk.) (2006): Az egyéni gazdaságok eltartó-képessége, megélhetésben betöltött szerepe. *Agrárgazdasági Tanulmányok* 2. szám. AKI, Budapest
70. Hamza E. (2008): A mezőgazdasági jövedelmek kiegészítésének lehetőségei, *Agrárgazdasági Tanulmányok*, 2008. 5. szám, p. 86.
71. Hamza E. – Molnár A. (szerk.) – Székely Erika – Varga Eszter: Vidékfejlesztési intézkedések területi sajátosságai, következményei, nemzeti érdekeink a KAP reform kapcsán. (kézirat) p. 160.
72. Hanusz Á. (2006): A falusi- és agroturizmus a vidékfejlesztés egyik eszköze. *Őstermelő* 4. szám 14-16. pp.
73. Harcsa I. (1994): Polgárosodás a mezőgazdasági vállalkozók körében. In: *Agrártörténeti szemle* 36. évf. 1-4. szám pp. 57-64
74. Harcsa I. – Kovách I. – Szelényi I. (1994): A posztzocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle* 1994/3. 15-43 pp.
75. Holló M. (2001): A falusi turizmus, mint a multifunkcionális mezőgazdaság egyik lehetősége. *Kertgazdaság*, 2. szám.
76. Ilbery, B. (1988): Farm Diversification and the Restructuring of Agriculture Outlook on Agriculture Volume 17. No. 1. 1988. p. 35
77. Ilbery, B. – Healey, M. – Higginbottom, J. – Noon, D. (1996): Agricultural adjustment and business diversification by farm households. *Geography* 81 (4), 301-310.
78. Járasi É. Zs. (2004): Az ökológiai gazdálkodás alakulása az Európai Unióban és Magyarországon. *Gazdálkodás* 2004/4. szám.
79. Kapronczai I.(szerk.) – Korondiné Dobolyi E. –Kovács H.–Kürti A.–Varga E.–Vágó Sz. (2005): A mezőgazdasági termelők alkalmazkodóképességének jellemzői (Gazdálkodói válaszok időszerű kérdésekre) *Agrárgazdasági Tanulmányok*, 6. szám. AKI, Budapest
80. Kálmán Z. (2008): Közvetlen értékesítés. *Magyar Mezőgazdaság*. 12. szám 7. p.
81. Kenézné (1995): Bemutatófarmok Írországbán. *Magyar Mezőgazdaság* 47. szám 6.p.
82. Kovács K. – Bihari Zs. – Váradi M. (1998): Agrárgazdasági szereplők az átmenet éveiben. *Szociológiai Szemle*, 1998. 3. pp. 191–211.
83. Kopasz M. (2004): A fenntartható magyar mezőgazdaság lehetőségei és esélyei. Ph.D értekezés. Budapest.
84. Kopasz M. (2005): Multifunkcionális mezőgazdaság az EU törekvéseinek összhangjában. *A Falu*, 1. szám pp. 51-60.
85. Kovács D. (2003): Falusi turizmus- rendszerszemléletű közelítésben. <http://interm.gtk.gau.hu/miau/60/fanclub/mfc02/5.doc> (letöltés: 2010. március 5.)
86. Kovács D. (2002): Falusi turizmus az átalakuló mezőgazdaság és a vidék gazdaságának egyik diverzifikációs lehetősége Magyarországon. Ph.D értekezés, Gödöllő pp. 9-16
87. Kovács G. (szerk.) (2009): Kockázatok és kockázatkezelés a mezőgazdaságban. *Agrárgazdasági Tanulmányok*. 6. szám AKI, Budapest. p. 22.
88. Kristó Z. (1984) : A kiegészítő tevékenység és feltételrendszerének alakulása a mezőgazdasági termelősövetkezetekben *Agrárgazdasági tanulmányok*, 8. sz. AKI Budapest. p. 63.
89. KSH Területi Statisztikai Főosztály (1981): Alaptevékenységen kívüli tevékenység a mezőgazdasági termelősövetkezetekben. *Területi Statisztika*, 2. szám. 139-147. p.
90. KSH (2000): A mezőgazdasági és erdőgazdálkodási számlarendszer kézikönyve (EAA & EAF Rev. 1). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. p. 36.
91. KSH (2006): Területi Statisztikai Évkönyv, 2005.

92. KSH: Általános Mezőgazdasági Összeírás 2000, Magyarország Mezőgazdasága, Gazdaságszerkezeti Összeírás 2003, 2005 és 2007 adatállománya www.ksh.hu.
93. KSH: GSZŐ-EUROFARM 2007 üzemsoros adatbázis.
94. KSH: Magyarország mezőgazdasága Gazdaságtipológia, 2007. www.ksh.hu
95. Kürthy Gy. (2002.): A biotermelés hazai helyzete és fejlődési lehetőségei. *Gazdálkodás*, 5. szám, 16-25 pp.
96. Laki G. (2005): A családi gazdaságok fenntarthatóságának kérdései. *A Falu* 2005. ősz. 5-17. pp.
97. Lorens Abando, L. – Rohner-Thielen, E. (2007): Different organic farming patterns within EU-25. An overview of the current situation. *Statistics in focus Agriculture and Fisheries* 69/2007, Eurostat.
98. Majoros Pál (2009): A kutatómódszertan alapjai. *Perfekt Gazdasági Tanácsadó, Oktató és Kiadó Rt.* p. 250.
99. Martins, C. (2008): Farm Structure Survey in Estonia – 2007. *Statistics in Focus* 2008/83. Eurostat. p. 7.
100. Martins, C. (2008): Farm Structure Survey in Czech Republic – 2007. *Statistics in Focus* 2008/86. Eurostat. p. 7.
101. Martins, C. (2008): Farm Structure Survey in Slovenia – 2007. *Statistics in Focus* 2008/87. Eurostat. p. 7.
102. Martins, C. (2008): Farm Structure Survey in Latvia – 2007. *Statistics in Focus* 2008/109. Eurostat. p. 7.
103. Martins, C. (2009): Farm Structure Survey in Hungary – 2007. *Statistics in Focus* 2009/007. Eurostat. p. 7.
104. Martins, C. (2009): Farm Structure Survey in Slovakia – 2007. *Statistics in Focus* 2009/037. Eurostat. p. 7.
105. Martins, C. (2009): Farm Structure Survey in Italy – 2007. *Statistics in Focus* 2009/038. Eurostat. p. 7.
106. Martins, C. (2009): Farm Structure Survey in Cyprus – 2007. *Statistics in Focus* 2009/082. Eurostat. p. 7.
107. Martins, C. (2010): Farm Structure Survey in Bulgaria – 2007. *Statistics in Focus* 2010/016. Eurostat. p. 7.
108. Martins, C. – Spendlingwimmer, F. (2009): Farm Structure Survey in Romania – 2007 *Statistics in Focus* 2009/080 Eurostat. p. 7.
109. Martins, C. – Spendlingwimmer, F. (2009): Farm Structure Survey in Austria – 2007 *Statistics in Focus* 2009/089 Eurostat. p. 7.
110. Martins, C. – Spendlingwimmer, F. (2009): Farm Structure Survey in Greece – 2007 *Statistics in Focus* 2009/096 Eurostat. p. 7.
111. Magda S. (szerk.) (2003.): A mezőgazdasági vállalkozások gazdálkodásának alapjai. *Mezőgazdasági vállalkozások szervezése és ökonómiája I. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.* pp. 51-68.
112. McNamara, K. – Weiss, C. (2001): On- and Off-Farm Diversification. Paper presented at the 2001 AAEEA-CAES Meeting in Chicago. P.5. <http://ageconsearch.umn.edu> (letöltés: 2009. november 5.)
113. Nawaratne, B. Y. – Kodithuwakku, S. S. – Murray, F. – Little, D.C. (2001): Entrepreneurial Strategies Adopted by Rural Inland Fishermen in the Dry Zone of Sri Lanka. <http://www.dfid.stir.ac.uk> (letöltés: 2009 december 3.)
114. Nemes G. (2000): Az Európai Unió vidékfejlesztési politikája – az integrált vidékfejlesztés lehetőségei. *Közgazdasági Szemle*, 47. évf. június. Pp.459-474.
115. Nemessályi Zs. (2007): A szerkezeti és ágazati kapcsolattorzulások a mezőgazdaságban *Gazdálkodás* pp. 58-63 (2007)

116. OECD (2009): The role of agriculture and farm households in rural economies: evidence and initial policy implications. . OECD Conference Centre, Paris, France. pp: 63-106.
117. OECD (2009(a)): The role of agriculture and farm households diversification in the rural economy of Austria. Pp. 17-18. <http://www.oecd.org/dataoecd/35/34/43245339.pdf> (2009. október 12.)
118. Pearce, D. (1983): The Dictionary of Modern Economics. Hong Kong p. 115.
119. Pelli, A. (2002): Coping with Innovative On-farm Diversification. A qualitative analysis of farm household case histories from Västerbotten, Sweden. Working paper, Cerum, Umeå University.
120. Perényi Zs. – Horváth G. (2009): Kérdések és válaszok a francia AMAP csoportok működéséről. http://tudatosvasarlo.hu/attachment/file/105/AMAP_FAQ.pdf (letöltés: 2010.09.01.)
121. Pichler, G. (1999.): Vendégségben a gazdánál. Az osztrák idegenforgalom márkás szolgáltatása. A Falu, 1999/1. 97-99. pp.
122. Radócné Kocsis T. – Györe D. (2006): A borpiac helyzete és kilátásai. Agrárgazdasági Tanulmányok 6. szám. AKI, Budapest
123. Ramanathan, R. (2003): Bevezetés az ökonometriába alkalmazásokkal. Panem Kft. pp. 550-562.
124. Romány P. (1998): Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig 1957-1997, Napvilág Kiadó, pp. 393-412.
125. Roszík P. et al. (2009) Jelebtés a Biokontroll Hungária Nonprofit Kft. 2009. évi tevékenységéről. p.8.
126. Sajtos L. – Mitev A. (N.É.): SPSS Kutatási és adatelemzési kézikönyv. Alinea Kiadó. Pp. 203-244.
127. Sebestyén K. (1991): Az európai családi gazdaságok jövőjéről. Gazdálkodás 1991. 1. szám, pp. 31-36.
128. Somogyi N. (2005.): Társadalmi problémák és alternatív jövedelemszerzést biztosító mezőgazdasági tevékenységek a francia mezőgazdaságban. Gyakorlati Agroforum, 2005. május.7-12. pp.
129. Szakál F. (2000.): A vállalat, mint gazdasági rendszer In: Buzás Gyula – Nemessályi Zsolt – Székely Csaba (2000): Mezőgazdasági üzemetan I. Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, Busapest. pp. 31-32.
130. Szemes L. – Zsuffa E. (1970): A termelőszövetkezetek tevékenységi körének kibővítése. Budapest.
131. Tóth E. – Varga Gy. (1993): A falusi lakosság égető foglalkoztatási gondjai és a megoldást célzó alternatívák AKI p. 85.
132. Tóthné (1971): A mellék- és ipari tevékenység kialakulása és helyzete az állami gazdaságokban Agrárgazdasági Kutató Intézet füzetek 1. sz. AKI, Bp. p. 42.
133. Turner, M. – Winter, D M – Barr, D – Fogerty, M W – Errington, A – Lobley, M– Reed, M J (2003). Farm Diversification Activities 2002: Benchmarking Study. Final report by the Universities of Exeter and Plymouth to Defra. CRR Research Report 4. Exeter: University of Exeter. London, www.centres.ex.ac.uk (letöltés: 2007. február 22.)
134. Centre for Rural Research (CRR) (2003), Farm Diversification Activities: Benchmarking study 2002, University of Exeter & Rural and Tourism Research Group, University of Plymouth. Report for DEFRA,
135. Turner, M.–Whitehead, I. –Millard, N. –Barr, D. –Howe, K. (2006): The effects of public funding on farmers' attitudes to farm diversification. University of Exeter Centre for Rural Research. www.defra.gov.uk (letöltés: 2009. november 3.)
136. Udovecz G. (2008.): Közelmúlt és Jövőkép az agrárgazdaságról. A Falu, 23. évf. 4. sz. pp. 14.

Felhasznált jogszabályok jegyzéke

1. 1967. évi III. törvény a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről
2. 41/1971. (XII. 14.) sz. Korm. rendelet a szövetkezetek gazdasági tevékenységének köréről
3. 1048/1971. (XII. 14.) sz. Korm. határozat a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nem mezőgazdasági jellegű tevékenységéről
4. Council Regulation (EEC) No 355/77 of 15 February 1977 on common measures to improve the conditions under which agricultural products are processed and marketed.
5. a Tanács 2092/1991/EGK rendelete az ökológiai gazdálkodásról és a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek vonatkozó jelöléséről, valamint annak végrehajtására és módosítására, illetve kiegészítésére.
6. 2081/1993 EK rendelet a Strukturális Alapok felhasználásáról
7. A Tanács 1999. május 17-i 1257/1999/EK RENDELETE az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalapból (EMOGA) nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról valamint egyes rendeletek módosításáról illetve hatályon kívül helyezéséről
8. 34/2000 (VII.6.) FVM Rendelet a vidékfejlesztési céllelőirányzat 2000. évi felhasználásának részletes szabályairól.
9. 50/2001. (VII.20.) FVM Rendelet a vidékfejlesztési céllelőirányzat felhasználásának részletes szabályairól.
10. 104/2001. (VI. 21.) FVM Rendelet a vidékfejlesztési céllelőirányzat felhasználásának általános szabályairól.
11. A Bizottság 1444/2002/EK rendelete a mezőgazdasági üzemek szerkezetére vonatkozó összeírásban felhasznált jellemzők meghatározásáról, meghatározások alóli kivételekről, valamint régiókról és körzetekről szóló, 2000/115/EK bizottsági határozat módosításáról.
12. A TANÁCS 1698/2005/EK RENDELETE (2005. szeptember 20.) az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból (EMVA) nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról.
13. 14/2006. (II. 16.) FVM-EüM-ICsSzEM együttes rendelet a kistermelői élelmiszer-termelés, -előállítás és -értékesítés feltételeiről.
14. 136/2007. (IV. 13.) Korm. Rendelet a falusi és agroturisztikai szolgáltató tevékenységről.
15. 136/2008 (X. 18.) FVM rendelet az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból a mikro-vállalkozások létrehozására és fejlesztésére nyújtandó támogatások részletes feltételeiről
16. 239/2009 (X. 20.) Kormány rendelet a szálláshely-szolgáltatási tevékenység folytatásának részletes feltételeiről és a szálláshely-üzemeltetési engedély kiadásának rendjéről.
17. A Tanács 74/2009/EK rendelete az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból (EMVA) nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról szóló 1698/2005/EK rendelet módosításáról
18. 52/2010. (IV. 30.) FVM rendelet a kistermelői élelmiszer-termelés, -előállítás és -értékesítés feltételeiről
19. 4/2010. (VII.5.) VM rendelet a kistermelői élelmiszer-termelés, -előállítás és -értékesítés feltételeiről szóló 52/2010. (IV. 30.) FVM rendelet és az élelmiszerek jelöléséről szóló 19/2004. (II. 26.) FVM-ESZCSM-GKM együttes rendelet módosításáról

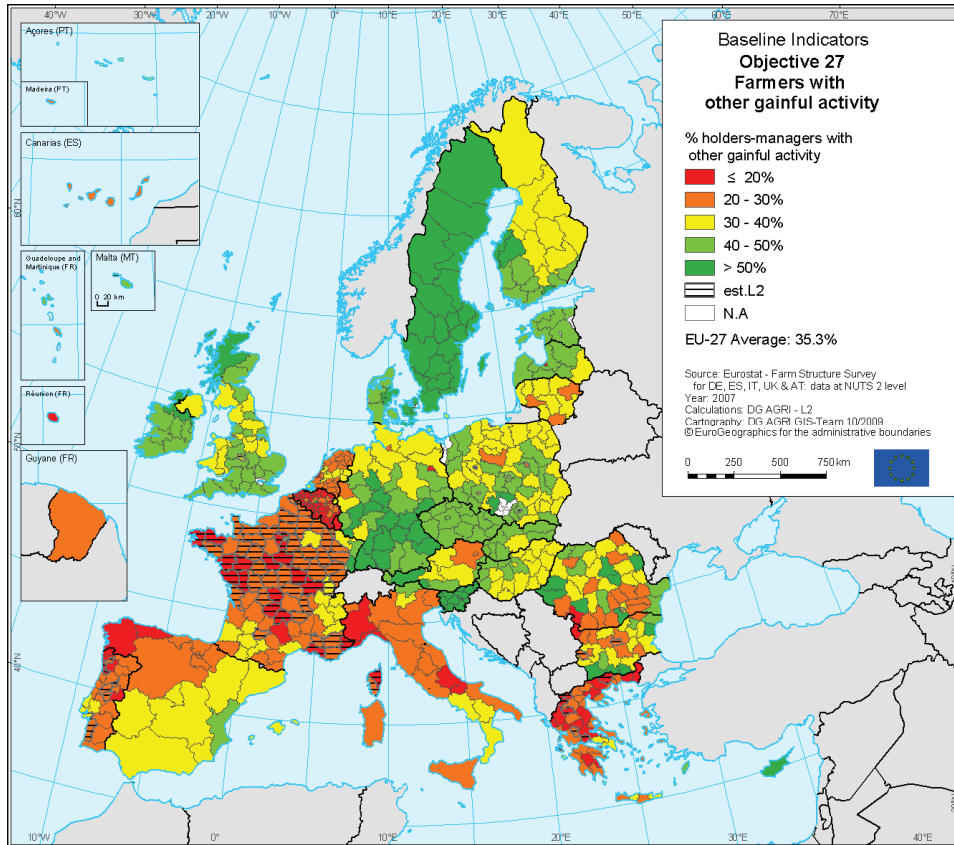
ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. A diverzifikáció optimális szintjének meghatározása	9
2. A gazdaságon belüli és a gazdaságon kívüli jövedelemszerző tevékenységek kapcsolatrendszere	16
3. A multifunkcionális mezőgazdaság és a farm-diverzifikációs tevékenységek kapcsolatrendszere	17
4. Az egyéni gazdaságok gazdaságvezetőinek megoszlása a gazdaságban ledolgozott munkaidő szerint birtokkategóriánként Magyarországon, 2007	21
5. A tevékenységbővítést (diverzifikációt) közvetve vagy közvetlenül ösztönző intézkedések elnevezései az egyes programozási időszakokban	30
6. A diverzifikált gazdaságok aránya az Európai Unió tagállamaiban, 2007	34
7. A termékeik több mint felét közvetlenül értékesítő 1 EUME feletti méretű egyéni gazdaságok aránya az EU tagállamaiban, 2005 és 2007	37
8. Kutatásom sematikus felépítése	48
9. A diverzifikált egyéni gazdaságok és gazdasági szervezetek számának változása 2000 és 2007 között	55
10. A diverzifikált egyéni gazdaságok aránya régióként, 2007	56
11. A diverzifikált gazdasági szervezetek aránya régióként, 2007	56
12. A diverzifikált gazdaságok aránya a gazdaságban végzett nem mezőgazdasági tevékenység száma szerint, 2007	57
13. A diverzifikált gazdaságok megoszlása tevékenységek szerint, 2007	59
14. A diverzifikált tevékenységek megoszlása a gazdaságok méretkategóriák szerinti csoportjaiban, 2007	60
15. A diverzifikált gazdaságok méret szerinti megoszlása az egyes diverzifikált tevékenység kategóriákban, 2007	61
16. Az ökogazdaságok számának változása 1997-2009	62
17. A diverzifikált gazdasági szervezetek aránya a gazdaságok méret (EUME) szerinti csoportjaiban, 2007	64
18. A diverzifikált gazdasági szervezetek aránya a gazdaságok által használt mezőgazdasági terület nagysága szerinti csoportokban, 2007	65
19. Az összes és a diverzifikált gazdasági szervezetek termelési típus szerinti megoszlása, 2007	66
20. A diverzifikált egyéni gazdaságok aránya a gazdaságok ökonómiai méret szerinti csoportjaiban, 2007	67
21. A diverzifikált egyéni gazdaságok aránya a gazdaságok által használt mezőgazdasági terület nagysága szerinti csoportokban, 2007	68
22. A diverzifikált és az összes egyéni gazdaság termelési típus szerinti megoszlása, 2007	69
23. Az egyéni gazdaságok gazdálkodási cél szerinti megoszlása, 2007	70
24. Egy évre vetített támogatott diverzifikációs projektek száma és támogatási összege a vidékfejlesztési programokban	86
25. A diverzifikációra irányuló összes SAPARD, AVOP, ÚMVP támogatási összeg megyénként	88
26. A diverzifikációra irányuló összes SAPARD, AVOP, ÚMVP támogatás egy projektre jutó átlagos értéke megyénként	89

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

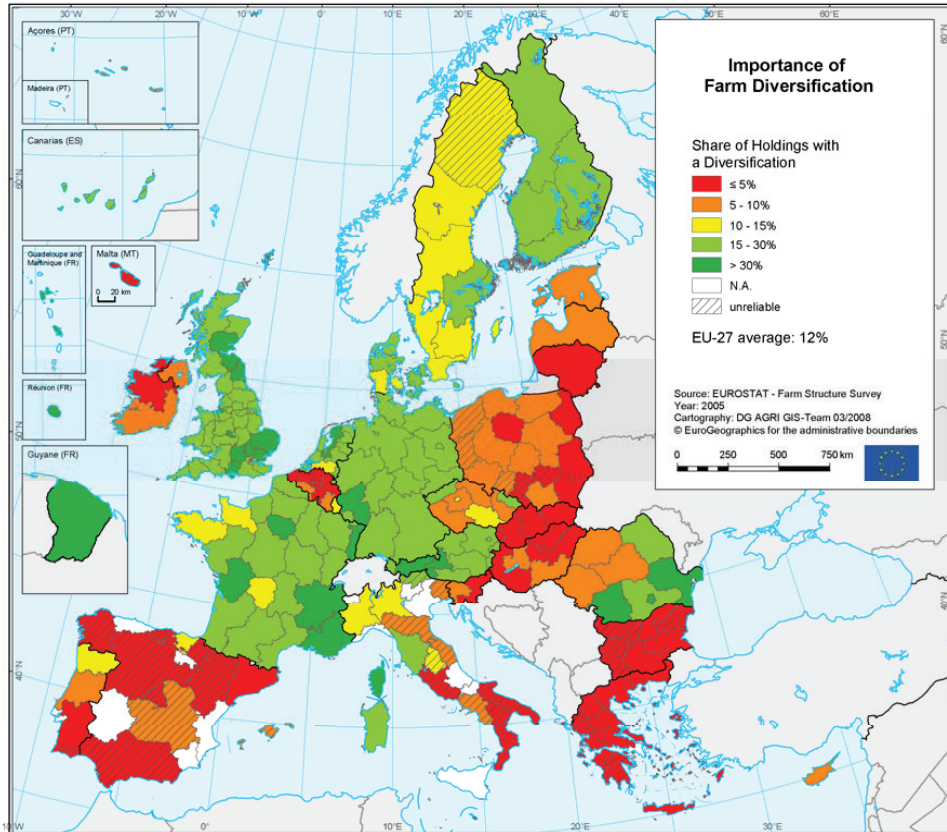
1. A háziipari termelés Magyarországon 1926-ban	22
2. A diverzifikációra irányuló intézkedések forrásallokációja az egyes programokban	31
3. Diverzifikált gazdaságok száma és aránya az EU tagországaiban 2003-2007	33
4. Az ökológiai gazdálkodást folytató és az összes gazdaság átlagos mérete az EU tagállamaiban, 2005	40
5. Az EMOGA forrásai az 1. és 6. célterületeken (1994-1999)	43
6. Az EAGGF (EMOGA) támogatási forrásai az 5(b) célterületeken (1994-1999)	43
7. Az EMOGA 2000-2006-ban tervezett támogatási forrásai az EU 15 tagországra főbb intézkedésenként	44
8. A diverzifikációs intézkedésekre jutó EMOGA támogatás mértéke és aránya a csatlakozó országok SAPARD terveiben	45
9. A Pearson féle korrelációs együttható „r” jellemzőbb értékei	51
10. A diverzifikált gazdaságok száma, aránya és földterületi részesedése 2000 és 2007 között	54
11. A diverzifikált gazdaságok aránya régiónként, termelési típusok szerint 2000-2007	57
12. A 2 EUME feletti méretű gazdasági szervezetek átlagos munkaerő lekötése, 2007	65
13. A 2 EUME feletti méretű egyéni gazdaságok átlagos munkaerő lekötése, 2007	68
14. A diverzifikált és ökológiai egyéni gazdaságok aránya és az összes gazdaság megoszlásától való eltérése a gazdálkodás célja szerint, 2007	71
15. A diverzifikált és ökológiai gazdálkodást folytató egyéni gazdaságok gazdaságvezetőinek száma, megoszlása és aránya a gazdálkodó korcsoportjai szerint, 2007	71
16. A diverzifikált és ökológiai gazdálkodást folytató egyéni gazdaságok gazdaságvezetőinek száma, megoszlása és aránya mezőgazdasági képzettség szerint, 2007	72
17. A diverzifikált és ökológiai gazdálkodást folytató egyéni gazdaságok gazdaságvezetőinek száma, megoszlása és aránya gazdasági aktivitásuk szerint, 2007	73
18. A diverzifikált és ökológiai gazdálkodást folytató egyéni gazdaságok gazdaságvezetőinek száma, megoszlása és aránya a gazdaságon kívüli jövedelemszerző tevékenység szerint, 2007	74
19. A 2 EUME feletti méretű gazdasági szervezetekre vonatkozó logisztikus regresszió számítás eredményei	75
20. A 2 EUME feletti méretű egyéni gazdaságokra vonatkozó logisztikus regresszió számítás eredményei	76
21. A 2 EUME feletti méretű gazdasági szervezetekre vonatkozó korrelációs számítás eredményei	76
22. A 2 EUME feletti méretű egyéni gazdaságokra vonatkozó korrelációs számítás eredményei	77
23. Az interjúk során felkeresett gazdaságok tevékenység és megyék szerint	78
24. A VFC tevékenység diverzifikációt, alternatív jövedelemszerzést célzó pályázatainak jellemzői 2000-2002	83

A gazdaságvezetők gazdaságon kívüli jövedelemszerző tevékenysége az EU tagállamaiban, 2007

Forrás: European Union Directorate-General for Agriculture and Rural Development (2009): Rural Development is the European Union Statistical and Economic Information, Report 2009. p. 165.

A diverzifikált gazdaságok aránya az Európai Unió tagállamaiban, 2005

Forrás: European Union Directorate-General for Agriculture and Rural Development (2008): Rural Development is the European Union Statistical and Economic Information, Report 2008. p. 17.

A diverzifikációs intézkedésekre jutó EMVA támogatás mértéke a tagországok 2007-2013 időszakra vonatkozó Vidékfejlesztési Terveiben

Ország	Teljes EMVA költségvetés		Nem mezőgazdasági tevékenységéig történő diverzifikálás (311)		Mikro vállalkozások fejlesztésének támogatása (312)		A turisztikai tevékenységek ösztönzése (313)		Diverzifikációs intézkedések összesen (311, 312, 313)	
	ezer euro	aránya, %	ezer euro	aránya, %	ezer euro	aránya, %	ezer euro	aránya, %	ezer euro	aránya, %
Ausztria	3911470,0	15251,7	0,4	0,2	9437,3	0,2	8872,3	0,2	33561,3	0,9
Belgium	418610,3	9474,9	2,3	1,4	6000,0	1,4	2990,4	0,7	18465,3	4,4
Dánia	444660,8	1502,8	0,3	0,0	0,0	0,0	3066,5	0,7	4569,3	1,0
Egyesült Királyság	4441369,5	116822,4	2,6	1,3	59029,0	1,3	69437,1	1,6	245288,5	5,5
Finnország	2079932,9	76685,0	3,7	3,4	71729,1	3,4	11700,0	0,6	160114,1	7,7
Franciaország	6441965,1	34731,6	0,5	0,4	25840,1	0,4	69473,6	1,1	130045,3	2,0
Görögország	3707304,4	75564,8	2,0	1,7	143884,7	3,9	143884,7	3,9	284197,7	7,7
Hollandia	486521,2	14210,0	2,9	2,6	12420,0	2,6	47410,0	9,7	74040,0	15,2
Írország	2339914,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Luxemburg	90037,8	145,7	0,2	0,2	193,4	0,2	241,2	0,3	580,3	0,6
Németország	8112517,1	90109,2	1,1	1,0	77420,8	1,0	149580,0	1,8	317109,9	3,9
Olaszország	8292009,9	285207,3	3,4	0,6	47480,1	0,6	59834,4	0,7	392521,7	4,7
Portugália	3929325,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Spanyolország	7213917,8	28148,0	0,4	0,6	39961,7	0,6	18033,3	0,2	86143,0	1,2
Svédország	1825648,0	24500,0	1,3	1,9	35000,0	1,9	35000,0	1,9	94500,0	5,2
EU 15	53735204,4	772353,2	1,4	0,8	449259,7	0,8	619523,6	1,2	1841136,4	3,4
Ciprus	162523,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1167,1	0,7	1167,1	0,7
Csehország	2815506,4	107249,7	3,8	2,5	71499,8	2,5	59583,2	2,1	238332,6	8,5
Észtország	714658,9	0,0	0,0	7,5	53513,7	7,5	0,0	0,0	53513,7	7,5
Lengyelország	13230038,2	259185,0	2,0	5,8	767687,7	5,8	0,0	0,0	1026872,7	7,8
Lettország	1041113,5	0,0	0,0	9,2	95530,0	9,2	19468,8	1,9	114998,9	11,0
Litvánia	1743360,1	56723,8	3,3	4,2	73272,4	4,2	61714,3	3,5	191710,5	11,0
Magyarország	3805843,4	20175,4	0,5	5,9	224854,6	5,9	43920,0	1,2	288950,0	7,6
Málta	76633,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8652,5	11,3	8652,5	11,3
Szlovákia	1969418,1	90420,0	4,6	0,0	0,0	0,0	26285,0	1,3	116705,0	5,9
Szlovénia	900266,7	23663,3	2,6	4,6	41640,1	4,6	0,0	0,0	65303,4	7,3
Bulgária	2609098,6	112341,3	4,3	3,9	101809,3	3,9	24574,7	0,9	238725,3	9,1
Románia	8022504,7	0,0	0,0	3,8	435378,2	3,8	435378,2	5,4	742122,0	9,3
EU-12	37090965,4	669758,5	1,8	4,7	1736551,3	4,7	680743,7	1,8	3087053,5	8,3
EU-27	90826169,8	1442111,6	1,6	2,4	2185811,0	2,4	1300267,3	1,4	4928189,9	5,4

Forrás: European Union Directorate-General for Agriculture and Rural Development (2009): Rural Development in the European Union Statistical and Economic Information Report 2009, pp. 299-355

Nem mezőgazdasági tevékenységet is végző gazdaságok száma és aránya gazdaságcsoportok és tevékenység típusok szerint,
2000, 2005, 2007

Tevékenység típus	Gazdasági szervezetek						Egyéni gazdaságok					
	2000		2005		2007		2000		2005		2007	
	száma	aránya, %	száma	aránya, %	száma	aránya, %	száma	aránya, %	száma	aránya, %	száma	aránya, %
Hűsfieldolgozás	96	2,4	113	4,4	73	2,8	3946	9,2	5750	17,1	5642	19,3
Tejfeldolgozás	33	0,8	31	1,2	49	1,8	1221	2,8	3462	10,3	2572	8,8
Gyümölcs- és zöldségfeldolgozás	111	2,8	76	3,0	105	4,0	1968	4,6	8825	26,3	9649	33,1
Borkészítés, borpalackozás	180	4,5	268	10,5	249	9,4	27710	64,4	4620	13,8	4365	15,0
Egyéb élelmiszer-feldolgozás	114	2,9	61	2,4	46	1,7	1315	3,1	1264	3,8	1784	6,1
<i>Élelmiszer-feldolgozás összesen</i>	<i>534</i>	<i>13,4</i>	<i>549</i>	<i>21,4</i>	<i>522</i>	<i>19,7</i>	<i>33300</i>	<i>77,4</i>	<i>22060</i>	<i>65,7</i>	<i>23340</i>	<i>80,0</i>
Takarmánykeverés	588	14,8	124	4,8	114	4,3	561	1,3	392	1,2	729	2,5
Fafeldolgozás	168	4,2	67	2,6	46	1,7	258	0,6	606	1,8	116	0,4
Vendégfogadás, vendéglátás	264	6,6	193	7,5	201	7,6	1261	2,9	1006	3,0	1630	5,6
Fuvarozás, szállítás	966	24,3	544	21,2	438	16,5	2364	5,5	2885	8,6	1598	5,5
Megújuló energia termelés	14	0,4	13	0,5	31	1,2	20	0,0	248	0,7	21	0,1
Kézművesség	23	0,6	7	0,3	9	0,3	207	0,5	334	1,0	97	0,3
Haltermelés	118	3,0	197	7,7	97	3,7	117	0,3	516	1,5	145	0,5
Egyéb tevékenység	2331	58,6	714	27,9	832	31,4	1204	2,8	906	2,7	1155	4,0
Gépi szolgáltatás (szerződéses munka)	n.a		837	32,7	1118	42,2	n.a		1798	5,4	1195	4,1
Kereskedelem	n.a		n.a		1127	42,5	n.a		n.a		1199	4,1

Forrás: Általános Mezőgazdasági Összeírás, 2000, Gazdaság szerkezeti Összeírás 2005, 2007, KSH

A diverzifikált és összes gazdasági szervezet megoszlása ökonómiai méretkategóriák szerint, 2007

Gazdaság mérete (EUME)	Az összes gazdasági szervezet	A diverzifikált gazdasági szervezetek	
		megoszlása, %	aránya, %
<1	22,2	10,9	17,1
1-2	3,4	3,8	38,5
2-4	4,4	4,5	35,3
4-8	6,6	5,7	29,4
8-16	8,2	7,9	33,3
16-40	14,3	14,0	33,6
40-100	15,5	15,5	34,5
100-250	11,6	14,3	42,7
250<	13,7	23,4	59,0

Forrás: Farm Structure Survey, Eurostat adatbázis

A diverzifikált és összes gazdasági szervezet megoszlása a használt mezőgazdasági terület nagysága szerint, 2007

Használt mezőgazdasági terület (ha)	Az összes gazdasági szervezet	A diverzifikált gazdasági szervezetek	
		megoszlása, %	aránya, %
nincs	26,0	12,0	16,1
<2	5,0	4,1	28,9
2-5	4,0	4,1	35,5
5-10	4,4	4,9	38,2
10-20	7,2	7,1	34,5
20-30	4,3	4,5	36,4
30-50	5,7	6,0	36,4
50-100	7,8	8,6	38,3
100<	35,5	48,5	47,4

Forrás: Farm Structure Survey, Eurostat adatbázis

A diverzifikált gazdasági szervezetek száma és aránya termelési típus szerint, 2007

Termelés típusa	Összes	Diverzifikált	
		gazdasági szervezet	
		száma	aránya, %
Szántóföldi növénytermesztés	2796	1140	40,8
Kertészet	278	70	25,2
Ültetvény	1122	490	43,7
Legeltetési állattartás	780	250	32,1
Abrakfogyasztó állatok tartása	627	140	22,3
Vegyesek	722	380	52,6
Nem besorolható	1331	190	14,3
Összes	7656	2660	34,7

Forrás: Farm Structure Survey, Eurostat adatbázis; Magyarország mezőgazdasága Gazdaságtipológia, 2007.

www.ksh.hu

11. melléklet

A diverzifikált és az összes egyéni gazdaság megoszlása ökonómiai méretkategóriák szerint, 2007

Gazdaság mérete (EUME)	Az összes egyéni gazdaság megoszlása, %		A diverzifikált egyéni gazdaságok aránya, %	
<1	78,2	48,9	3,0	
1-2	8,5	14,5	8,0	
2-4	5,7	13,0	10,8	
4-8	3,7	11,0	14,1	
8-16	2,1	6,8	15,3	
16-40	1,4	4,0	13,8	
40-100	0,4	1,6	19,4	
100<	0,0	0,1	10,0	

Forrás: Farm Structure Survey, Eurostat adatbázis

12. melléklet

A diverzifikált és az összes egyéni gazdaság megoszlása a használt mezőgazdasági terület nagysága szerint, 2007

Használt mezőgazdasági terület (ha)	Az összes egyéni gazdaság megoszlása, %		A diverzifikált egyéni gazdaságok aránya, %	
nincs	9,4	6,2	3,1	
<2	73,1	57,6	3,7	
2-5	7,6	12,5	7,7	
5-10	3,9	8,4	10,2	
10-20	2,7	6,1	10,7	
20-30	1,0	2,4	11,8	
30-50	0,9	2,5	13,0	
50-100	0,8	2,2	12,8	
100<	0,6	2,0	15,1	

Forrás: Farm Structure Survey, Eurostat adatbázis

13. melléklet

A diverzifikált egyéni gazdaságok száma és aránya termelési típus szerint, 2007

Termelés típusa	Összes		Diverzifikált	
	egyéni gazdaság			
	száma		aránya, %	
Szántóföldi növénytermesztés	94340	5000	5,3	
Kertészet	8127	970	11,9	
Ültetvény	93609	8120	8,7	
Legeltetési állattartás	20440	2200	10,8	
Abrakfogyasztó állatok tartása	142198	2830	2,0	
Vegyes	249195	9900	4,0	
Nem besorolható	10756	150	1,4	
Összes	618665	29170	4,7	

Forrás: Farm Structure Survey, Eurostat adatbázis; Magyarország mezőgazdasága Gazdaságtipológia, 2007.
www.ksh.hu

**A 2 EUME feletti méretű gazdasági szervezetekre vonatkozó logisztikus regresszió
számítás eredményei**

Dependent Variable: T_DIVERZI

Method: ML - Binary Probit

Date: 10/19/10 Time: 23:09

Sample: 1 5695

Included observations: 5695

Convergence achieved after 4 iterations

Covariance matrix computed using second derivatives

Variable	Coefficient	Std.Error	z-Statistic	Prob.
C	-0.461166	0.020078	-22.96909	0.0000
T_TERULET	0.000324	4.00E-05	8.107049	0.0000
T_MERET	-3.22E-07	8.36E-08	-3.851779	0.0001
T_MUNKAID	0.012317	0.001243	9.912938	0.0000

Mean dependent var	0.409658	S.D. dependent var	0.491814
S.E. of regression	0.465825	Akaike info criteri	1.246517
Sum squared resid	1234.907	Schwarz criterion	1.251185
Log likelihood	-3545.456	Hannan-Quinn criter	1.248142
Restr. log likelihood	-3853.998	Avg. log likelihood	-0.622556
LR statistic (3 df)	617.0850	McFadden R-squared	0.080058
Probability(LR stat)	0.000000		

Obs with Dep=0	3362	Total obs	5695
Obs with Dep=1	2333		

Dependent Variable: T_DIVERZI

Method: ML - Binary Logit

Date: 10/19/10 Time: 23:09

Sample: 1 5695

Included observations: 5695

Convergence achieved after 4 iterations

Covariance matrix computed using second derivatives

Variable	Coefficient	Std.Error	z-Statistic	Prob.
C	-0.749796	0.033045	-22.69024	0.0000
T_TERULET	0.000568	7.16E-05	7.925876	0.0000
T_MERET	-6.12E-07	1.46E-07	-4.179833	0.0000
T_MUNKAID	0.021492	0.002287	9.399219	0.0000

Mean dependent var	0.409658	S.D. dependent var	0.491814
S.E. of regression	0.465544	Akaike info criteri	1.245728
Sum squared resid	1233.418	Schwarz criterion	1.250397
Log likelihood	-3543.211	Hannan-Quinn criter	1.247354
Restr. log likelihood	-3853.998	Avg. log likelihood	-0.622162
LR statistic (3 df)	621.5746	McFadden R-squared	0.080640
Probability(LR stat)	0.000000		

Obs with Dep=0	3362	Total obs	5695
Obs with Dep=1	2333		

Forrás: Saját számítás KSH GSZŐ-EUROFARM 2007. adatok alapján

**A 2 EUME feletti méretű egyéni gazdaságokra vonatkozó logisztikus regresszió számítás
eredményei**

Dependent Variable: E_DIVERZIF

Method: ML - Binary Probit

Date: 10/19/10 Time: 23:28

Sample: 1 82065

Included observations: 82065

Convergence achieved after 4 iterations

Covariance matrix computed using second derivatives

Variable	Coefficient	Std.Error	z-Statistic	Prob.
C	-0.984119	0.025821	-38.11331	0.0000
E_TERULET	-0.001008	0.000158	-6.401657	0.0000
E_GAZDMERE	4.86E-07	2.50E-07	1.939606	0.0524
E_OSSZMIDO	0.096360	0.004181	23.04956	0.0000
E_SAJATFOG	-0.022520	0.011585	-1.943882	0.0519
E_ERTEKESI	0.145228	0.011336	12.81123	0.0000
E_KORCSOP	-0.003995	0.000326	-12.25750	0.0000
E_GAZDKIV	-0.089602	0.013173	-6.801752	0.0000
E_HGAZDKIV	-0.053213	0.011971	-4.445075	0.0000

Mean dependent var	0.130153	S.D. dependent var	0.336474
S.E. of regression	0.334363	Akaike info criteri	0.760711
Sum squared resid	9173.771	Schwarz criterion	0.761732
Log likelihood	-31204.86	Hannan-Quinn criter	0.761023
Restr. log likelihoo-	31732.67	Avg. log likelihoo	-0.380246
LR statistic (8 df)	1055.628	McFadden R-squared	0.016633
Probability(LR stat)	0.000000		

Obs with Dep=0	71384	Total obs	82065
Obs with Dep=1	10681		

Dependent Variable: E_DIVERZIF

Method: ML - Binary Logit

Date: 10/19/10 Time: 23:28

Sample: 1 82065

Included observations: 82065

Convergence achieved after 4 iterations

Covariance matrix computed using second derivatives

Variable	Coefficient	Std. Error	z-Statistic	Prob.
C	-1.630559	0.048825	-33.39587	0.0000
E_TERULET	-0.001861	0.000295	-6.316159	0.0000
E_GAZDMERE	6.75E-07	4.31E-07	1.565404	0.1175
E_OSSZMIDO	0.178073	0.009054	19.66749	0.0000
E_SAJATFOG	-0.043820	0.021678	-2.021377	0.0432
E_ERTEKESI	0.270792	0.021098	12.83483	0.0000
E_KORCSOP	-0.007481	0.000616	-12.13865	0.0000
E_GAZDKIV	-0.165832	0.024756	-6.698599	0.0000
E_HGAZDKIV	-0.101242	0.022393	-4.521044	0.0000

Mean dependent var	0.130153	S.D. dependent var	0.336474
S.E. of regression	0.334435	Akaike info criteri	0.761104
Sum squared resid	9177.685	Schwarz criterion	0.762125
Log likelihood	-31220.99	Hannan-Quinn criter	0.761417
Restr. log likelihoo	-31732.67	Avg. log likelihoo	-0.380442
LR statistic (8 df)	1023.371	McFadden R-squared	0.016125
Probability(LR stat)	0.000000		

Obs with Dep=0	71384	Total obs	82065
Obs with Dep=1	10681		

Forrás: Saját számítás KSH GSZŐ-EUROFARM 2007. adatok alapján

16. melléklet

A 2 EUME feletti méretű gazdasági szervezetekre vonatkozó korrelációs számítás eredményei

	T_TERULET	T_MERET	T_MUNKAID	T_DIVERZI
T_TERULET	1.000000	0.819663	0.759447	0.270065
T_MERET	0.819663	1.000000	0.853889	0.239726
T_MUNKAID	0.759447	0.853889	1.000000	0.264054
T_DIVERZI	0.270065	0.239726	0.264054	1.000000

Forrás: Saját számítás KSH GSZŐ-EUROFARM 2007. adatok alapján

A 2 EUME feletti méretű egyéni gazdaságokra vonatkozó korrelációsszámítás eredményei

	E_TERULET	E_GAZDMERE	E_OSSZMIDO	E_SAJATFOG	E_ERTEKES	E_KORCSOP	E_GAZDKIV	E_HGAZDKIVE	DIVERZIF
E_TERULET	1.000000	0.572884	0.225145	-0.186373	0.036604	-0.058283	-0.079045	0.009822	0.003265
E_GAZDMERE	0.572884	1.000000	0.229962	-0.158779	0.032856	-0.065619	-0.063807	-0.014970	0.019837
E_OSSZMIDO	0.225145	0.229962	1.000000	-0.096996	0.058025	-0.024276	-0.154461	-0.146214	0.099690
E_SAJATFOG	-0.186373	-0.158779	-0.096996	1.000000	-0.066655	0.129847	-0.021873	-0.062916	-0.020036
E_ERTEKESI	0.036604	0.032856	0.058025	-0.066655	1.000000	-0.046447	-0.032042	-0.011186	0.052738
E_KORCSOP	-0.058283	-0.065619	-0.024276	0.129847	-0.046447	1.000000	-0.363055	-0.251824	-0.037163
E_GAZDKIV	-0.079045	-0.063807	-0.154461	-0.021873	-0.032042	-0.363055	1.000000	0.308568	-0.026109
E_HGAZDKIV	0.009822	-0.014970	-0.146214	-0.062916	-0.011186	-0.251824	0.308568	1.000000	-0.024389
E_DIVERZIF	0.003265	0.019837	0.099690	-0.020036	0.052738	-0.037163	-0.026109	-0.024389	1.000000

Forrás: Saját számítás KSH GSZÓ-EUROFARM 2007. adatok alapján

Interjúkérdések

1. A gazdaság általános jellemzői

1.1. Mikortól gazdálkodik?

1.2. Mekkora a gazdaság földterülete:ha

Ebből: ha saját tulajdonú

.....ha bérelt

.....ha bérbe adott

.....ha egyéb (pl. szívességi földhasználat alatt)

1.3. Mekkora a földterület művelési ágak szerint?

1.4. A gazdaság mezőgazdasági alaptevékenysége – termelési szerkezete:

Növénytermelés- vetésterület		Állattenyésztés- állatállomány	
Megnevezés	ha	Megnevezés	db
Kalászos gabonafélék		Szarvasmarha	
Szemes kukorica		Ebből: tejelő tehén	
Olajos, hüvelyes és rosnövények		növendék- és hízóállat	
Ebből: napraforgó		Sertés	
Burgonya		Ebből: hízósertés	
Cukorrépa		Tenyézkoca	
Silókukorica		Juh	
Lucerna		Baromfi	
Egyéb szántóföldi takarmánynövény		Ló	
Zöldségfélék		Kecske	
Gyümölcsfélék		Egyéb.....	
Szőlő			
Egyéb.....			

1.5. Milyen, a gazdaságban végzett konvencionális mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli tevékenység(ek)et végez? (Mint pl. erdőgazdálkodás, a nem konvencionális növények termelése és állatok tenyésztése, ökológiai gazdálkodás, a kívülállók részére végzett mezőgazdasági, gépi szolgáltatások, állatok bértartása, elsődleges feldolgozás, közvetlen értékesítés, falusi vendéglátás, szabadidős szolgáltatások (pl. lovagoltatás), kézműipari tevékenység, stb.)?

1.6. Folytat –e biogazdálkodást, és ha igen mekkora területen/állatállománnyal, milyen növényeket termel, állatfajokat tart?

2. A gazdálkodó és a család³⁴ munkaerő sajátosságai

2.1. Hány éves? Mi a legmagasabb iskolai végzettsége?

2.2. Van –e mezőgazdasági szakképzettsége? Ha igen milyen fokú?

2.3. Van –e a diverzifikált tevékenységhez kapcsolódó bármilyen szakképzettsége és mi az?

³⁴ A család a gazdaságvezetővel egy háztartásban élő családtagok együttesen

- 2.4. Milyen státuszban vezeti a gazdaságot? (teljes munkaidőben/részmunkaidőben, östermelőként, egyéni vállalkozóként, nyugdíjasként)
- 2.5. Dolgozik –e jelenleg a gazdaságon kívül is? Ha igen milyen státuszban (alkalmazottként, vállalkozóként)
- 2.6. A háztartásban élő családtagok kora, gazdasági aktivitása, és a gazdaságban végzett munkaideje:
- 2.7. Kérem, becsülje meg, hogy ha a gazdaságban végzett összes tevékenység munkaideje 100%, akkor a diverzifikált tevékenység végzésére hozzávetőlegesen hány százaléknyi munkaidő fordítódik?
- 2.8. Igénybe vesz-e idegen munkaerőt? Ha igen hány főt és milyen jelleggel (állandó vagy időszakos)?

3. *Jövedelemtermelő-képesség, jövedelem felhasználás*

- 3.1. Becsülje meg, hogy az utóbbi három év átlagában a háztartás jövedelmének³⁵ hány százaléka származik a gazdaságból illetve a gazdaságon kívülről.
 - 3.1.1. A gazdaságból származó jövedelem hogyan oszlik meg? Mekkora hányad az, ami a gazdaságban végzett mezőgazdasági alaptervékenységből (konvencionális növénytermelés, állattenyésztés, kertészet) származik, mekkora a gazdaságban végzett „diverzifikált” tevékenységből, illetve hány százalék származik közvetlen földalapú támogatásból, esetleg bérleti díjból?
 - 3.1.2. A család gazdaságon kívüli jövedelmének mekkora hányada származik munkavégzésből vagy vállalkozásból, nyugdíjból, munkanélküli, szociális, anyasági ellátásból, vagy egyéb forrásból?
- 3.2. Az utóbbi három évben a gazdaságból származó, illetve ahhoz kapcsolódó (pl. támogatás) jövedelmet milyen célokra fordította és milyen arányban? (pl. a gazdaság fenntartására, fejlesztésére, a család megélhetésére, megtakarításra stb.)

4. *A diverzifikált tevékenység (múlt és jelen)*

- 4.1. Mióta folytatja a diverzifikált tevékenységet? Végzett már korábban is más, mezőgazdasági alaptervékenységen kívüli tevékenységet a gazdaságban, amivel azóta felhagyott? Ha igen mi(k) volt(ak) az(ok) és miért hagyott fel a tevékenység végzésével?.
- 4.2. Milyen indokok, motiváló tényezők alapján kezdte a diverzifikált tevékenységet végezni?
- 4.3. Hogyan minősítené a diverzifikált tevékenység sikerét, jelenlegi helyzetét?
- 4.4. Milyen előnyökkel és milyen hátrányokkal jár a diverzifikált tevékenység végzése az ön gazdaságában?
- 4.5. A környezetében (saját és a környező településeken foglalkoznak –e mások is hasonló tevékenységgel)?

³⁵ A realizált árbevétel és a termelési költségek különbözete, valamint a család egyéb forrásokból (munkabér, szociális juttatás, támogatás, stb.) származó bevétele.

5. Fejlesztések, támogatások, jövőre vonatkozó tervek

- 5.1. A diverzifikált tevékenységhez kapcsolódóan igényelt –e és kapott –e valamilyen támogatást az elmúlt 5 évben?
- 5.2. Ha igen, hogyan szerzett tudomást a támogatási lehetőségről?
- 5.3. Ha nem nyert volna támogatást, akkor is belefogott volna a fejlesztésbe?
- 5.4. Milyen tapasztalatai vannak a támogatás folyósításával kapcsolatban?
- 5.5. Igénybe vett valamilyen külső segítséget a pályázat elkészítéséhez, vagy saját maga írta meg?
- 5.6. A jövőre vonatkozóan milyen tervei vannak és miért a diverzifikált tevékenységgel kapcsolatban?

6. Külső kapcsolatok

- 6.1. Tagja –e jelenleg valamilyen együttműködésnek, termelői szerveződésnek? Ha igen, kérem nevezze meg az együttműködés formáját!
- 6.2. Ön szerint milyen előnyökkel jár a tagság?

7. Sikerek és buktatók

- 7.1. Ön szerint milyen külső és belső tényezők kellene ahhoz, hogy valaki az ön által végzett diverzifikált tevékenységet ma Magyarországon jól és sikeresen tudja folytatni? A tényezők közül melyeket tartja a legfontosabbnak, melyeket kevésbé fontosnak?
- 7.2. Ön szerint melyek azok a külső és belső tényezők, amelyek az ön gazdaságában végzett diverzifikált tevékenység folytatásának főbb buktatói, hátráltatói lehetnek? A tényezők közül melyeket tartja a legfontosabbnak, melyeket kevésbé fontosnak?

**A diverzifikációs intézkedésekre egy évre vetített beérkezett és jóváhagyott pályázatok számanak és támogatási összegének megoszlása (%)
megyénként, régióként az egyes vidékfejlesztési programokban**

Megye, régió	SAPARD				AVOP				ÚMVP			
	beérkezett	támogatott	beérkezett	támogatott	beérkezett	támogatott	beérkezett	támogatott	beérkezett	támogatott	beérkezett	támogatott
	darab	forint	darab	forint	darab	forint	darab	forint	darab	forint	darab	forint
Pest	5,2	0,0	6,2	0,0	4,5	2,8	4,6	2,7	8,1	8,3	8,1	8,3
Közép-Magyarország	5,2	0,0	6,2	0,0	4,5	2,8	4,6	2,7	8,1	8,3	8,1	8,3
Fejér	3,2	7,0	2,2	7,5	2,1	0,8	2,4	1,0	5,9	8,3	4,5	7,2
Komárom-Esztergom	2,0	1,8	2,6	3,2	2,5	0,8	2,3	0,5	0,8	0,8	0,9	0,9
Veszprém	6,0	8,8	14,7	10,1	3,8	3,6	3,7	3,3	5,4	4,7	5,7	4,2
Közép-Dunántúl	11,3	17,5	19,6	20,8	8,3	5,2	8,3	4,9	12,1	13,8	11,2	12,3
Győr-Moson-Sopron	5,2	1,8	5,3	2,7	2,2	1,2	2,4	1,6	3,2	2,8	2,9	2,2
Vas	3,6	0,0	3,8	0,0	2,1	2,6	1,8	2,4	4,0	3,3	3,1	4,2
Zala	7,7	5,3	7,8	7,5	3,3	3,8	3,2	3,1	5,6	2,8	4,7	3,2
Nyugat-Dunántúl	16,5	7,0	17,0	10,2	7,6	7,6	7,4	7,1	12,8	9,0	10,8	9,6
Baranya	10,9	12,3	5,1	5,4	9,3	5,2	9,3	5,4	9,2	11,3	7,9	10,0
Somogy	1,6	7,0	0,6	2,9	2,2	1,6	2,2	1,8	4,5	6,1	4,2	5,6
Tolna	3,6	7,0	3,7	8,9	4,1	4,0	3,6	3,9	2,4	2,0	2,8	2,0
Dél-Dunántúl	16,1	26,3	9,4	17,2	15,7	10,7	15,1	11,2	16,0	19,5	15,0	17,6
Borsod-Abaúj-Zemplén	20,6	10,5	17,2	10,6	18,4	23,7	17,3	21,2	14,1	15,9	13,2	14,8
Heves	8,1	19,3	8,2	24,0	9,4	11,1	7,9	9,6	4,2	3,8	3,0	1,9
Nógrád	1,2	0,0	1,3	0,0	3,0	2,4	2,6	1,6	3,8	4,6	4,1	4,1
Észak-Magyarország	29,8	29,8	26,7	34,6	30,9	37,2	27,9	32,5	22,0	24,2	20,3	20,8
Hajdú-Bihar	1,2	3,5	0,8	3,2	4,6	4,6	5,3	5,2	7,1	6,1	8,9	8,5
Jász-Nagykun-Szolnok	1,6	1,8	1,4	1,8	2,7	3,8	2,6	3,2	1,9	2,2	2,3	2,5
Szabolcs-Szatmár-Bereg	8,1	12,3	7,6	11,8	9,4	13,3	10,5	15,2	7,9	6,4	9,1	7,7
Észak-Alföld	10,9	17,5	9,8	16,9	16,8	21,7	18,4	23,5	16,9	14,8	20,3	18,7
Bács-Kiskun	3,2	0,0	3,3	0,0	7,3	5,2	7,1	5,7	5,9	5,0	6,2	6,8
Békés	0,8	1,8	0,3	0,3	1,9	1,6	2,5	2,7	2,4	3,0	2,3	3,4
Csongrád	6,0	0,0	7,8	0,0	7,1	8,2	8,6	9,8	3,7	2,4	4,8	2,6
Dél-Alföld	10,1	1,8	11,4	0,3	16,3	14,9	18,3	18,1	12,0	10,4	13,4	12,7

Forrás: MVH adatközlés

Köszönetnyilvánítás

Az értekezés elkészítéséhez nyújtott segítségével elsősorban konzulensemnek, korábbi osztályvezetőmnek, Dr. Dorgai Lászlónak szeretnék köszönetet mondani, akitől rengeteget tanultam a közös munkák során, akihez bármikor fordulhattam mindig őszinte és hasznos szakmai tanácsokkal látott el.

Szeretném megköszönni opponenseimnek, Dr. Kovács Katalinnak – aki az értekezéstervezetet véleményezte – valamint Dr. Buday Sántha Attilának és Dr. Káposzta Józsefnek a lelkiismeretes és alapos véleményét.

Köszönettel tartozom a támogatásért és türelemért feletteseimnek, az Agrárgazdasági Kutatóintézet vezetésének, különösen Dr. Udovecz Gábor főigazgató úrnak és Dr. Kapronczai István főigazgató-helyettes úrnak.

Köszönöm korábbi kolléganőmnek, osztályvezetőmnek, Tóth Erzsébetnek a közös munkával töltött évek során nyújtott segítségét, szakmai tanácsait.

Külön köszönettel tartozom munkatársamnak Dr. Varga Tibornak, az értekezés elkészítésében nyújtott módszertani segítségéért.

Köszönettel tartozom a Vidékpolitikai Osztály kutatóinak, Dr. Biró Szabolcsnak, Molnár Andrásnak, Székely Erikának, Varga Eszternek segítségükért, bátorításukért.

Szeretném megköszönni a támogatást és biztatást szüleimnek és nővéremnek. Édesanyámnak külön köszönöm szakmai segítségnyújtását, hasznos útmutatásait.

Hálával tartozom családomnak a sok türelemért és lelki bátorításért.

Végezetül köszönetet mondok minden barátomnak és ismerősömnek, akik bármilyen módon hozzájárultak ahhoz, hogy ez az értekezés elkészülhessen.